

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Güç İlişkileri

Tarih, Retorik, Kanıt

CARLO GINZBURG

DOST

GÜÇ İLİŞKİLERİ CARLO GINZBURG

Türkçesi: Durdu Kundakçı

Bu kitabın görünürdeki konusu tarih ile retorik arasındaki ilişkilerdir; alttan alta işlenen konu ise kültür ile egemenlik arasındaki güç ilişkileridir. Ginzburg ele aldığı birbirinden farklı dört metin çözümlemesiyle "bütün kültürlerin aynı güce sahip olmadığı" gerçeğini irdeler. Önce Aristoteles'in tarihe ilişkin yargısıyla birlikte, kanıtların retorikteki çekirdeği nasıl oluşturduğu araştırılır. Buradan Konstantin'in Bağışı metninin sahteliğini ortaya çıkaran ve Avrupa terimini kültürel bir alanı belirtmek üzere kullanan ilk yazarlardan biri olan Lorenzo Valla'nın kanıt kavramını değerlendirme biçimine geçilir. Ardından başka bir kültür alanına ait başka bir metin gelir: Mariane adaları yerlilerinden Hurao'nun söylevi. Hurao Cizvit Fransız misyonlarının yöneticisi Le Gobien'in aktardığı kadarıyla İspanyollara karşı yerli halkı kıskırtmak amacındadır; ancak, Ginzburg'un deyişiyle, "söylev metnindeki çatlaklar" kültürler karışımını, dolayısıyla Le Gobien'in kanıtlara müdahalesini ele verir. Metin içindeki bu çatlaklar Flaubert'in bir romanının bir bölümünün çözülmesiyle yeniden retorik ile gerçeklik arasındaki alışverişleri öne çıkarır. Son bölüm bu farklı kültürler arasındaki gidiş gelişleri eğretilemeli bir çakışmayla resme döken Picasso'yu konu alır. **Avignonlu Kadınlar** tam da Picasso'nun peşine düştüğü bir bilim kanıtı olacaktır: "Yaratan bireyi inceleyerek insan hakkında daha çok şey öğrenmeye çalışacak bir bilim". Ginzburg felsefe, edebiyat, antropoloji, resim alanlarında yaptığı derinlikli çözümlemeler yoluyla tarihin sanata, sanatın gerçeğin gücüne, egemenliğin de kültürleri dönüştürme biçimine dayandığını gösteriyor.

ISBN 975-298-240-9

9 789 752 98 2406

tarih, kültür tarihi

*Bu dizi Mehmet Emin Özcan'ın yönetiminde
Dost Kitabevi Yayınları için hazırlanmaktadır.*

Ministero degli Affari Esteri

Questo libro è stato tradotto con il contributo del Ministero degli Affari Esteri Italiano
e dell'Istituto Italiano di Cultura di Ankara.

Bu kitap Türkçeye İtalya Dışışleri Bakanlığı'nın ve Ankara İtalyan Kùltür Merkezi'nin
desteđiyle çevrilmiştir.

Güç İlişkileri

Carlo Ginzburg

1939'da Torino'da doğdu. Bologna Üniversitesi'nde ders verdikten sonra 1988'den itibaren California Üniversitesi'nde çalışmaya başladı. "Mikrotarih" yönteminin en önemli temsilcilerindendir. Çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi vardır (*Past and Present*, *Annales*, *Quaderni Storici*, vb.). Accademia delle Arti del Disegno üyesidir, ayrıca American Academy of Arts and Sciences'ın onursal üyesidir. 1992'de Aby Warburg ödülünü almıştır. Yapıtları on üç dile çevrilmiştir. Türkçeye de çevrilmiş olan *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500* (Peynir ve Kurtlar, çev: Ayşen Hür, Metis Yayınları, 1996, 1999) adlı kitabının dışında şu yapıtları vardır: *I benandanti. Stregoneria e culti agrari tra '500 e '600*, 1966; *Il necodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del '500*, 1970; *Giochi di pazienza. Un seminario sul "Beneficio di Cristo"*, 1975; *Indagini su Piero. Il Battesimo, il ciclo di Arezzo, la Flagellazione di Urbino*, 1981. *Miti emblematici*, 1986; *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*, 1989; *Il giudice e lo storico. Considerazioni in margine al processo Sofri*, 1991.

D

- 1) İMPARATORLUKTAN SONRA, Emmanuel Todd, Aralık 2004
- 2) ESKİ YAKINDOĞU, Derleyen: Jean Bottéro, Haziran 2005
- 3) HAFIZA MEKÂNLARI, Pierre Nora, Şubat 2006

Ginzburg, Carlo

Güç İlişkileri

ISBN 975-298-240-9 / Türkçesi; Durdu Kundakçı / Dost Kitabevi Yayınları

Temmuz 2006, Ankara, 160 sayfa.

Tarih-Kültür Tarihi-Felsefe-Edebiyat-Notlar-İsim Dizini

GÜÇ İLİŞKİLERİ

Tarih, Retorik, Kanıt

Carlo Ginzburg

ISBN 975-298-240-9

Rapporti di Forza
CARLO GINZBURG

© Carlo Ginzburg, 2000

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Luigi Bernabò Associates Srl aracılığıyla
Dost Kitabevi Yayınları'na aittir.
Birinci Baskı, Temmuz 2006, Ankara

İtalyancadan çeviren, Durdu Kundakçı

Yayma hazırlayan, Mehmet Emin Özcan

Teknik Hazırlık, Ferhat Babacan - Dost İTB
Baskı ve Cilt, Pelin Ofset Ltd. Şti., Ankara
Mithatpaşa Caddesi 62/4 Yenışehir 06420 Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Meşrutiyet Cad 37/4, Yenışehir 06420, Ankara
Tel: (0312) 435 93 70 • Fax: (0312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

Durdu Kundakçı

1943 yılında Osmaniye'de doğdu. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İtalyan Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. 1988 yılında Venedik Üniversitesi'nden mezun oldu. 1992 yılında DTCF'de profesör oldu. Bir süre Başbakanlık'ta mütercim olarak çalıştı. Telif ve çeviri olmak üzere birçok esere imza atan Durdu Kundakçı'ya 1994 ve 2003 yıllarında İtalyan hükümeti tarafından iki kez liyakat nişanı verildi. Kundakçı'nın Dost Kitabevi Yayınları'nda daha önce yayımlanan çevirileri arasında *Gemi Batıyor, Seyreden Yok: İlerleme Fikri*, Paolo Rossi (2002); *Demokratik Retoriğin Eleştirisi*, Luciano Canfora (2003); *Nietzsche ile Diyaloglar*, Gianni Vattimo (2005) ve *İletişime Karşı*, Mario Perniola (2006) sayılabilir.

Italo Calvino ve Arnaldo Momigliano'ya

İçindekiler

<i>Teşekkürler</i>	11
<i>İtalyanca Baskıya Not</i>	13
<i>Giriş</i>	15
1. Aristoteles ve Tarih, Bir Kez Daha	50
2. Lorenzo Valla ve Konstantin'in Bağışı	66
3. Öteki'nin Sesleri <i>Mariane Adalarında bir yerli ayaklanması</i>	82
4. Bir Boşluğu Deşifre Etmek	103
5. Egzotizmin Ötesinde: Picasso ve Warburg	120
<i>İsim Dizini</i>	139

Teşekkürler

Kudüs'te geçirdiğim günlerin silinmez bir anısı var içimde. Davet ederek beni onurlandırdıkları için Menahem Stern ailesi ve Zvi Yekutieli'e, sıcak konukseverliği ve sabrı için Yosef Kaplan'a teşekkür ederim. Bu küçük kitabın yayına hazırlanması beklediğimden çok daha zor oldu. 1995'te Santa Monica'daki Getty Center'da başlayan gözden geçirme çalışması 1997'de Berlin'deki Wissenschaftskolleg'de sona erdi. Her iki kuruma da konukseverlikleri ve destekleri için teşekkür ederim. Birçok kişi eleştiri ve telkinleriyle bana yardımcı oldu. Pier Cesare Bori, Modechai Feingold ve Alberto Gajano'ya (giriş bölümü için); Gianna Pomata ve, özel olarak, Julia Annas'a (birinci bölüm için); Mathew S. Kempshall'a (ikinci bölüm için); Maria Luisa Catoni'ye (ilk iki bölüm için); Gisela Bock, Mordechai Feingold ve John Elliott'a (üçüncü bölüm için), Saul Friedlander, Paul Holdengräber, Kyong Ryong Lee ve Franco Moretti'ye (dördüncü bölüm için) teşekkür ederim. Yanlışların sorumluluğu doğal olarak yalnızca benimdir.

İlk üç bölüm Kudüs'te verdiğim konferansların gözden geçirilmiş biçimleridir. Bunlar, sırasıyla, İtalyanca olarak *Quaderni storici*, sayı 85'te (Nisan 1994); Fransızca olarak Lorenzo Valla, *La donation de Constantin*'e giriş

yazısı olarak, Paris 1993'te; Yunanca olarak *Ta Istorika-Historica*, 12. sayıda (Haziran 1995) yayımlanmıştır. Kitap olarak basılması nedeniyle metinler yeniden gözden geçirilmiş ve düzeltilmiştir. Dördüncü bölüm daha önce basılmamıştır.

Giriş bölümünün çevrilmesi ve metin ile notların gözden geçirilmesinde bir kez daha bana yardım ederken gösterdikleri beceri ve dostluk için John ve Anne Tedeschi'ye çok teşekkür ederim.

Bologna, Ağustos 1998

Bu konferansları İtalyancaya çevirirken şurada burada cümleleri değiştirdim, birkaç kaynakça bilgisi ekledim, kimi yanlışları düzelttim. Yeni başlık, 25 Ocak 1999'da Roma'da Biblioteca Hertziana'da verilen basılmamış bir konferans metninin gözden geçirilmiş biçimi olan beşinci bölümü göz önünde tutuyor. Salvatore Settis'e gözlemleri için, Hertziana'nın yöneticisi olan Christoph Liutpold Frommel'e de Aby Warburg tarafından yetmiş yıl önce, aynı yerde verilen konferansı anmak amacıyla beni davet ettiği için teşekkür ederim.

Bu İtalyanca çeviri Perry Anderson ile (beşinci bölümün dahil edilmesini öğütlemiş olan) Maria Luisa Catoni'nin eleştirilerini göz önünde tutmuştur. Kendilerine ve kimi yanlışları düzeltmeme izin veren Giovanna Ferrari'ye çok teşekkür ederim. Kalan yanlışların sorumluluğu benimdir.

Bologna, Ekim 2000

İtalyanca Baskıya Not

Kitabın altbaşlığı Amerikan baskısının başlığına (*History, Rhetoric and Proof*) karşılık gelir. Perry Anderson bana karşı çıkararak *proof* değil de, daha alçakgönüllülükle, *evidence* demem gerektiğini söylüyor. Ancak İngilizcedeki bu ayrım İtalyanca *prova* sözcüğünde yok. Aslında eski Yunancada da yoktu: Öz olarak *proof* ile *evidence* arasındaki ayrıma karşılık gelen “teknik” ve “teknik olmayan” kanıtlar arasındaki ayrım, *pistis* (kanıt) sözcüğünün belirsizliğine tepki göstermek için Aristoteles tarafından *Rhetorike*’ye (bkz. bölüm 1) dahil edilmiştir. Ancak İtalyancada, öteki çağdaş dillerde olduğu gibi, “prova” sözcüğü, belki de daha eğitici bir başka ikizlilikle bağdaşır. *Provare*, Montaigne’in kendi *Denemeler*’inden söz ederken belirttiği gibi, bir yandan “onaylamak, kanıtlamak”, öte yandan “denemek, sınamak” anlamına gelir. Kanıt’ın dili araştırma malzemelerini sürekli olarak doğrulamaya tabi tutan birinin dilidir; tıpkı Accademia del Cimento’nun (Floransa, XVII. yüzyıl) *Provando e riprovando* (sınayarak ve yeniden sınayarak) biçimindeki ünlü savsözü gibi. Çağdaş İngilizcede bunun karşılığı olan formüldeki (*by trial and error*, “el yordamıyla, deneye yanıla”) *trial* sözcüğünde kanıtlama (*test*) ile sınamayı (*attempt*), mahkeme ile darphaneyi çağrıştırır. Madenlerin saflık derece-

sini denetleyen kişi *saggiatore*'dir (İngilizcede *assayer*): Sözcük Galileo'nun çok hoşuna gitmişti (yapıtlarından birine bu adı vermiştir, çn.). El yordamıyla ilerlenir, çalgının ağacındaki boğum yerlerine nazikçe vurarak ilerleyen keman ustası gibi: Marc Bloch bu imgeyi tarihçinin çalışmasının ayrılmaz parçası olan zenaatçılığı vurgulamak ve bunu tornanın mekanik mükemmelliğiyle zıtlılaştırmak amacıyla kullanır.

Giriş

1. Tarih, retorik, kanıt: Bugün bu dizide en az açık olan, sonuncusudur. Tarih ile retorik arasında geniş ölçüde kabul gören yakınlık tarih ile kanıt arasındakini bir kenara itmiştir. Tarihçilerin bir şeyleri kanıtlamaları gerektiği ya da kanıtlayabilecekleri fikri birçok kimseye, tam olarak gülünç değilse bile, eskimiş görünür. Ancak egemen olan düşünsel hava karşısında rahatsızlık duyanlar bile, hemen her zaman, retorik ile kanıtın birbirlerini dışladıklarını daha en başından kabul ederler¹. Oysa ben bu kitapta a) geçmişte kanıtın retorikğin bütünleyici bir parçası sayıldığını; b) bugün unutulmuş olan bu açık gerçeğin, çağdaşlar da dahil olmak üzere, tarihçilerin çalışma biçimiyle ilgili, bugün moda olandan çok daha gerçekçi ve karmaşık bir imge içerdiğini gösteriyorum.

1. G. Bowersock, Martin Bernal'ın ünlü kitabı *Black Athena* üstüne kimi polemik yorumları incelerken, "son yıllarda tarihsel gerçek, kimi durumlarda tarihi retoriğe ya da az daha fazlasına dönüştüren göreceli yorumların sürekli hedefi olmuştur" demiştir. M. Lefkowitz, *Not Out of Africa* (New York 1996) ve *Black Athena Revisited* (haz. M. Lefkowitz ve G. MacLean Rogers, Chapel Hill 1996) hakkında, "Rescuing the Greeks", *The New York Times Book Review*, 25 Şubat 1996, s. 7. Ünlü bir Antikçağ tarihçisi tarafından yapılan böyle bir olumlama özellikle anlamlıdır.

2. Tarihyazımın kendi anlatım ya da retorik boyutuna indirgenmesi üstüne kurulan kuşkucu savlar artık, her ne kadar kökleri, göreceğimiz gibi, daha eski olsa da, birkaç on yıldan beri ortalıkta dolaşıp duruyor. Genel olarak bunları öneren tarihyazım kuramcıları tarihçilerin çalışmasına az önem verirler. Ama tarihçiler de, kullanımda olan *linguistic thum* ya da *rhetorical thum*'e biçimsel saygının ötesinde, kendi mesleklerinin kuramsal içerimleri üstünde düşünmeye pek yatkın değillerdir. Yöntembilimsel düşünce ile gerçekleşen tarihyazımsal uygulama arasındaki ayrılık daha önce nadiren son on yıllardaki kadar derin olmuştur. Bunu aşmanın tek yolu, sözcüğün en geniş anlamıyla, belgelerle iç içe çalışan birinin görüş açısına söz vermeye çalışarak, kuşkucu meydan okumayı ciddiye almak gibi göründü bana. Önerdiğim çözüm, anlatma ile belgeleme arasındaki gerginlikleri araştırmanın can alıcı noktasına götürür. Bu çözüm kuramcılarla tarihçileri anlaştırmak için önerilmiş değildir, ayrıca bu büyük olasılıkla ne kuramcıları ne de tarihçileri hoşnut edecektir.

İlk bakışta bu konular, tarihçiler, filozoflar, tarih yöntembilimi araştırmacılarından oluşan küçük bir çalışma grubunu ilgilendirir. Ama bu aldatıcı bir görünüştür. Görüleceği gibi, tarih, retorik ve kanıt üstüne tartışma hepimizi ilgilendiren bir soruna, ortak yaşam ve kültürlerarası çatışmaya dokunur. Bizimkilerden farklı alışkanlıklar ve değerlerin varlığını kabul etmek birçok kişiye göre bir görevdir; ama kimilerine göre (bu satırların yazarı da onlar arasındadır) bunları her durumda kabul etmek tahammül edilir değildir. Her olay için ayrı karar vererek pragmatik bir tutum benimsenebilir: İslami örtü ile kızların sünnet edilmesi çok farklı şeylerdir. Ama islami örtü de, birkaç yıl önce Fransa'da (bugün de, çok daha trajik sonuçlarla, Cezayir'de) görüldüğü gibi, kurtulması olanaklı olmayan ilke sorunlarını ortaya çıkarır². Kendi yasalarımızı, kendi görevlerimizi ve kendi değerlerimizi başka kültürlerden gelen bireylere dayatmaya hakkımız var mı?

Birkaç yüzyıl boyunca, sömürgeci yayılma ile uğraşan Avrupa ülkeleri bu soruya olumlu yanıt vermişlerdir; bunu kimi kez kendini üstün olarak tanımlayan bir uygarlığın görevidir diye, kimi kez de kim daha güçlüyse bu onun hakkıdır diye (çoğu kez de her ikisi adına) yapmışlardır. Çoğu kez çatışma içindeki farklı kültürlerin büyük kentlere kayıp bir araya geldiği

2. M. Troper, *The Problem of Islamic Veil and the Principle of School Neutrality in France* (Nezaket gösterip bana bu konferansın daktiloda yazılmış metnini okuma fırsatı verdiği için yazara teşekkür ederim).

günümüzde, farklı kültürlerin töre ve bilgi ilkelerinin karşılaştırılmaz olduğu gittikçe daha sık dile getirilmektedir. Kuramsal olarak sınırsız bir hoşgörüye varması gereken bu tutum, akılcılaşma biçiminde, adaleti en güçlü-nün hakkıyla bağdaştıran ilkenin kaynaklık ettiği öncüllere benzeyen öncül-lerden doğar. Böylece karşımızda kuşkucu göreliliğe ilişkin iki değişke bulu-nuyor; bunlardan bir iyilikçi (bütün sonuçları olmasa da en azından niyet-leri bakımından), diğeri ise yırtıcıdır. Böylesine uzak siyasal konumların tam olarak karşıt değilse de, ortak düşünsel bir kökü, yani kanıtla yalnızca yabancı değil, aynı zamanda karşıt olan bir retorik fikri vardır³. Nietzsche'ye kadar giden bu anlayışın hem çok uzak hem de çok yakın olan kökeni, kültür-lerarası ilişki konusundaki güncel tartışmalara beklenmedik bir ışık tutuyor.

3. Nietzsche birçok kez Thukydides'ten hayranlıkla söz etmiş; bir keresinde de Atinalılar ile Meloslular arasındaki "korkunç" diyaloga de-ğinmiştir⁴. Diyalogun nedeni bellidir. Sparta ve Atina ile onların mütte-fikleri arasında yapılan ve yaklaşık otuz yıl süren Peloponnesos savaşı sırasında, Sparta sömürgesi olan Melos Adası sakinleri ilk zamanlar tarafsız kalmaya çalışmışlar; sonra, Atinalıların dayatmaları karşısında isyan et-mişlerdi. Atina'nın yanıtı kanlı oldu: 416'da Melos'un erkekleri öldürül-dü, kadınları ve çocukları köle yapıldı⁵. Siyasi ve askeri açıdan pek önemli olmayan bir olay söz konusu idi. Thukydides bu olaya büyük bir önem kazandırmaya karar verdi: Asi Melosluların cezalandırılmasının çok kısa öyküsünden önce, *Peloponnesos'lularla Atinalıların Savaşı*'nın beşinci kiti-binin 85-113. bölümlerini kaplayan uzun bir diyalog yer aldı. Adaletin ilkelerini öne süren Melosluların temsilcilerinin karşısına Atinalıların temsilcileri, acımasız bir umursamazlıkla, gücün ilkelerini koyarlar:

Siz de bilirsiniz, biz de: İnsanların dünyasında hukuka uygun kanıtların an-cak huzurdaki taraflar eşitse bir önemi vardır; eğer bu eşitlik yoksa en güçlü-ler güçlerini olabildiğince kullanır, en zayıflarsa yalnızca boyun eğme (V, 89)⁶.

3. R. Rorty, "Nietzsche, Socrates and Pragmatism", *South African Journal of Philosophy*, 10 (1991-93), s. 61-63.

4. F. Nietzsche, *Umano, troppo umano*, I, 92, İtal. çev. S. Giametta ve M. Montinari, Milano 1970, s. 67.

5. Çeşitli yorumlarla ilgili bir tartışma, H. Herter, *Pylos und Melos* (1954, yeniden *Thukydides*, haz. H. Herter, Darmstadt 1968, s. 369-399'da yayımlanmıştır; bkz. bütün der-leme). En yeni kaynakça bilgileri için bkz. S. Hornblower, *Thuchydides*, Londra 1987).

6. Tucideide, *La guerra del Peloponneso*, haz. L. Canfora, Torino 1966, s.755.

Meloslular, her zaman onurlandırdıkları tanrılar ile müttefiki oldukları Spartalıların onları koruyacağına inandıklarının bildirirler. Atinalılar hiç kimsenin onları korumayacağını söyleyerek karşı çıkar: Herkes, insanlar ve tanrılar, her zaman ve her durumda onu uygulayacak erki olanları ilerleten doğal zorunluluğa uymak zorundadır. Bu zorunluluğa Atinalılar da uyacaklardır:

Bu yasayı biz koymadık, ondan ilk yararlanan da biz olmadık; onu olduğu gibi aldık, biz de sonradan gelenlere bırakacağız. Biliyoruz ki, siz ya da başka bir halk, bizimkine eş bir gücünüz olsa başka türlü davranmazsınız (V, 105)⁷.

Üç yüzyıl sonra Halikarnassoslu Dionysios'un belirttiği gibi, Thukydides (o zaman) Trakya'da sürgünde bulunuyordu; Atinalılar ile Meloslular arasındaki diyaloga ne dolaylı ne de dolaysız tanıklığı olmuştur. Bu, Dionysios'un gözünde, diyalogun gerçeğe uygun olmayışını bağışlatmıyordu: Örneğin, Atinalılar hiçbir zaman öteki Yunanlılara karşı, adaletin sözünü bile etmeden, böylesine acımasız biçimde konuşamazlardı. Böylece Thukydides, konuşmaları yapıtına dahil etmesini haklı göstermek için, yine kendisi tarafından getirilen ölçütlere aykırı davranıyordu (I, 22). Dionysios Thukydides'in onu sürgüne göndermiş olan kente duyduğu kin yüzünden böyle yazdığını varsayımdır. Buna karşılık Dionysios'un iki kez yinelediği bir başka gözlem diyalogun yapısının can damarına girer: İlk atışmalar başkasının konuşmalarını anlatırken, izleyen konuşmanın dramatik bir biçimi vardır⁸.

Diyalogun başını görelim. Atina ordusunun önderlerine göre Melosluların görüşmenin halk meclisi önünde yapılmamasını istemelerinin nedeni şudur:

Besbelli ki halkın, bizim çekici ve çürütülemeyecek konuşmalarımızın tümünü bir kezde, sürekli bir konuşma içinde dinledikten sonra akıllarının çelinmesini önlemek istiyorlar (V, 85)⁹.

7. A.g.y., s. 761.

8. Dionigi di Alicarnasso, *Saggio su Tuciddide*, İtal. çev. G. Pavano, Palermo 1952, 37-41. bölümler. Son nokta W. Nestle tarafından yeniden ele alınır, *Thukydides und die Sophistik* (1914), a.y., *Griechische Studien*, Stuttgart 1948, s. 321-373, özellikle s. 351. Diyalogun konuşmalarının birbirini izlemesi konusunda karşı S. Cagnazzi, *La spedizione ateniese contro Melo del 416 a. C.*, Bari 1983 (Ancak diyalogun Ksenophon tarafından kitaba dahil edilmiş bağımsız bir metin olduğu varsayımı inandırıcı görünmüyor).

9. Tuciddide, *La guerra...*, a.g.y., s. 753.

Bu sözlerin görüşmenin gerçekte yapıliş biçimini betimlediğı varsayılmıştır, ama bu bana safdişı bırakılacak bir yorum gibi geliyor¹⁰. Onların daha sonra gelecek şeyleri okumak için bir anahtar sunacağını düşünmek daha akla yakın geliyor. “Kesintisiz konuşma” Melosluların “baştan çıkarıcı”, “aldatıcı”, “denetlenemez” (*anelenkta*), yani “doğrulama”dan (*elenkhos*) kaçan kanıtlamalar üstüne kuruludur. Bu teknik terime yapılan olumsuz gönderme dikkate değer. Melosluların kaçındıkları şey, retoriğın söylemidir, yani halkın rızasını elde etmeye yönelik olan konuşmadır. Atinalılar şunu iyi anlamışlardır: Meloslular kapalı oturumu halka açık tartışmaya yeğlemişlerdir, çünkü kapalı oturum olağan durumda çoğunluğun bilmemesi gereken konuların “güzel cümleler olmadan”, söz cambazlığı, uzlaşma arayışı olanndan tartışmayı sağlayacaktır (V, 85)¹¹.

Thukydides'te töresel kaygılardan arınmış bir gerçekçilik ustası görüp hayranlık duyan Nietzsche, büyük olasılıkla, onun Atinalılar tarafından öne sürülen savları paylaştığını varsayıyordu¹². Birileri, Nietzsche'yi anıştırarak, Thukydides'in, olayların akışı onları haklı çıkardığı için, Atinalıların kanıtlamalarının üstünlüğünü kabul etmemesinin olanaksız olduğunu savunmuştur¹³. Bu sonuç iki nedenle tartışılabilir. Birincisi, Thukydides'in hakkı başarı ile özdeşleştirdiğı gösterilmemiştir. İkincisi, uzun dönemde

10. Krş., G. E. M. de Ste. Croix, “The Character of the Athenian Imperialism”, *Historia*, III (1954), s. 1-41, özellikle s. 12-13. Melosluların diyalogu “tarihsel bir kayıt sayılmamalıdır” olumlamasını yaptıktan sonra (s. 12, not 13), çelişkili biçimde şunları söyler: “416'da Meloslu yetkililerin Atinalı elçilerin toplanmış halka konuşmalarına izin vermediklerini belirtmek özellikle ilgi çekicidir [...] bu, Thukydides'in Atinalılara küçümseyici yorumlar atfetmesine olanak sağlayan bir durumdur” (s. 13). De Ste. Croix'ya göre Thukydides'in yeniden ele alması Atinalıların yorumlarıyla sınırlı kalacaktır; burada önerilen yoruma göre o konuşmanın yapıldığı koşulları da kapsıyordu.

11. L. Strauss bu noktayı kesin olarak belirtir: *Thoughts on Machiavelli*, Glencoe (III), 1969² (1. bas. 1958), s. 10.

12. Thukydides-Platon karşıtlığı üstüne krş. *Morgenröte*, III, 16 (*Nietzsche Werke, Kritisches Gesamtausgabe*, haz. G. Colli ve M. Montinari, bundan sonra KGW, V/1, Berlin 1971, s. 150-151); *Götzen-Dämmerung (Crepuscolo degli idoli)*, “Was Ich den Alten verdanke”, 2 (KGW, VI/3, Berlin 1969, s. 149-150).

13. Aynı biçimde W. Nestle, *Thukydides, a.g.y.*, s. 352. Nestle'nin denemesi 1914'te yayımlanmıştır; bu cümlelerde Belçika'nın Almanlar tarafından istila edilmesine bir gönderme olduğunu görmemek zordur (Bu durumda da “gerçeğın katı yasaı” kendi coşkulu övgücülerini haksız çıkarmıştır). Max Weber'in, Atinalılar ile Meloslular arasındaki diyaloga gönderme yaparak Thukydides'e bağladığı “Makyavelizm” terimi konusunda L. Strauss'un kararsızlıkların görülmelidir: *Natural Right and History*, Chicago 1953² (1. bas. 1950), s. 58 (üstü kapalı gönderme Max Weber'edir, *Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Hinduismus und Buddhismus* [1916], *a.g.y.*, *Gesamtausgabe*, I/20, haz. H. Schmidt-Glintzer, Tübingen 1996, s. 234).

başarı, bilindiği gibi, Atinalıların yüzünü hiç güldürmemiştir. Burada Thukydides'in yapıtının, uzun uzun tartışılan, yazılış tarihi sorunu devreye girer. Melosluların Atinalıların da yenilmeleri olasılığına yaptıkları tehdit edici gönderme (V, 90) diyalogun, belki de yapıtın büyük bölümünün, yazım tarihinin 404'ten sonra olduğunu gösterebilir: Thukydides, bu örneksel olayla, Atina'yı yıkıma götürmüş olan emperyalist küstahlığı göstermek istemiş olabilir¹⁴. Meloslu yöneticilerin Atinalı önderlerle halk meclisi önünde tartışmaya girmeyi reddederek aynı zamanda çekici ve yanıltıcı konular yoluyla "çoğunluğu" kandırma sanatı olarak retorığı reddetmeleri konusuna gelince; kuşkusuz bu tavır Atina demokrasisine karşı son derece eleştirici olan Thukydides tarafından da paylaşıyor olabilir¹⁵.

4. Birçok kez vurgulandığı gibi, Meloslularla tartışmada Atinalılar tarafından önerilen kanıtlamalar, Platon'un 387'den az sonra yazdığı *Gorgias*'ın konuşmacılarından biri olan Kallikles'inkileri yakından anımsatır. Bu benzerlik genel olarak metin dışı bir veriye, yani Kallikles'in, bizim yalnızca *Gorgias* aracılığıyla öğrendiğimiz, fikirlerine bağlanmıştır¹⁶. İki metin, Atinalılar ile Meloslular arasındaki diyalog ile Platon'un diyalogu arasında bir karşılaştırma yapmakla sınırlı kalmak daha ölçülü bir davranış olacaktır. Görüleceği gibi, bu karşılaştırma bizi yine Nietzsche'ye götürür.

14. G. De Sanctis, "Postille tucididee I. Il dialogo tra Meli e gli Ateniesi" (1930), *Scrittori minori*, IV, Roma 1976, s. 497-505. Burada yazar, A. Momigliano tarafından ileri sürülen diyalogun erken tarihlemesi yararına olan kanıtlamayı çürütür: "La composizione della storia di Tuciddide", *Memorie della R. Accademia delle Scienze di Torino, Cl. Scienze morali storiche filologiche*, II. dizi, LXVII. cilt (1933), s. 6 vd. Aynı konuda J. de Romilly, *Thucydide et l'impérialisme athénien*, Paris 1947 (ben biraz düzeltilmiş ve bir ek yapılmış olan İngilizce çevirisini kullandım, Ph. Thody, *Thucydides and Athenian Imperialism*, Oxford 1963), s. 273 vd. Aynı zamanda bkz., H.R. Rawlings III, *The Structure of Thucydides' History*, Princeton 1981, s. 247-249 (önceki kaynakla ilgili bilgiler de vardır). Yapıtın yazılması ve öz birliği konusunda krş., J. H. Finley Jr., *Three Essays on Thucydides*, Cambridge (Mass.) 1967, s. 118-169. S. Hornblower, *Thucydides, a.g.y.*, s. 136 vd., V. Kitabın daha sonra yapılan ve tamamlanmadan bırakılanlar arasında olduğunu düşünür.

15. G. E. M. de Ste. Croix, *The Character of the Athenian Imperialism, a.g.y.*; A. H. M. Jones, "Athenian Democracy and Its Critics", *The Cambridge Historical Journal*, XI (1953), s. 1-26. Bkz. Z. Petre'nin keskin araştırması "L'uso politico e retorico del tema del tirannicidio", *I Greci*, haz. S. Settis, II, 2, Torino 1997, s. 1207-1226.

16. Krş. Örneğin J. H. Finley Jr., *Three Essays, a.g.y.*, s. 42; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy IV*, Cambridge 1975, s. 284. Bir karşı görüş için bkz., A. W. Gomme, A. Andrews, K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides*, IV, Oxford 1970, s. 163-164, 174, ancak bunlar diyalog (daha genel olarak da metin) ögesine az ağırlık verirler.

Konuşmanın başlamasından hemen sonra Sokrates ünlü hatip Gorgias'a bir ricada bulunur: “Şu halde bana şu senin az sözle yanıt vermedeki ustalığının bir kanıtını göster; uzun konuşmalar yapmadaki ustalığının kanıtını daha sonra, bir başka zaman verirsin”¹⁷. Thukydides'te olduğu gibi burada da, hatiplerin uzun konuşmaları yerini, bir yandan birbirini izleyen soru ve yanıtlara (449 c), öte yandan çürütme üstüne kurulmuş özlü konuşmalara bırakmak zorundadır¹⁸. Sokrates bir savı çürütmenin onu öneren kimseye karşı kişisel bir saldırı yapmak anlamına gelmediğini söyledikten sonra, çürütmekten çok çürütülmeyi yeğleyenlerden biri olduğunu belirtir (458 a): Haksızlık yapmaktansa haksızlığa uğramanın daha iyi olduğu yolundaki, az sonra öne sürülecek olan kışkırtıcı savın kibar bir öncelemesidir bu¹⁹. Gorgias bu kuralları kabul etmeye davet edilir: Yoksa, der Sokrates, hemen kesmek daha iyi olur. Aynı biçimde, Polos ile tartışmaya başlamadan önce, Sokrates uyarır: “Benim ve Gorgias'ın yaptığımız gibi, çürüt ve çürütülmene izin ver, kısmen sorgulayarak, kısmen de sorgulanmayı kabul ederek” (462 a).

Daha sonra Sokrates retoriği, bilgililik, güzellik sanatı ve mutfak sanatı gibi (463 b) öteki “dalkavukluk” biçimlerine benzer “aldatıcı” bir sanat olarak gösterir (456 b). Bu uygulamalar adaletin (retorik), yasamanın (sofistik), beden eğitiminin (güzellik sanatı) ve hekimliğin (mutfak sanatı) bozulmuş biçimleridir. İlk ikisi ruha (yani siyasa) bağlı sanatlar; son ikisi de bedene bağlı sanatlardır. Bu sınıflamanın ışığında *Gorgias*'ın yapısı bütünüyle tutarlıdır²⁰. Birbiri ardına tartışılan teknikler (retorik, adalet, siyasa) tek bir küreye, ruh küresine aittir: Birincisi ikincisinin bozulmuş biçimi olduğu için, üçüncüsü (yasama ve onun bozulmuş biçimi olan bilgililikle birlikte) her ikisini de içine alan daha genel bir sanat olduğu için.

Sokrates haksızlığa uğramanın haksızlık etmekten daha iyi olduğunu savunur: Polos da sonunda ona hak verir. Kallikles, gücünmiş biçimde, onun karşısına doğa ve yasayı koyarak araya girer:

17. Burada ve başka yerde G. Reale'nin *Gorgias* çevirisini (Milano 1998) kullanıyorum.

18. Bunu S. Hornblower da belirtir, *Thucydides*, a.g.y., s. 122-123. Aynı konu *Protogora*'da geniş biçimde tartışılır.

19. Bu, “en büyük kötülükten kurtulmuş olmak” (*kakou tou megistou*) (458 a) olarak tanımlanan çürütülmek ile “en büyük kötülük” (*megiston tôn kakôn*) (469 b) olarak tanımlanan haksızlık yapmak arasındaki koşutluk ile doğrulanır.

20. Biraz farklı bir görüş için bkz. Guthrie, *A History...*, IV, a.g.y., s. 298-299.

Sonuç olarak, doğaya göre, aynı zamanda daha kötü olan her şey daha çirkindir, dolayısıyla haksızlığa uğramak da; oysa yasaya göre, haksızlık etmektir daha çirkin olan (483 a).

Haksızlıklara katlanmak insanlara değil, ama kölelere özgü bir şeydir. En güçsüz ve sayıları en çok olan yasa yapıcılar yasaları kendi çıkarlarını dikkate alarak yaparlar. Aşağı düzeyde oldukları için eşit olmaktan son derece hoşnutturlar. Bu iğneleyici karşılık Kallikles'in, her ne kadar (Sokrates'in onun yüzüne vurduğu gibi) ne pahasına olursa olsun Atina halkının hoşuna gitmeye çalışsa da, demokratik olmaktan çok uzak fikirlere sahip olduğunu gösterir²¹:

Ama bana öyle geliyor ki doğanın kendisi de bunu, yani daha iyi olanın daha kötü olandan ve daha güçlü olanın daha az güçlü olandan daha fazlasına sahip olmasının doğru olduğunu göstermektedir (483 d).

Adalet fikrinin doğa ortamına dahil edilmesi, Atinalıların Meloslularla diyalogunda düzenlenene benzer bir kanıtlamayı çağrıştırır. Bu benzerlik, görüldüğü gibi, en güçlülerin en zayıflar üstündeki egemenliğinin, Atinalıların Meloslularla tartışmada dile getirdikleri gibi, bir yasa olduğunu doğrulamak için Kallikles'in *physis* ile *nomos*, "doğa" ile "yasa" (ya da alışkanlık) arasındaki geleneksel karşıtlığı aştığı yerde daha sıkı olur (Thukydides V, 105):

Ama ben onların [işgalcilerin] bu şeyleri doğa hukukuna ve, evet, Zeus için, aynı zamanda yasaya dayanarak yaptıklarını düşünüyorum (483 e)²².

21. Burada Dodds'un yorumunu izliyorum, Plato, *Gorgias*, haz. E. Dodds, Oxford 1959, s. 266 (bu yapıtı Alberto Gayano'nun tavsiyesi üzerine okudum). G. B. Kerferd, *Plato's Treatment of Callicles in the 'Gorgias'*, "Proceedings of the Cambridge Philological Society", 200 (1974), s. 46-52'de Kallikles'in bir demokrat olarak görünebileceğini söylerken pek inandırıcı değil.

22. Ayrıca bkz. *Gorgias*, Dodds baskısı, a.g.y., s. 266 (*nomos* üstüne) ve s. 268 (483e3 üstüne, "antik edebiyattaki [...] en yakın koşutluk" olarak Thukydides, V, 105'e bir gönderme ile; F. Heinemann, *Nomos und Physis*, Basel 1945; W. Kranz, *Das Gesetz des Herzens*, "Rhenisches Museum", 94 [1951], s. 222 vd. (ancak bkz. Nestle, *Thukydides*, s.349, not 57). Usa aykırılıkların kaynağı olarak doğa-gelenek karşıtlığı, Kallikles'e bir gönderme ile, Aristoteles tarafından dile getirilir, *De sophisticis elenchis*, 12, 173a7 vd. (bu noktada L.-A. Dorion'un yorumunu izliyorum, "Le statut de l'argument dialectique d'après Réf. soph. 11, 172a 9-15", *Dialogue*, XXIX [1990], s. 95-110, özellikle s. 107-108).

Platon Thukydides'in yapıtını biliyor muydu? Bu varsayım üstüne çok tartışıldı, ama çoğunlukla sonuç olumsuz oldu²³. Kimi yorumculara göre, az önce söz konusu edilen yakınlık da, hem Thukydides'in hem de Platon'un o zamanlar Atina'da bilginlerden etkilenen çevrelerde dolaşan fikirlere tepkili olduklarını gösterebilir yalnızca²⁴. Ancak Kallikles'in olumlaması, yeniden bütüne katıldığında, Thukydides'in metniyle doğrudan bir ilişkiyi akla getirir:

Ama bana öyle geliyor ki doğanın kendisi de bunu, yani daha iyi olanın daha kötü olandan ve daha güçlü olanın daha az güçlü olandan daha fazlasına sahip olmasının doğru olduğunu göstermektedir. Birçok durumda bunun böyle olduğunu bize gösterir, hem insanlar açısından, bütün kentlerde ve ailelerde, hem de öteki canlılarda; yani doğrunun şu biçimde, en güçlü olanın en zayıf olana egemen ve ondan daha fazlasına sahip olması biçiminde değerlendirildiğini gösterir. Nitekim hangi haktan yararlanarak Kserkses Yunanistan'a ya da onun babası Skhytlere karşı savaş açmıştır? Ve bu türden sayısız başka örnekler anımsatılabilir! (*Gorgias*, 483 e-483 a)

O zamanlar Platon okurları, Atina düşmanlarının propagandasında sürekli dile getirilen Melosluların cezalandırılması temasını bu örnekler arasına dahil etmiş olmalıydı²⁵. Bu varsayım, daha önce alıntılanan ve hemen sonra gelen, en güçlünün yasası olarak "doğa yasası" üstüne sözlerle güçlendirilir. Bu ise bir kez daha Thukydides'i çağrıştıran terimlerle yorumlanır: "Bu yasayı biz yapmadık, ayrıca yasa konulduktan sonra ilk uygulayanlar bizler de değiliz (V, 105). Kallikles "bizim belirlediğimiz yasa"yı (483 e) doğanın yasasından ayırır.

Nomon tithemi, "bir yasa belirlemek" deyişi sıradan bir deyiştir. Oysa o zamanlar doğayla ilgili olarak "yasa" terimini kullanma fikri sıradan olmaktan çok öte bir şeydi; öyle ki hem Atinalılar hem de Kallikles "yasa evet,

23. J. de Romilly, *Thucydides*, a.g.y., s. 362-366; yazar burada, lehte M. Pohlenz ve E. Barker'e, aleyhte Ed. Schwartz ve Wilamowitz'e gönderme yapar (s. 365, not 3). Thukydides'in Platon tarafından tanınması, Pauly-Wissowa, *Supplementband* XII, sütun 1282'de O. Luschnat tarafından da safdışı bırakılır. Bu araştırmacılarından hiç biri yukarıda tartışılan parçalara götürmez.

24. S. Hornblower, *Thucydides*, a.g.y., s. 122 vd.; örneksemeyi Thukydides ve Platon'un Sokrates'in düşüncesine bağlılığına götürür.

25. G. E. M. de Sainte-Croix, *The Character...*, a.g.y., s. 14, not 3'te Ksenophon, *Elleniche*, II, 2, 3; İsostrates, W, 100; XII, 63'ü belirtir.

ama bizim tarafımızdan yapılan değil" diye belirtme gereğini duyarlar. *Gorgias* Peloponnesos savaşının sona ermesinden birkaç yıl sonra yazılmıştır. Thukydides gibi, üstelik daha da açık biçimde, antidemokratik bir ruhla, Platon da felakete nasıl gelindiğini anlamaya çalışmıştır²⁶. Atina demokrasisine karşı tam ve gerçek bir suçlamanın sonunda Sokrates, Kallikles'e dönerek şöyle bağırır: "Beni tam bir siyaset adamı (demagog) gibi konuşmak zorunda bıraktın" (519 e). Bunlar, daha önce Kallikles'in ona yönelttiği "tam bir siyaset adamı gibi" konuştuğu suçlamasını, şakacı bir meydan okuma havası ile, yineleyen sözlerdir (482 c)²⁷. Ancak bu şakacı misillemenin ciddi bir temeli var: Siyasanın ne olduğunu bilenler filozoflardır, hatipler değil. "Ben gerçek siyasa sanatını deneyen, tek demeyeyim ama, pek az Atinalıdan biri, onu uygulayan çağdaşlar arasında ise tek olduğuma inanıyorum" diye haykırır kışkırtıcı biçimde Sokrates (521 d). Platon, Atina'nın uğradığı yenilginin gerçek sorumluları olarak siyasetçileri, özellikle de Perikles'i görüyordu. *Gorgias*'ta retoriğe karşı başlatılan saldırı bu havada ve sert antidemokratik bir görünüş ile doğuyordu.

5. Genç bir klasik filolog olan Nietzsche'nin *Gorgias*'ı ilk okuduğunda duyduğu coşkuyu tahmin edebiliriz²⁸. Bireylerin, halkların ve devletlerin uyduğu bir doğa yasası tarafından dayatılan en güçlünün en zayıf üstündeki egemenliği; bir zayıflar çoğunluğunun çıkarlarının yansımaları olarak ahlak ve hukuk; kölelere özgü ahlak olarak damgalanmış haksızlığa boyun eğme... Bu konular üstünde Nietzsche bütün yaşamı boyunca düşünecek ve kölelere özgü ahlakı Hristiyanlık aracılığıyla, acımasız doğayı da Darwin aracılığıyla çözecektir. Nietzsche'yi kendine Kallikles göstermiştir. Oysa Nietzsche, Basel'de Platon üstüne verdiği ve basılmamış ders notlarındaki kaçamak bir değinme sayılmazsa, onun adını hiç anmamıştır²⁹. Ama "av ve utku arayan olağanüstü sarışın hayvan" üstüne olan ünlü parçada (*Ahlakın soykütüğü*, 1, 11) Nietzsche toplumun evcilleştiremediği aslan

26. Konuyla ilgili bu öge Guthrie tarafından vurgulanmıştır, *A History...*, a.g.y., s. 298-299.

27. Bir başka yerde Kallikles Sokrates'i "başkalarını bu tür kaba ve bayağı olumlamlar yapmaya" sürüklemekle suçlar (482 e). *Gorgias*'ın son deyişi de Kallikles'in bir olumlamlasını tersine çevirir: J. de Romilly, *Histoire et raison chez Thucydide*, Paris 1956, s. 44 vd. Diyalogun Kallikles'in adıyla sona ermesi bir rastlantı olmayacaktır.

28. Krş. A. Menzel, *Kallikles. Eine Studie zur Geschichte der Lehre vom Rechte des Stärkeren*, Wien-Leipzig 1922, s. 81 (Platon'un okunmasıyla ilgili olarak).

29. F. Nietzsche, *Vorlesungsaufzeichnungen (WS 1871/72 – WS1874/75)*, KGW, II/4, New York 1995, haz. F. Bornmann ve M. Carpitella, s. 113 vd.

yavrularından söz eden Kallikles'i üstü kapalı olarak onurlandırmıştır³⁰. Kallikles'in kibiri, Nietzsche'nin ayrıcalık karşısında duyduğu küçük kentsoylulara özgü saygıyı okşamaktaydı³¹.

Kallikles'in fikirlerinin yeniden alınıp işlenmesi Nietzsche için bir varış noktası olmuştur. İlk kitabı olan *Tragedyanın Doğuşu*'nda, Sokrates'le tartışmaya girme gereksinmesini duymuştu (ama bu Sokrates, arkasında Fransız Devrimi'nin ve Sosyalizmin babası Rousseau'nun imgesinin görüldüğü modern bir Sokrates'ti)³². Az sonra Nietzsche, hemen belirtmek gerekir ki, burada Atina demokrasisi ortamında kurumlaştırılmış (ve kısmen uygulanmış) olandan çok farklı bir retorik söz konusu olsa bile, Sokrates'le tartışmasını, retoriği yeniden değerlendirerek dolaylı yoldan sürdürmüştür.

Sokrates Gorgias'ın sonunda (527 c) şöyle demişti: “Retorik bütün öteki etkinlikler gibi, her zaman adalet amacıyla kullanılmalıdır”. Nietzsche retorikte “ahlak konusu dışındaki anlamıyla hakikat ve yalan üstüne” düşünmek için bir araç aramıştır³³. Bu, otuz yaşın eşiğinde tasarlanan tutkulu bir tasarıdan doğan, ama hiç bitirilmemiş, bir ara Nietzsche'nin *Filozof. Sanat ile bilgi arasındaki kavgaya üzerine gözlemler* (1872-73) adını koymayı

30. Platon, *Gorgias*, der: Dodds, s. 12-15 (Kallikles üstüne, kaynakça bilgileriyle birlikte). Aynı zamanda bkz. A. Von Martin, *Nietzsche und Burckhardt. Zwei Geistige Welten im Dialog*, München 1947⁴, s. 253. Dodds'un sayfaları, *Die blonde Bestie. Vom Mißverständnis eines Schlagworts*, “Nietzsche-Studien”, 5 (1976), s. 113-145'te Gorgias'a yapılan göndermeyi değil de aslana yapılanı yakalayan D. Brennecke'nin gözünden kaçmıştır. Aynı biçimde konu dışında kalan bir yazar da F. Müller'dir, “Die blonde Bestie und Thukydides”, *Harvard Studies in Classical Philology*, LXIII (1958), s. 171-178. Bkz. B. Lincoln, *Theorizing Myth. Narrative, Ideology and Scholarship*, Chicago 1999, s. 101-120 (Nietzsche's 'Blond Beast'). Platon'un aslan yavrusu, kendisi de Aiskhylos'u, Agamennone, dize 717-736, yansıtan Aristophanes'e, *Rane*, dize 1431, ikili bir gönderme ile, gerçeğe yakın biçimde Alkibiades'i anıttırır (krş. L. Canfora, *Un mestiere pericoloso. La vita quotidiana dei filosofi greci*, Palermo 2000, s. 25; Aristofane, *Le rane*, haz. D. del Corno, Milano 1985, s. 243).

31. Bkz., yeni çıkmış olan *Jenseits von Gut und Böse*'yi okuduktan sonra E. Rohde'nin 1 Eylül 1886'da F. Overbeck'e yazdığı mektup (F. Overbeck-E. Rohde, *Briefwechsel*, hazırlayan ve yorumlayan A. Patzer, Berlin-New York 1990, “Supplementa nietzscheana”, 1, s. 109; parçanın bir bölümü, küçük yanlışlarla, A. Von Martin, *Nietzsche und Burckhardt*, a.g.y., s. 94'te alıntılanmıştır). Yine bkz. F. Overbeck, *Erinnerungen an Friedrich Nietzsche*, “Die neue Rundschau”, XVII, 1 (1906), s. 209-231, 320-330, özellikle s. 212 (krş. C. A. Bernoulli, *Franz Overbeck und Friedrich Nietzsche. Eine Freundschaft*, I, Jena 1908, s. 272): Nietzsche “die Affektation des Vornehmen eine der schwächsten, bedenklichsten Eigentümlichkeiten war”. “Küçük-kentsoylu” sıfatı benim bir eklememdir.

32. *Götzen-Dämmerung*, a.g.y., “Streifzüge eines Ungemässen”, 48 (KGW, VI/3, s. 144-145).

33. KGW, III, 2, Berlin-New York 1973, s. 369-384.

düşündüğü kısa bir denemenin başlığıdır³⁴. Nietzsche'nin ölümünden sonra basılan bu sayfalar (*Ueber Wahrheit und Lüge*, 1903) çok kısa bir masalla başlar:

Sonsuz güneş sistemleri aracılığıyla parlayan ve yayılan evrenin uzak bir köşesinde bir zamanlar üzerindeki akıllı canlıların bilgiyi keşfettikleri bir yıldız vardı. Bu, “dünya tarihi”nin en küstah ve en yalancı dakikası oldu: Ama bütün bunlar yalnızca bir dakika sürdü. Doğanın birkaç solumasından sonra yıldız katılaştı ve akıllı canlılar öldüler.

Evrenin uçsuz bucaksızlığı karşısında insanlık tarihinin dönemleri ve insan istekleri anlamsızdır. Eğer sivrisinekle iletişim kurabilseydik, sivrisineğin de kendini dünyanın merkezi duyumsadığını görürdük. Ama insanın gerçeği bilme isteği, geçici olmanın ötesinde, yanıltıcıdır. Onun kökleri dilin düzenliliğindedir: Ancak “sözcüklerde gerçeğin hiçbir önemi ve uygun bir anlatımı yoktur. Tersî olsaydı bu kadar çok dil olmazdı”. Her sözcük nedensiz olarak kesinlikle özgül duyumsal bir deneyimi genelleştirir; her kavram unutulmuş, bilincin dışına atılmış bir eğretilmeyi kapsar:

O halde hakikat nedir? Devingen bir eğretilmeler, ad değiştirmeler, insanbiçimlilikler ordusu, kısaca, şiirsel ve retoriksel olarak güçlendirilmiş, yeri değiştirilmiş ve güzelleştirilmiş ve uzun bir kullanımdan sonra bir halka sağlam, yasal ve bağlayıcı gibi görünen bir insani ilişkiler bütünü: Gerçekler yanıltıcı doğası unutulmuş yanılsamalar, eskimiş ve her türlü duyulur biçimini yitirmiş eğretilmeler, yazı turası silinmiş ve artık para olarak değil, yalnızca metal olarak dikkate alınan paralardır. Hakikate ilişkin içgüdünün nereden ileri geldiğini hâlâ bilmiyoruz, çünkü şimdiye kadar sadece toplumun bir varlık koşulu olarak koyduğu zorunluluğu bildik: Hakiki olmak gerekir, yani görsel eğretilmeler kullanmak gerekir; dolayısıyla bunun ahlaki anlatımı şöyledir: Şimdiye kadar konuşmayı yalnızca sağlam bir geleneğe uygun olarak yalan söyleme, yani herkes için bağlayıcı bir biçim içinde [*in inem für alle verbindlichen Stile zu lügen*], bir çoğunluğa uygun geldiği gibi yalan söyleme zorunluluğu olarak anladık³⁵.

34. KGW, III, 4, s. 40 (izleyen alıntılar F. Nietzsche, *La filosofia dell'epoca tragica dei Greci e scritti 1870-1873*, çev. G. Colli, Milano 1991, s. 227-244: *Su verità e menzogna in senso extramurale*).

35. *Su verità e menzogna...*, a.g.y., s. 231i 233-234.

Bu bağlamda “biçem” terimi açıklayıcıdır. Aynı ölçüde olağanüstü olan sanatsal biçemlerin kendi aralarında karşılaştırılmaz oldukları fikri, en azından, Cicero’ya kadar gider. Ancak, dolaylı ya da dolaysız olarak, Avrupalı olmayan kültürlerle karşılaşmaya bağlı olan “beğeni” ya da “uygarlık” gibi kavramlarla kesişmesi sonucunda bu fikir ahlak ve bilgi ortamına da girmişti³⁶. Nietzsche, sağlam bir insanmerkezli önyargıyı yıkmak için, “biçem” kavramında gizli halde bulunan görelilikçi içerimleri geliştirmiştir. Eğer sivrisineğin ya da kuşun dünyayı insandan farklı biçimde algıladıkları doğru ise, bu dünyayı algılama biçimleri içinde hangisinin daha doğru olduğu sorusu anlamsız bir soru olur, çünkü var olmayan ölçütlere gönderme yapar:

Sonuç olarak, özne ve nesne gibi, kesin olarak farklı iki alan arasında herhangi bir nedensellik, herhangi bir kesinlik, herhangi bir anlatım yok, ama olsa olsa *estetik* bir ilişki vardır³⁷.

İnsanın temel içgüdüğü, yani eğretilmeler yaratma içgüdüğü mitte ve sanatta doruğuna ulaşır. Kültürün amacı, Eski Yunan’da olduğu gibi, sanatın yaşıam üstündeki egemenliğidir.

6.

O halde hakikat nedir? Devingen bir eğretilmeler, ad değıştirmeler, insanbiçimlilikler ordusu, kısaca, şiirsel ve retoriksel olarak güçlendirilmiş, yeri değıştirilmiş ve güzelleştirilmiş ve uzun bir kullanımdan sonra bir halka sağlam, yasal ve bağlayıcı gibi görünen bir insani ilişkiler bütünü.

Geçtiğimiz on yıllarda bu cümleler, “felsefe uğraşını dil konusunda köklü bir tefekküre yaklaştıran ilk filozof” (Foucault) olarak görülen Nietzsche’nin yeni yorumunun anlamını özetlemektedir³⁸. Ancak ölü-

36. Bu konuları “Stile. Inclusion e esclusione” adlı denememde tartıştım: *Occhiacci di legno. Nove riflessioni sulla distanza*, Milano 1998, s. 136-170.

37. *Su verità e menzogna ...*, a.g.y., s. 237.

38. Krş. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Paris 1966, s. 316. Bu parça *Ueber Wahrheit und Lüge*’nin ilk Fransızca çevirisindeki bir notta anımsatılır (F. Nietzsche, *Das Philosophenbuch – Le livre du philosophe*, haz. A. K. Marinetti, Paris 1969, s. 250-251). Bu çevirinin yol açtığı katkılar arasında bkz. J. Derrida, “La mythologie blanche”, *Poétique*, 5 (1971), s. 1-52, özellikle s. 7-8, 44-45, ve bütünüyle başka bir düzeyde, P. de Man, “Nietzsche’s

münden sonra ona atfedilen bu çelişkili liyakat, bu cümlelerin alındığı *Ahlak konusu dışındaki anlamıyla hakikat ve yalan üstüne* adlı denemenin genel anlamını karartmakla sona ermiştir.

O bitirilmemiş sayfaların merkezinde olan fikirler –dilin için için şiirsel ve aslında her sözcüğün bir değişmece (trope) olduğu– Nietzsche'nin üniversitede retorik üstüne verdiği derslerde, çoğu zaman sözcüğü sözcüğüne olmak üzere, sürekli yararlandığı Gustav Gerber'in bir kitabından (*Die Sprache als Kunst*, "Sanat olarak dil", 1871) gelmektedir³⁹. Ancak Nietzsche o fikirleri bir *conte philosophique* (felsefi masal) çerçevesinde sunmuştur⁴⁰. Açılış masalı, Nietzsche'nin, o 1873 yazında, özel olarak göz önünde bulundurduğu bir yazar olan Leopardi'nin *Operette morali*'sinin* ruhu ile yazılmış gibi görünür⁴¹. Bilginin insanoğlu tarafından keşfedilmesi

Theory of Rhetoric", *Symposium*, XXVIII (1974), s. 33-45, özellikle s. 39. T. Böning, *Metaphysik, Kunst und Sprache beim frühen Nietzsche*, Berlin 1988, Nietzsche ile Heidegger arasındaki diyalogun egemen olduğu bir perspektif içinde *Ueber Wahrheit und Lüge* yazısına büyük önem verir. Onun kabul edilmesi konusunda bkz. R. E. Künzli, "Nietzsche und die Semiologie: Neue Ansätze in der französischen Nietzsche-Interpretation", *Nietzsche-Studien*, 5 (1976), s. 263-288; M. Stingelin, "Die Rhetorik des Menschen", *Nietzsche-Studien*, 24 (1995), s. 336-343. *Ueber Wahrheit und Lüge*'nin kısmi bir çevirisi anlamlı biçimde *Deconstruction in Context*, haz. M. C. Taylor, Chicago 1986, s. 216-219'a dahil edilmiştir. Yukarıdaki parçanın şansıyla ilgili birçok örnek arasından biri için bkz. R. Rorty, "The Contingency of Selfhood", *Contingency, Irony and Solidarity* adlı yapıtı içinde, Cambridge 1989, s. 23-43, özellikle s. 27. Bütün sorunla ilgili olarak J. Kopperschmidt ve H. Schanze tarafından hazırlanan *Nietzsche und 'Die Sprache ist Rhetorik'*, adlı önemli denemeler derlemesine bakınız.

39. G. Gerber, *Die Sprache als Kunst*, Hildesheim 1961 (Berlin 1885'teki üçüncü –aslında ikinci– baskının fotobaskı ile çoğaltılmışı), s. 309 ve başka yerler. Benedetto Croce'nin Gerber'in fikirlerine olan ilgisi, *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*, Bari 1950 (birinci baskı 1901), s. 510'da yer alan kısa bir değinmeyle yalnızca kısmen doğrulanır. Nietzsche'nin Gerber'in kitabına yaptığı göndermenin önemi ilk kez P. Lacou-Labarthe ve J.-L. Nancy tarafından anlaşılmıştır; *Rhétorique et langage*, "Poétique", 5 (1971), s. 99-130 (Nietzsche'nin metinleri çevrilmiş ve açıklanmıştır); yine bkz. P. Lacou-Labarthe, "Le détournement", *a.g.y.*, s. 53-76; M. Stingelin, "Nietzsches Wortspiel als Reflexion auf Poet(olog)ische Verfahren", *Nietzsche-Studien*, 17 (1988), s. 366-368; A. Meijers, "Gustav Gerber und Friedrich Nietzsche", *a.g.y.*, s. 369-390.

40. Krş. P. de Man, "Nietzsche's Theory of Rhetoric", *a.g.y.*, özellikle s. 43.

(*) *Ahlaki operetler*, çev. Durdu Kundakçı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001. (ç.n.)

41. *Sulla verità e la menzogna*'nın başlangıç cümleleri, aynı döneme ait, ama yine basılmamış bir metinde, Nietzsche'nin 1872 yılının Noel günü Cosima Wagner'e teslim ettiği "yazılmamış beş kitaba beş giriş"ten biri olan *Sul pathos della verità*'de tırnak içinde verilmiştir (KGW, III, 2, s. 249-254, özellikle s. 253-254). Alıntının son üç cümlesi bize ulaşan biçimde yer almaz. Leopardi'nin Nietzsche ve von Gersdorff tarafından okunan şiirleri (*Le Ricordanze* ve *A un vincitore nel pallone*) için, von Gersdorff'un Rohde'ye yazdığı ve E. Forster-Nietzsche tarafından, *The Young Nietzsche*, Londra 1912, s. 301-302'de alıntılanan, 9 Ağustos 1873

evrensel bir perspektif içine sokulur ve böylece gülünçleştirilir: Yaradılış'ın ilk bölümlerinin alaylı öyküsü gibidir bu. Bu yorum, basılacak bir kitapta, Nietzsche'nin "ahlak konusu dışındaki anlamıyla hakikat ve yalana" değindiği tek parça ile doğrulanır. *İnsanca, pek insanca*'nın ikinci cildinin önsözünde o, *Yararsız Düşünceler*'in üçüncüsünü adadığı Schopenhauer felsefesinden ayrıldığından söz etmiştir. Bu dönüm noktası, onu "önceden var olan her türlü kötümserliğin hem eleştirilmesi hem de derinleştirilmesiyle" uğraştırmış olan bir ahlaki kuşkuculuk bunalımının doruğundayken, gerçek ve yalan üstüne yazılmış ve "gizli tutulmuş" bir denemede önceden anlatılmıştı: Çünkü o zaman bile, der Nietzsche, "artık hiçbir şeye inanmıyordum", halkın dediği gibi, Schopenhauer'e bile⁴². Halkın bakış açısına yapılan alaylı gönderme soyut biçimde kurusal nitelikli bir kuşkucu düşünceye pek uygun görünmüyor. Halkın gözünde "artık hiçbir şeye inanmayan" kimse ataların dininden uzaklaşmıştır ve artık Tanrı'ya da inanmaz.

7. "Bir papazın evinde doğdum" der Nietzsche çok sayıdaki özyaşam-öyküsel notlarından birinde⁴³. Bir papazın oğlu, (anne ve baba tarafından) Protestan papazların torunu olan Nietzsche'nin kendisi de, doğal olarak, papaz olmaya adaydı. Kitapları arasında, Friedrich beş yaşındayken ölen babasından kalan, Luther çevirisi bir İncil de vardı. Kitap hâlâ durur: Kabına Friedrich kendi adını ve bir tarih, "Kasım 1858" yazmıştı. Kısa süre önce Pforte okuluna girmişti. Burada İbranice ve Eski Ahit'i okudu, ama bir gözü klasik filolojideydi: O döneme ait bir notta *Tevrat*'ın, F. A. Wolff'un Homeros sorununu, onun değişik parçalarını değişik yazar-

tarihli mektuba bakınız. A se stesso von Gersdorff'un hemen sonraki bir mektubunda alıntılanmıştır; krş. C. A. Bernoulli, *Franz Overbeck und Friedrich Nietzsche ...*, a.g.y., s. 115. Hemen sonra başlanan *Sull'utilità e il danno degli studi storici per la vita* başlıklı ikinci çağdışı düşüncede *Canto notturno*'ya yapılan bir gönderme O. F. Bollnow tarafından ortaya çıkarılmıştır, "Nietzsche und Leopardi", *Zeitschrift für Philosophische Forschung*, 26 (1972), s. 66-69; yine bkz. M. Montinari, *Nietzsche*, Roma 1996, s. 120.

42. F. Nietzsche, *Umano, troppo umano*, II, İtal. çev., S. Giametta, Milano 1970, s. 4. Parçanın önemini kavrayan D. Breazeale sonunda bir kopmanın varlığını yadsır (*Philosophy and Truth. Selections from Nietzsche's Notebooks of the early 1870's*, İng. Çev. ve yorum D. Breazeale, Atlantic Highlands [N.Y.] 1979, s. XX, XLIX). *Ecce Homo*'da Nietzsche *Umano, troppo umano*'yu "bir bunalımın anıtı" olarak tanımlamıştı (krş. Montinari, *Nietzsche*, a.g.y., s. 22-23, 108). Ama o anıtın temelleri birkaç yıl önce atılmıştı.

43. "Ich bin als Pflanze nach dem Gottesacker, als Mensch in einem Pfarrhause geboren" (*Werke*, haz. K. Schlechta, München 1982, III, s. 108).

lara yükleyerek karşıladığı gibi incelenebileceğini belirtmişti. 1864 sonbaharında İlahiyat Fakültesine yazıldığı Bonn'da Nietzsche, kilise tarihi ve klasik filoloji kurslarının dışında, Constantin Schlottmann'ın Yuhanna İncili üstüne derslerini de izlemiştir⁴⁴. Ama birkaç ay sonra (Ocak 1865) kendini yalnızca filoloji çalışmalarına adamaya karar vermiş ve bu seçimi annesi acı ve hoşnutsuzlukla kabullenmiştir⁴⁵. Birkaç yıl sonra (1869) Leipzig'te hazırladığı bir *Curriculum vitae*'de Nietzsche, geçmişte ilahiyata olan ilgisinin yalnızca "İncillerin eleştirisinin ve Yeni Ahit ile ilgili kaynakların araştırılmasının filolojik yanı" ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Ama aynı metnin bir başka değişikesinde daha içten bir açıklama, neredeyse bir itiraf okunur: "o zaman hâlâ, tarihin ve tarihsel araştırmanın kimi dini ve felsefi sorulara doğrudan bir yanıt verebileceğini düşünüyordum"⁴⁶. Burada Tann ve dünya üstüne sorularla sona eren altı yıl önce hazırlanan özyaşamöyküsündeki konulara imada bulunur⁴⁷. Yirmi beş yaşındaki Nietzsche yeniyetmelikten alaylı biçimde ayrılır gibi görünüyordu. Ama bu belirsizlik dolu bir ayrılma idi. Mayıs 1869'da Basel'deki açılış dersi Seneca'nın ünlü "philosophia facta est quae philologia fuit" deyişini gururla tersine çeviren bir "inanç itirafı" (anamlı bir terim) ile sona eriyordu⁴⁸. Klasik filoloji, temel dini ve felsefi sorulara yanıt verebilecek araç olarak, Yeni Ahit ile ilgili filolojinin yerini almıştı. Ama kısa bir süre sonra Nietzsche, biçim ve öz olarak, akademik filolojiye yabancı ve hata düşman bir kitap olan *Tragedyanın doğuşu* (1872) üstünde çalışmaya başladı. Yanıt hemen Wilamowitz-Möllendorff'un çok sert kitapçığı (*Zukunftsphilologie!*, "Geleceğin filolojisi!") ile geldi; burada Nietzsche bilgisizlikle, kaynakları önyargılı olarak değiştirmekle suçlanıyor ve sonunda kaba biçimde meslek değiştirmeye davet ediliyordu. Gerçek gözlemler

44. J. Figl, *Dialektik der Gewalt. Nietzsches hermeneutische Religionsphilosophie mit Berücksichtigung un veröffentlichter Manuskripte*, Düsseldorf 1984, s. 57 vd. (Schlottmann üstüne); R. Bohley, "Über die Landesschule zur Pforte. Materialien aus der Schulzeit Nietzsches", *Nietzsche-Studien*, 5 (1976), s. 289-320.

45. F. Nietzsche, *Sämtliche Briefe, Kritische Studienausgabe*, 2, Berlin 1986, s. 40 (no.460, 2 Şubat 1865).

46. F. Nietzsche, *Werke, Historisch-kritische Gesamtausgabe*, haz. C. Koch ve K. Schlechta, München 1940, V, s. 471; orada yayımlanan metnin iki değişik biçimi söz konusudur, s. 254-256. Bu iki parçaya dikkat çeken C. P. Jantz olmuştur, *Friedrich Nietzsche, Biographie*, I, München 1978, s. 142.

47. F. Nietzsche, *Werke, a.g.y.*, haz. K. Schlechta, III, s. 110.

48. F. Nietzsche, *Homer and die klassische Philologie*, (1869), KGW, II, 1, Berlin-New York 1982, s. 246-269, özellikle s. 268-269.

ağır kişisel dokundurmalara eşlik ediyordu, çünkü Nietzsche'den birkaç yaş küçük olan Wilamowitz de onun gibi ünlü Pforte okuluna gitmişti⁴⁹.

Wilamowitz'in yergisi Haziran 1872'de çıktı. Sonraki aylarda Nietzsche akademik filoloji ile felsefi eğilimi uzlaştırmının olanaksızlığını düşünmeye başlamak zorunda kaldı. Eylülde, retorik üstüne dersini hazırlarken, Gerber'in kitabını, *Die Sprache als Kunst*'u döne döne okudu ve herhangi bir çevirinin [aslına] uygunsuzluğunun dilin içsel olarak şiirsel doğasına yorulduğu bir parçaya rastladı⁵⁰. Gerber Goethe'nin ünlü bir sayfasına göndermede bulunuyordu; burada Faust Yuhanna İncilinin ilk dizesindeki *logos* sözcüğünün çeşitli çevirilerini, Luther'in "Im Anfang war das Wort"undan başlayarak birbiri ardına dener. Gerber Faust'un hoşnutsuzluğunda kendi fikirlerinin bir doğrulamasını görüyor: "Ama Faust *en arche hen ho logos*'un 'im Anfang war das Wort'un tam karşılığı olmadığını bilir" diyordu⁵¹.

Hakikat ile Yalan Üzerine adlı denemede birçok dilin varlığı sözcüklerle şeyleri ayıran uçurumun kanıtı olarak gösterilir: Dil gerçeğin uygun bir imgesini veremez. Gerber'in gözlemi sözde "bilim" in kılganlığını göstermeye yönelik bir kanıtlamaya dahil ediliyordu. Belki de *Hakikat ile Yalan Üzerine*, Wilamowitz'in filolojik karşı çıkmalarına, onları felsefi bir ufuk içinde yansıtmak bir yanıt verme güdüsüyle de doğmuştur. Ama Gerber'in Goethe ve Yuhanna İncilinin başlangıcına göndermede bulunması daha derin bir şeyleri hareket ettirmek zorunda kalmıştır. Tam o zamanlar Nietzsche, kendinden yedi yaş büyük ve o da Basel Üniversitesi'nin (Hristiyanlık tarihi) profesörü olan Franz Overbeck ile sıkı bir dostluk kurmuştu. Birkaç yıl ikisi aynı evde oturdular. Nietzsche'nin o çok ünlü

49. U. von Wilamowitz-Möllendorff, *Zukunftsphilologie! Eine Erwiderung auf Friedrich Nietzsches Ord. Professors der klassischen Philologie zu Basel "Geburt der Tragödie"*, Berlin 1872 (Pforte'deki ortak öğrenciliğe çeşitli değinmeler, s. 13-14). Krş. W. M. Calder III, "The Wilamowitz-Nietzsche Struggle: New Documents and a Reappraisal", *Nietzsche-Studien*, 12 (1983), s. 214-215; J. Mansfeld, "The Wilamowitz-Nietzsche struggle: another new document and some further comments", *Nietzsche-Studien*, 15 (1986), s. 41-58. *Sulla verità e la menzogna*'nın anlaşılması için Wilamowitz'in yıkıcı eleştirisinin önemini bana gösterdiği için Mordechai Feingold'a teşekkür ederim.

50. *Die Sprache als Kunst*'un birinci cildi Nietzsche'nin Eylül 1872'de Basel Universitätsbibliothek'ten aldığı ödünç kitaplar listesindedir: Krş. *Nietzsches Bibliothek* (haz. M. Oehler), "Jahresgabe der Gesellschaft der Freunde des Nietzsche-Archivs", XIV (1942), s. 51. *Zukunftsphilologie!*'nin tarihi ile ilgili olarak krş. J. Mansfeld, "The Wilamowitz-Nietzsche struggle", a.g.y., s. 53, not 70.

51. G. Gerber, *Die Sprache als Kunst*, I, s. 259.

İsa'nın Yaşamı'nı yazan David Strauss'a adadığı *Çağdışı düşünceler*'in ilki ve Overbeck'in *Ueber die Christlichkeit unserer heutigen Theologie* ("Günümüz ilahiyatının Hristiyan ırası üstüne") adlı polemik yazısı aynı yıl Wagner'in yayıncısı Fritsch'te çıktı⁵². Nietzsche iki yazıyı birlikte ciltlettirmiş ve bu ikisini iki baba tek ana'dan, Dostluk'tan doğma, "aynı evden gelen ikizler" olarak tanımlayan bir ithaf yazmıştı⁵³. Gözlerinden rahatsız olan Nietzsche'nin, 1873 yılında Grigioni'deki Flims'te arkadaşı Carl von Gersdorff'a dikte ettirdiği *Hakikat ile Yalan Üzerine* adlı denemenin de Overbeck ile yapılan yoğun konuşmaların bir yansımasını taşıması çok olasıdır⁵⁴. Bu konuşmalarda Yuhanna İncili de konu edilmiştir, çünkü Overbeck bu konuda, yaşamının büyük bölümünü kapsayacak olan bir araştırmaya başlamıştı⁵⁵. *Hakikat ile Yalan Üzerine*'nin (yanılmıyorsam, araştırmacıların gözünden kaçmış) teolojik ya da daha doğrusu anti-teolojik içerimleri, Nietzsche ile, söz etmek üzere olduğum metinlerle yakınlığı tartışma götürmez olan, Overbeck arasındaki çok yoğun düşünsel alışverişin ışığında anlaşılır hale gelir⁵⁶.

8. Luther'in Erlangen baskısındaki Latince yazıları dizisini başlatan kitapta, 1515'te verilen *In Natali Christi* başlıklı bir vaaz var⁵⁷. Luther ken-

52. F. Nietzsche, *Briefe, Mai 1872-Dezember 1874*, KGW, II/3, Berlin-New York 1978, s. 135-137: Rohde'ye mektup (Basel, yakl. 22 Mart 1873). Genel olarak bkz. C. A. Bernoulli, *Franz Overbeck und Friedrich Nietzsche. Eine Freundschaft*, a.g.y.

53. F. Overbeck, *Ueber die Christlichkeit unserer heutigen Theologie*, [genişletilmiş ikinci baskı], Leipzig 1903, s. 17-18: "Ein Zwillingspaaraus einem Haus ...".

54. Bu varsayım K. Pestalozzi tarafından göz önüne alınmaz, "Overbecks 'Schriftchen Ueber die Christlichkeit unserer heutigen Theologie' und Nietzsches 'Erste unzeitgämesse Betrachtung: David Strauss. Der Bekenner und der Schriftsteller'", *Franz Overbecks unerledigte Anfragen an das Christentum*, haz. R. Brändle ve E. W. Stegemann, Münih 1988, s. 93-107.

55. Kırk yıllık araştırmalarının meyvesi ölümünden sonra ortaya çıkmıştır: F. Overbeck, *Das Johannesevangelium. Studien zur Kritik seiner Erforschung*, haz. C. A. Bernoulli, Tübingen 1911.

56. Heidegger'e adanan bir denemede (*Metaphorische Wahrheit*, içinde *Entsprechungen: Gott-Wahrheit-Mensch. Theologische Erörterungen*, Münih 1980, s. 103-157). E. Jüngel, Nietzsche'nin *Sulla verità e la menzogna*'daki sayfalarından yola çıkarak, eğretilime üstüne kurulan bir tanrıbilimi vurgulamıştır. Bu yolda kaçınılmaz olarak Luther ile karşılaşmıştır.

57. Krş. D. Martini *Lutheri Opera Latina varii argumenti ad Reformationis historiam inprimis pertinentia*, haz. H. Schmidt, I, Frankfurt am Main u. Erlangen 1865, s. 41-55. Alıntıyı, yaklaşık yirmi yıl sonra çıkmış olan, Weimar baskısından yapıyorum: D. Martin *Luthers Werke*, I, Weimar 1833 (yeni basım, Graz 1966, bundan sonra WA olarak gösterilecektir), *Sermo in Natali Christi* (1515), s. 20-29. Bkz. W. von Loewenick, *Die Eigenart von Luthers Auslegung des Johannes Prologus*, Münih 1960 ("Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte", 1960, cilt 8).

disininkini ve birçok başka yaşamı paramparça edecek olan kopmanın arifesinde; sürekli Aristoteles'i anan ve onun felsefesini, "az kimse tarafından anlaşılrsa da güzel ve yüksek teoloji için yararlı" diyerek öven genç bir papazdı. Ama daha o zaman kendi düşüncesinin kimi can alıcı noktalarını sağlam biçimde elinde tutuyordu. Niçin Yuhanna İncilinin başında –diye soruyordu– İsa, Tanrı'nın oğlu, "verbum" (söz) adıyla anılmaktadır? Çünkü, diye yanıtlıyordu, Yuhanna İncilinin birinci bölümü, Yaradılış'ın başlangıcını şaşırtıcı biçimde açıklar ("miro lumine exponit"): Ezelden beri Tanrı'da olan Kelâm, dünyayı yaratan kelâmdır ("Dixit Deus 'Fiat' et factum est" – Tanrı 'Olsun' dedi ve oldu)⁵⁸. Yaklaşık yirmi yıl sonra, 45. Mezamirin yorumunda Luther, o gençlik vaazına üstü kapalı göndermede bulunarak, iki parça arasındaki yakınlığı sağlamlaştırdı⁵⁹. Luther'in İncil yorumu onun üçleme (teslis) ile ilgili kurgusuna dayanıyordu: Kelâm (verbum) Tanrı'nın İsa'da kelâm (verbum) olarak cisimleşmesinin sonucudur⁶⁰. *In Natali Christi* başlıklı vaazda Luther iç kelâm ile dış kelâm arasında ayırım yaptı ve şöyle sonuçlandırdı: "İç kelâm sesler, sözcükler, harflerle sarılıdır, tıpkı balın petekle, ceviziçinin kabukla, iliğin kemikle, yaşamın etle ve kelâmın etle sarılı olduğu gibi [interius illud autem sono, voce, literis est involutum, sicut mel in favo, nucleus

58. WA, I, s. 22-23: "Dixit Deus 'Fiat', et factum est. Ex quo textu satis accipitur verbum esse apud Deum, quia cum Deus dixit, sine dubio non erat verbum creatum vel humanum, cum tunc nondum aliqua res vel verbum fuerit creatum, sed per dicere seu verbum Dei coeperunt esse, ipsum autem non coepit et ita consonat id, quod dixit 'In principio erat Verbum'. Luther Augustinus'u yansıtıyordu, *In Ioannis Evangelium Tractatus*, I, 11.

59. WA, 40, 2, Weimar 1914 (yeniden basım, Graz 1969), *Praelectio in psalmum 45*, 1533, s. 589-590: "... testimonia scripturae sunt duplicia; quaedam sumpta sunt a priori, quae manifeste dicunt Christum esse filium Dei et verum ac naturalem Deum, qualia mutla sunt in Johanne; quae si quis evertere volet, is sciat, quod scriptura sancta evertenda sint, et non ratione humana. Quid clarius esse potest, quam quod dicit: 'In principio erat Verbum', Item: 'Omnia, quae facta sint, per verbum illud facta sunt' [Joh. I, 1, 3]. Non dicit verbum esse factum, sed quod omnia per verbum facta sunt, ergo ipsum verbum non est factum, sed semper fuit. Sed haec clara sunt et tarctata a nobis alibi". Yine bkz. *Enarrationes in Genesin (Exegetica opera latina)*, haz. C. S. T. Elsparger, I, Erlangen 1829, s. 22 vd.).

60. Burada E. de Negri'nin, *In Natali Christi* başlıklı vaazın yukarıda alıntılanan parçasıyla ilgili yorumunu izliyorum: "Musa'dan gelen birinci kitaptan Yuhanna İnciline tek bir kemerle geçen cesur köprü'nün sağlamlığına mutlu bir sözcüksel durum da katkı sağlıyordu. Yunanca ve Latince'de, hattâ Almanca'da aynı sözcük –Logos, Verbum, Wort– teslisin ikinci kişisini olduğu kadar konuşulan sözü de aynı biçimde iyi dile getirir". Aynı sonuçlara bağımsız olarak K. Hagen de ulaşır, *Luther's Approach to Scripture as seen in his 'Commentaries' on Galatians 1519-1538*, Tübingen 1993, s. 18 ve başka yerlerde (s. X'da Luther'in teslis kurgusunun genellikle küçümsenen önemi vurgulanır).

in testa, medulla in cortice, vita in carne et verbum in carne]"⁶¹. İsa, Kelâm hakikattir ("ben hakikat ve yaşamım", Yuhanna, 14, 6), ama bu hakikat seslerde, harflerde ve değişmelerde tecessüm eden bir hakikattir.

Bu konu Hristiyan yorumunda yüzyıllar önce, gençliğinde önce öğrenip sonra öğrettiği retorik öğretilerinden güç alan Augustinus, Origenes'in kendi Kutsal Kitap okumasının merkezine koyduğu kelimesi kelimesine yorum ile manevi yorum arasındaki ayrımı derinleştirdiği zaman ortaya çıkmıştı. *De doctrina christiana*'nın bir bölümünde (III, 29, 41-42) Augustinus değişmelerin (alegori, bilmece, mesel, vb.) bilinmesinin kutsal metinlerin görünüşteki bulanıklıklarını çözmek için kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir⁶². Bu salık vermelerin yankısı Kassiodoros'tan bütün Ortaçağ'a kadar uzanmıştır⁶³. Bu konu, önce papaz, sonra eski papaz, Augustinusçu Luther'in yorumsal yapıtlarında sık sık yinelenir⁶⁴. Kendi çevirmen deneyiminden güç alan Luther okura kutsal metinleri dolduran eğretiler gösterir. İsa, resimler gibi, halkı ve kaba insanları heyecanlandıran benzeti ve mesellerden yararlanır sık sık⁶⁵. Paulus alegoriyi (ancak Hristiyan öğretisinin tam olarak bilinmesiyle tehlikesizce kullanılabilir) Origenes ve Gerolamo'nun aşırılıklarından kaçınarak, büyük bir sanatçı (*optimus artifex*) gibi kullanır⁶⁶. Paulus puta tapanları "kabuklu" ve Yahudileri de

61. WA, 1, *In Natali Christi*, s. 29. "Nucleus in testa" deyiminin Vitruvius'ta bir öncülü vardır, *De architectura*, VII, 1, 3 ("Insuper ex testa nucleus inducatur..."): O. G. Schmidt tarafından adı anılmayan bir yazardır, *Luthers Bekanntschaft mit den alten Klassikern*, Leipzig, 1883.

62. *Patrologia latina*, 34, 80-81: "Troporum cognitio necessaria". Bkz. R.W. Bernard, "The Rhetoric of God in the Figurative Exegesis of Augustine", *Biblical Hermeneutics in Historical Perspective. Studies in Honor of Karlfried Froehlich on His Sixtieth Birthday*, haz. M. S. Burrows ve P. Rorem, Grand Rapids, Michigan 1991, s. 88-99, şaşırtıcı biçimde bunu bilmezden gelir E. Auerbach, "Figura" [1944], *Scenes from the Drama of European Literature*, New York 1959, s. 11-76.

63. B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Notre Dame (Indiana) 1970, s. 22-23 (Kassiodoros).

64. Krş. WA, 2, "In epistolam Pauli ad Galatas commentarius, 1519", s. 551: "sancti patres allegoriam grammaticae una cum aliis figuris tractant in sacris literis, sicut abunde, docet beatus Augustinus in lib. de doctrina Christiana". Az sonra, Kutsal Kitap'ın dörtlü anlamı üstüne bir araştırma ortamında, Luther Augustinus'u Origenes ile Gerolamo'nun karşısına koyar.

65. WA, 40, 1, s. 652-653.

66. A.g.y., s. 653. Yine bkz. WA, 2, "In epistolam Pauli ad Galatas commentarius, 1519", s. 557 (*Gal.* ile ilgili olarak, 4, 27). Luther'in başlangıçta Kutsal Kitap'ın dörtlü anlamının araştırılmasının geri çevrilmesinden (WA, 1, s. 507-508) daha belirsiz bir konuma (WA, 2, s. 550-552) geçtiği unutulmamalıdır: Bkz. K. Holl, "Luthers Bedeutung für den Fortschritt der Auslegungskunst" (1920), *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, I, Tübingen 1932, s. 544-582, özellikle s. 552 vd.

“sünnetli” olarak nitelediğinde, “kutsal sayfalarda çok yaygın bir değişmece” olan “kapsamlayış” ([Fr. synecdoque]) adlı değişmeceyi kullanır⁶⁷. Paulus retorik konusunda Cicero’yu bile geçer, çünkü (Luther’in bir başka yerde belirttiği gibi) Tanrı’nın sözünün özgül retorik bir boyutu vardır:

Dünya hatipleri sözcükleri, şeyin kendisini iletme ve görünür kılma izlenimi verecek biçimde kullanmakla övünürler: işte bu Paulus’un, yani Kutsal Ruh’un özelliğidir⁶⁸.

Luther insan soyunun İsa tarafından kurtarılması olgusunda bile bir değişmece, bir eğretileme görür⁶⁹.

Nietzsche’nin hem eski çağ retorisi üstüne üniversitede verdiği ders notlarında hem de *Hakikat ile Yalan Üzerine* adlı yazısında, eğretilmeler üstünde yoğunlaşmak için, etkili bir konuşma olarak retorisi göz ardı ettiği görülmüştür⁷⁰. Bugün, onu bu yöne yönlendirenin, onu, Wilhelm von Humboldt’tan başlayarak, dil konusundaki idealist düşünceyle tanıştıran Gerber’in *Die Sprache als Kunst*’u ile karşılaşması olduğunu biliyoruz⁷¹.

67. WA, 40, 1, “In epistolam Pauli ad Galatas commentarius, [1531] 1535”, s. 184-185 (Gal. ile ilgili olarak, 2, 67); yine bkz. aynı anlamda s. 69. Luther’daki kapsamlayış konusunda krş. de Negri, *La teologia ...*, a.g.y., s. 85-86.

68. WA, 2, “In epistolam Pauli ad Galatas commentarius, 1519”, a.g.y., s. 604: “Apud Rhetores saeculi gloriosissimum est verba ita ponere, ut in eis rem ipsam simul observari et geri videas, quod Paulus, immo spiritus sactus proprium habet”. Yine bkz. Hagen, *Luthers Approach...*, a.g.y., s. 111, ancak burada Kutsal Ruhun (retorik yerine) dilsel özelliklerinden söz edilir. K. Dockhorn tarafından alıntılanan parçalar da aynı yönde ilerler, *Luthers Glaubensbegriff und die Rhetorik*, “Linguistica Biblica”, 21/22 (1973), s. 19-39, özellikle s. 30 vd. (paragraf 3.1: “Der Heilige Geist als Rhetor”. Ayrıca: Lutero, WA, 40, 1, s. 285 (Gal. ile ilgili olarak, 2, 20): “Paulus suam peculiarem phrasin habet, non humanum, sed divinam ed coelestem...”. Cicero ile karşılaştırma Gal. 4, 15’e (WA, 40,1, s. 639-640) yapılan 1531 tarihli yorumdandır.

69. Krş. K. Alfsvåg, *Language and Reality. Luther’s Relation to Classical Rhetoric in “Rationis Latominae confutatio”* (1521), “Studia Theologica”, 41 (1987), s. 85-126, özellikle de, retorikğin Luther için önemini güçlü biçimde (belki biraz aşırılıkla) vurgulayan s. 102 vd. Bu konuda krş. R. Breymeyer, *Bibliographie zum Thema ‘Luther und die Rhetorik’*, “Linguistica Biblica”, 21/22 (1973), s. 39-44; R. Saarinen, *Metapher und biblische Redefiguren als Elemente der Sprachphilosophie Luthers*, “Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionphilosophie”, 30 (1988), s. 18-39; K. Hagen, *Luther’s Approach to Scripture*, a.g.y.

70. P. de Man bunu retorik kursunun notlarıyla ilgili olarak keskin biçimde, ancak yorumsal alanda sonuçlar çıkarmadan belirtir, *Nietzsche’s Theory of Rhetoric*, a.g.y., s. 34.

71. Krş. A. Meijers, *Gustav Gerber ...*, a.g.y., s. 390. Yine bkz. J. Hennigfeld, “Sprach als Weltansicht: Humboldt – Nietzsche – Whorf”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 30 (1976), s. 435-452.

Ama Gerber, Humboldt'un izinden giderek, "dil ruhtur [*Die Sprache ist Geist*]" diye yazdığı zaman, teolog, yorumcu ve çevirmen Luther'in fikrini dile getirmekteydi; Luther'e göre Kutsal Ruh dildi (bu da Alman idealizm felsefesinin birçok yönden laikleşmiş Protestanlık olduğunu onaylamaktadır⁷². Hakikat olan Kelâm, var olan her şeyin yaratılmasına aracılık eden Kelâm, retorik eğretilmeler aracılığıyla ileten Kelâm: Bu konular Nietzsche tarafından yeniden ele alınmış ve kökten kuşkucu bir yönde tersine çevrilmiştir⁷³. Eğer dilde her şey değişmeceyse, eğer dilbilgisi bile konuşma biçimlerinin ürününden başka bir şey değilse, dünyayı dil aracılığıyla tanıma iddiaları saçmadır⁷⁴. Pilatus'un ona yönelttiği "Hakikat nedir?" (Yuhanna, 18, 38) sorusu karşısında İsa sessiz kalmıştı. Nietzsche soruyu yeniden düzenlemiş ve şu yanıtı vermiştir: "Devingen bir eğretilmeler, değişmeceler, insanbiçimlilikler ordusu..." Nietzsche'nin Hıristiyanlık karşıtlığı burada, belki de özel yankılanmalar ve bulanıklıklarla fazla dolu olduğu için halktan kıskançlıkla gizlenen bu sayfalarda doğar: Hıristiyan dininden kopmasını babasının anısına bir saygısızlık gibi yaşamış olduğunu varsaymak tehlikeli bir şey gibi görünmez⁷⁵. Ancak *Hakikat ile Yalan Üzerine* adlı parçada kapalı kalan düşünceler Nietzsche'nin, en başta *İnsanca, Pek İnsanca* olmak üzere, hem yayımlanmış yazılarını hem de seksenli yılların notlarını beslemeyi sürdürmüştür⁷⁶. *Güç İstemi* adını

72. Krş. G. Gerber, *Die Sprache ...*, a.g.y., s. 288. A. Meijers'in de Gerber'in Nietzsche üstünde yarattığı şaşırtıcı etkiyi açıklayacak düzeyde bir filtre aradığı; onu da Gerber ile *Geschichte des Materialismus*'un yazarı olan, ama dille ilgilenmeyen Lange arasındaki yakınlıkta bulduğu unutulmamalıdır (*Gustav Gerber ...*, a.g.y., s. 389).

73. Luther tarafından çevrilen Kutsal Kitap'ın Nietzsche'nin biçimi açısından önemi S. Sonderegger tarafından keskin biçimde gösterilmiştir, "Friedrich Nietzsche und die Sprache", *Nietzsche-Studien*, 2 (1973), s. 1-30, özellikle s. 13-14, 27. E. Hirsch'in "Nietzsche-Studien", 15 (1986), s. 398-431'de yeniden yayımlanan *Nietzsche und Luther* başlıklı çalışması ile J. Salaquarda'nın eki (s. 431-439, kaynakça ile birlikte) Luther'in açıklayıcı yazılarından söz etmezler.

74. Krş. A. Kremer-Marietti, *Nietzsche et la rhétorique*, Paris 1992, s. 118-119.

75. R. Bohley, "Nietzsches christliche Erziehung", *Nietzsche-Studien*, 16 (1987), s. 164-196. D. Breazeale'ye göre, *Philosophy and Truth*, a.g.y., s. LI-LII, Nietzsche *Philosophenbuch* tasarsından vazgeçecekti çünkü *Menschliches, Allzumenschliches*'den başlayarak benimsenmiş olan antiakademik iletişim biçimleriyle uyumuyordu. Ama *Ueber Wahrheit und Lüge*'nin sayfaları pek akademik gibi görünmez.

76. Krş. *Umano, troppo umano*, I, 11 (KGW, IV/2, s. 26-27: "Die Sprache als vermeintliche Wissenschaft"); I, 33 (KGW, IV/2, s. 48-49: "Das Irrthum über das Leben zum Leben nothwendig"). Krş. KGW, VIII/1, Berlin ve New York 1974, s. 197-198 (1886 yaz-1887 sonbahar); KGW, VIII/2, Berlin ve New York 1970, s. 81-82 (1887 sonbahar). Yine bkz. "Wahrheit ist die Art von Irrthum, ohne welche eine bestimmte Art von Lebenwesen

alacak, hiç bitirilmemiş kitabın dizinlerinden biri “Hakikat nedir?” başlıklı bir bölümle başlıyordu⁷⁷.

9. *Hakikat ile Yalan Üzerine*’nin yankısı dar anlamda felsefi ortamın dışına da uzandı. 1970’li yıllarında o parça daha çok, aslında *Symposium* dergisi tarafından Nietzsche üstüne düzenlenen bir toplantıda sunulan bir denemede Paul de Man tarafından yapılan derin okuma sayesinde, kurgusökcümlüğün temel metinlerinden biri oldu⁷⁸. Toplantıya katılanlardan biri de (Robert Gates) Man’ı Nietzsche’yi yalnızca gerçekliğin alaycı bir yorumcusu olarak sunduğu, toplantıyı da siyasal, toplumsal ya da ekonomik sorunları tartışmadığı için eleştirdi. “Nietzsche ve Vietnam”, “Nietzsche ve Nixon” ya da “Nixon ve bizim değerler dizgemiz” gibi konular “Nietzsche’nin ruhuna daha uygun olurdu” der Gates ve ekler: “III. Reich ile bağlantılarından yoksun bir Nietzsche bana göre akıl almaz bir şeydir”. De Man, saygılı biçimde, töresel ya da ruhbilimsel bir açıdan anlaşılabilir olan alaycı bir bakış açısının ötesine geçme girişiminin felsefi temelden yoksun olduğu karşılığını verdi:

Nietzsche alayın “ötesinde” yer alan bir düzeyle ilgili olan bir konuşmayı hiçbir biçimde haklı göstermez. Tersine, o bizi sürekli olarak kendimizi bu tür bir arzuya kaptırma yanılmasından kaçınmaya çağırır. İşte tam olarak bu bakış açıysıdır ki sizin sorduğunuz siyasal sorularla bağlantılı olarak Nietzsche’nin önemini anlayabiliriz⁷⁹.

nicht leben könnte” cümlesi (E. Spranger, *Lebensformen*, Halle 1921², s. 193’ten alınmıştır). M. Heidegger sık sık bu konuya geri dönmüştür, *Nietzsche*, I, Frankfurt 1996, s. 217, 457. D. Breazeale (benim görüşüme göre haklı olarak yetmişli yılların notlarının “[Nietzsche’nin] sonradan yazdığı kitapların temellerini attığını” düşünmektedir. Bunların önemini ilk kabul edenler arasında yer alan P. Lacoue-Labarthe, sonunda, bunların olgun yapıtlarla olan ilişkisini yadsımıştır. Yine bkz. G. Most-T. Fries: “Die Quellen von Nietzsches Rhetorik-Vorlesung”, *Centauren-Geburten. Wissenschaft, Kunst und Philosophie beim jungen Nietzsche*, haz. T. Borsche, F. Gerratana, A. Venturelli, Berlin-New York 1994, s. 17-46; E. Behler, *Die Sprach-Theorie des frühen Nietzsches*, a.g.y., s. 99-111.

77. Krş. KGW, VIII/3, Berlin 1972, s. 337. Burada üstü kapalı verilen yorum K. Löwith’inkiyle yakınladır, *Nietzsche et l’achèvement de l’athéisme, Nietzsche aujourd’hui?*, 2, Paris, 1973, s. 207-222.

78. Krş. P. de Man’ın daha önce anımsatılmış olan “Nietzsche’s Theory of Rhetoric” başlıklı denemesi. Bu deneme sonradan (ama tartışmanın özeti olmadan, s. 45-51), “Rhetoric of Tropes (Nietzsche)” başlığıyla, *Allegories of Reading* (New Haven ve Londra 1979, s. 103-118) adlı yapıta dahil edilmiştir; bir başka kaynakça M. Clark, *Nietzsche on Truth and Philosophy*, Cambridge 1990.

79. *Symposium*, XXVII (1974), s. 47-49.

O zaman orada bulunanlardan hiçbiri bu sözlerin onları söyleyen için ne anlama geldiğini anlayacak düzeyde değildi. 1940 ile 1942 arasında Paul de Man, işbirlikçi bir Belçika gazetesi olan “Le Soir”da, kimileri açıkça Yahudi düşmanlığı içeren, bir dizi makale yayımlamıştı. Bu onun özenle gizli tuttuğu ve ancak ölümünden sonra ortaya çıkacak bir durumdu⁸⁰. Bu olayla ilgili olarak çok, hattâ fazla yazılıp çizildi. Onu burada neden andığımı açıklamadan önce hemen belirtiyim ki, (özel olarak özgün olmayan) sanatın özerkliği gibi kimi konuların sürekli olmasına karşın, de Man’ın o makaleleriyle olgunluk dönemi denemeleri arasındaki mesafe çok büyüktür. Oysa de Man’ın kırk yıl boyunca taşıdığı maske ile onun eleştirmenlik işi arasında sıkı bir ilişki vardır⁸¹. 1955’te (akademisyen koruyucularından biri olan) Harry Levin’e Paris’ten yazdığında de Man “benim gibi soldan ve Halk Cephesi’nin mutlu günlerinden gelenler tarafından yapılan uzun ve acılı özçözümleme”den söz etmiştir⁸². İçten içe yalan olan bu cümleyi söyleyen kişi, birkaç yıl sonra, alışılmamış bir sıcaklıkla Amerikan halkına Borges’in yapıtını sunarken, sık değindiği konulardan biri olan “ikiyüzlülük”ten şu terimlerle söz eden bir akademisyendi:

O halde güzelliğin yaratılması bir ikiyüzlülük eylemiyle başlar [...] Sanatçının ikiyüzlülüğü, yeteneğinin büyüklüğü ve sefilliği alçaklık konusuyla sıkıca birleştirilmiş sık görülen bir konudur [...] Şiirsel içgüdü, bütün bozuk ikiyüzlülüğü ile, yalnızca insana aittir ve onu özellikle insanca olarak belirler⁸³.

80. P. de Man, *Wartime Journalism*, haz. W. Hamacher, N. Hertz, T. Keenan, Lincoln 1988. Yine bkz. D. Lehman’ın özenli yeniden kurgulaması *Signs of the Times. Deconstruction and the Fall of Paul de Man*, Londra 1991 (geniş kaynakçayla birlikte).

81. Krş. J. Loesberg, *Aestheticism and Deconstruction: Pater, Derrida, and de Man*, Princeton 1988, s. 190-200, özellikle s. 193 (ancak de Man’ın olgun kurgusökcümlüğünü bir “suç işlendiğinde başka yerde olduğunu ispat etme”ye indirgemek bir basitleştirmedir).

82. P. de Man, *Critical Writings 1953-1978*, haz. ve giriş L. Waters, Minneapolis 1989, s. LXV-LXVI (özellikle s. LXV), de Man’ın Harry Levin’e yazdığı (Paris, 6 Haziran 1955 tarihli) mektubunu, yorumlamadan, yeniden veren not 5. Aynı yılın Ocak ayında, onu işbirlikçilikle suçlayan (artık bulunamayan) anonim bir mektuptan sonra, de Man, Harvard Society of Fellows’un eş-yöneticisi Renato Poggiori’ye yazmış ve *Le Soir* için yazdığı yazılara son derece gerçeği gizleyen ve kısmen yalan biçimde değinmişti (krş. D. Lehman, *Signs ...*, a.g.y., s. 198 vd.; yazar Poggiori’ye yazılan mektubu enine boyuna tartışarak yayımlar). Besbelli ki de Man kendi geçmişinin, ya da daha doğrusu geçmişiyile ilgili olarak kendi anlattığı biçimin, o zaman (Lehman tarafından ortaya koyulduğu gibi, *Signs ...*, a.g.y., s. 193) Poggiori ile birlikte Society of Fellows’u yöneten Harry Levin tarafından bilindiğini öngörölümüş sayıyordu.

83. P. de Man, *Critical Writings*, a.g.y., s. 123-129: *A Modern Master: Jorge Luis Borges* (bkz. özellikle s. 125, 126, 128).

De Man kimden söz ediyordu? Borges'ten mi? Yoksa Borges yoluyla kendinden mi? Ama burada göreceli olarak basit içerikler düzlemindeyiz henüz. De Man'ın "okuma eyleminde gerçeklik ile gerçekdışılığın ayrılmaz biçimde birbirine girdiği bitmez tükenmez bir süreç" gören bir eleştiri kuramını hazırlayacak duruma gelmiş olması çok daha anlamlıdır⁸⁴.

Bu sözler 1970 yılına aittir. Aynı yıl (hemen ünlenen) *The Rhetoric of Temporality* (Zamansallığın retorigi) adlı deneme retorik alanındaki buluşu bildiriyor, ancak Nietzsche'nin adını anmıyordu⁸⁵. Kısa bir süre sonra de Man *Ahlak Konusu Dışındaki Anlamıyla Hakikat ve Yalan Üzerine* adlı denemede, daha önce çeşitli denemelerde, ki bunlar arasında özellikle *Literary History and Literary Modernity* (Edebiyat tarihi ve edebi modernlik) üstüne olanı önemlidir, önerilmiş olan bir Nietzsche yorumunu derinleştirme olanağını gördü⁸⁶. Baudelaire'in modernliği, tıpkı Nietzsche'ninki gibi, "önceki şeylerin bir unutulmuşu ya da gömülüştür", tarihin dışına kaçıştır; ancak, Nietzsche'nin de gösterdiği gibi bu yenilgiye mahkûmdur: De Man'ın bu cümlelerinde, sırtının açığa çıktığı günümüzde, özyaşamöyküsel bir yankılanma görmemek olanaksızdır⁸⁷. Büyük olasılıkla, Nietzsche'nin hakikati bir değişmeceler bütününe indirgeyip retorigi de göndergesellik karşıtı olarak belirlediği *Hakikat ve Yalan Üzerine*'de onu çeken şeyi tahmin ediyoruz. İyi de bütün bunlar neyi kanıtlar? Eleştiri anlayışının utançla, suçluluk duygusuyla, açığa çıkarılma korkusuyla beslenmiş olabileceğini mi? De Man'ın duyguları beni ilgilendirmiyor, ama gönderge karşıtlığına dayalı kanıtlamaları ilgilendiriyor. De Man, kendinden başka her şeyi kuşku altına sokan kuşkucunun saflığından kendini iyi kurtarıyor: Hakikat ve yalan arasında sürekli, kararsız bir çarpışmayı seçer: Düşünce açısından daha ince, ama varoluş açısından kırılgan bir konum. Bir keresinde de Man'ın genellikle nazik (nazikçe küstah) anlatımı birden kulak tırnılayıcı hale geldi: Hugo Friedrich modern lirik şiirde "tasavvur kaybı"ndan söz etmişti ve de Man ise bunun "bu eğilimi, XIX. yüzyılın yarısından başlayarak gittikçe daha sevimsizleşecek olan bir hakikatten basit bir kaçış olarak anlamsız, dışsal ve sözde tarihsel biçimde" yorumlamak olacağı karşılığını verecektir⁸⁸. Friedrich açığındaki bir sinire dokunmuştu. Bugün bili-

84. P. de Man, *Blindness and Insight*, Minneapolis 1983², s. IX (giriş 1970 tarihli).

85. A.g.y., s. 187 vd.

86. A.g.y., s. 142-165.

87. Onu D. Lehman belirtmiştir, *Signs of the Times*, a.g.y., s. 187; benim sonuçlarım kısmen farklıdır.

88. P. de Man, *Blindness ...*, a.g.y., s. 172.

yoruz ki de Man'ın tarihin ağırlığından kurtulmak istemesi için birçok nedeni vardı. Gösterenin özerkliğinin incelenmesi gereği içsel, içten gelen dürtülerden de doğabilir. Ancak de Man'ın izinden gittiği Nietzsche'nin belirttiği gibi, Tarih'ten kaçışın da tarihsel olarak yerleştirilmesi gerekir. Retoriğin göndergesellik karşıtı biçimi gibi görünüşte soyut bir fikir, birilerinin gözünde, dayanılmaz bir geçmişten uzaklaşma olanağı sunduğu (ya da sunar görüldüğü) için, heyecan verici öğelerle dolabilmiştir. Yetmişli yılların başında Nietzsche ve eğretilme üstüne coşku dolu bir kitap yayımlamış olan Sarah Kofman, yirmi yıl sonra, zulüm görmüş bir Yahudi kızı olarak geçen çocukluğunu anlattıktan sonra intihar etmiştir⁸⁹. Onun durumu hakikatin aldığı öç tastamam öldürücü olmuştur, de Man'ın durumunda olduğu gibi bu öç eğretilmeli ve yumuşak biçimde ölüm sonrası olmamıştır. İşte bu iki bireysel olay arasındaki uzaklık, altmışlı yılların ortasından başlayarak, yeni bir Nietzsche okumasına yol açan bilim dışı nedenlere de ışık tutabilir. Bunu simgesel olarak, Amerikan akademi dünyasına, Fransız yapısalcılığının son gelişmelerini sunmak (ya da, kimi katılımcıların düşündüğü gibi, ona onurlu bir cenaze töreni hazırlamak için) 1966'da Baltimore'da yapılan kolokyumla başlatabiliriz. Jacques Derrida, daha çok Lévi-Strauss'un yapıtının eleştirisine ayırdığı bildirisini şu sözlerle bitirir:

Demek ki kesintiye uğramış dolaysızlık hakkındaki bu mevcut olmayan kökün kaybedilmiş ya da olanaksızlaşmış varlığına dönük yapısalci tematik oyun düşüncesinin üzücü, olumsuz, nostaljik, suçlu Rousseaucu yüzüdür; bu oyunun dünyanın ve oluşma'nın masumiyetinin sevinç dolu oyunu olarak, hatasız, hakikatsiz, kökensiz, etkin bir yoruma sunulmuş birimler dünyası olarak Nietzscheci olumlanması ise öbür yüzü olacaktır⁹⁰.

Derrida alaylı biçimde bu iki karşıt yüz arasında seçim yapmak istemediğini açıklıyordu. Aslında bütün bildirisi, başlıktan başlayarak (*Beşeri*

89. S. Kofman, *Nietzsche et la métaphore*, Paris 1972; a.y., *Rue Ordener, rue Labat*, Paris 1994. Nietzsche üstüne yazılarının bir kaynakçası *Nietzsche-Studien*, XXV (1996), s. 445-448'de bulunur.

90. J. Derrida, *La scrittura e la differenza*, İtal. çev. G. Pozzi, Torino 1971, s. 375, (*L'écriture et la différence*, Paris 1994 [1. baskı 1967], s. 409-428, özellikle s. 427). Krş. C. Norris, *Derrida*, Londra 1987, s. 138-141 ve W.B. Leitch, *Deconstructive Criticism*, New York 1983, s. 37; yazar şu gözlemlerle bulunur: "Bu parçada çağdaş kurgusökmücülüğün tarihsel programını okumak doğru olur".

bilimler söyleminde yapı, im ve oyun) Nietzsche ve oyun yönünde gidiyordu⁹¹. Hakikat etkin, yani her tür zorlama ve kısıtlamadan uzak yorum yararına bertaraf ediliyordu; Batı bir yandan bilim merkezliği için kınanıyor, diğer yandan da Nietzsche'nin duyurduğu oluş'un masumiyeti adına affediliyordu⁹². Hem sömürgecilerin mirasçılarını hem de sömürgeleştirilenlerin mirasçılarını büyüleyecek bir şeyler vardı.

De Man Rousseau'nun onlarca yıl geçtikten sonra, suçsuz bir hizmetçi haksız yere hırsızlıkla suçlanmış olmaktan duyduğu üzüntüyü anlatan *İtirafılar*'ın o ünlü sayfasını bu ruhla okuyordu:

Her tecrübeyle yüzleşmek (her suçu bağışlamak) her zaman olanaklıdır, çünkü tecrübe aynı anda hem kurgulanmış söylem hem de görgül olay olarak var olur; bu iki olasılıktan hangisinin doğru olduğuna karar vermek hiçbir zaman olanaklı değildir.

Rousseau'nun Nietzsche adına bu aklamasının kuşkusuz, sonra birçok kez görüldüğü gibi, itiraf edilemez özyaşamöyküsel yansımaları vardı⁹³. Ama kullanılan stratejinin sonsuz olarak daha geniş içerimleri vardı. "Suçsuzluk olarak retorik", bireysel ya da ortaklaşa kendini aklama aracı olarak retorik "suçsuzluğun retorığı"nin kuramsal karşılığıdır ve onunla Batı, Franco Moretti'nin "modern epik biçim" olarak tanımladığı şeyi çözümlerken belirttiği gibi, sürekli olarak kendi suçlarını aklamıştır⁹⁴.

10. "Korkunç! Korkunç!" bunlar Joseph Conrad'ın *Karanlıkların Ortasında*'nın kahramanı Kurtz'un son sözleridir. Edward Said, Conrad tarafın-

91. Loesberg yanıltıcı, inandırıcı olmayan kanıtlarla onu yadsır, *Aestheticism ...*, a.g.y., s. 90-91.

92. J. Derrida, *De la grammatologie*, Paris 1967 (İtal. çev. R. Balzarotti ve diğerleri, *Sulla grammatologia*, Milano 1969).

93. P. de Man, *Allegorie della lettura*, haz. E. Saccone, Torino 1997, s. 314 (özgün baskı *Allegories of Reading*, a.g.y., s. 293); yine bkz. Loesberg, *Aestheticism ...*, a.g.y., s. 193, kaynakça ile birlikte (buna D. Lehman, *Signs of the Times*, a.g.y., s. 216-219 da eklenmelidir).

94. Krş. F. Moretti, *Opere mondo. Saggio sulla forma epica dal "Faust" a "Cent'anni di solitudine"*, Torino 1994, s. 51: "Suçsuzluk olarak retorik, coğrafyanın eğretilmesi olarak tarih. Bu yapılardan, onların toplumsal yararını, ideolojik işlevini vurgulayarak söz ettim. Acaba bunlar hangi ideolojilerdir? Kim duymuş onlardan söz edildiğini? Sanırım hiç kimse, ve işte bu nedenle ilgi çekicidirler (italik biçim metindedir; yine bkz. s. 48-52 ve başka yerler). Oysa tarihe dönüştürülen bilgi verme karşısı retorikten bıktırarak kadar çok söz edildiğini duyduk. (s. 50'de Nietzsche'nin tarihi üstüne çağdışı düşünceden bir parçayı alıntılan) Moretti'nin savı onu bütündür.

dan büyük ustalıkla kullanılan anlatım açılarının çokyönlülüğünü, *Hakikat ve Yalan Üzerine*'den yapılan her zamanki "Hakikat nedir?" anlatısından yola çıkarak, Nietzsche'nin görececiliğine yaklaştırmıştır⁹⁵. Ama Conrad'ın Nietzsche'den daha az köktenci olduğunu belirtmiştir. Kuşkusuz Conrad, başka yerde olduğu gibi, *Karanlıkların Ortasında*'da anlatım açılarının çokyönlülüğüne *karşın ve onun aracılığı ile* anlattığı olay hakkında bilgisel ve ahlaki bir yargıyı iletmek ister. (Conrad'ın tasarısını günümüz tarihçisi için böylesine eğitici kılan işte bu sürtüşmedir). Ama Nietzsche'nin kuşkuculuğu da sınırsız değildir⁹⁶. İnsan tarafından algılanan dünyanın sivrisinek tarafından algılanandan daha uygun olup olmadığı sorusunu anlamsız bularak geri çevirdikten sonra, Nietzsche sessizce, insanın sivrisineği öldürdüğü, sivrisineğin de insana sıtma bulaştırarak onu öldürdüğü, yaşamı sürdürebilmek için amansız bir çatışmanın egemen olduğu tek bir dünyanın varlığını gerçek kabul eder. Tarihsel dünyaya da benzer bir yasa egemendir: Bu da Thukydides tarafından Atinalılar ile Meloslular arasındaki diyalogda anımsatılan "doğa yasası"dır. Töre çok ama güç tek: "Bu dünya güç istemidir".

Kurtz'un ülkelerinde korku hâlâ var, ama eşi görülmedik biçimde daha geniş ölçekte. BM'nin mavi berelileri tarafından kuşatılan ve uydular aracılığıyla televizyonlar tarafından gözetlenen yüz binlerce erkek, kadın ve çocuk felaketler, salgın hastalıklar ve açlık yüzünden ölmektedir. Batının gözü önünde dünya gerçek bir bütünlük, kültürel türdeşliğin ve farklılığın, boyuneğışin ve direnişin ayrılmaz biçimde birbirine girdiği bir dünya olmaktadır⁹⁷. Beş yüzyıl önce başlamış olan bu süreci anlamak için, Nietzsche tarafından ortaya koyulan görececi örnek pek yardımcı olmuyor. Sözde "gelişmiş" dünyanın üstünlüğünün kültürel kökleri de vardır ve bu üstünlük hakikat ile onun algılanışının denetimine bağlıdır. Dünyanın Avrupa tarafından yağmalanmasının daha başlarında, Montaigne İspanyol *conquistador*'larının girişimini o ünlü deyişle belirtir: "Mekanik zaferler!" Montaigne'in heyecan ve düşünce bolluğundan her şeyi öğrenmemiz gerekiyor. Ama onun İspanyolların teknolojik üstünlüğü karşısındaki ka-

95. E. Said, *Conrad and Nietzsche, Joseph Conrad: a Commemoration*, haz. N. Sherry, Londra 1976, s. 55-76, özellikle s. 67 (parça biraz farklı bir çeviriyle alıntılanmıştır).

96. Krş. M. Clark, *Nietzsche on Truth ...*, a.g.y., s. 63-93, ancak yazar farklı bir kanıtlama kullanır. Burada önerilen ise, E. Gellner tarafından önerilen göreceğin çürütülmesini göz önüne alır, *Cause and Meaning in the Social Sciences*, Londra 1973, s. 50-77, özellikle s. 66 (yine bkz. A.B. Spitzer, *Historical Truth and Lies about the Past*, Chapel Hill 1996, s. 57).

97. Hiç kimse bunu fotoğrafçı Sebastião Salgado'dan daha iyi göstermemiştir.

bullenici tutumu onaylanabilecek bir şey değildir. O tüfeklerin içine yerleştirilmiş olan bilgi *conquistador*'lara (farklı bilgi ulamları aracılığıyla olsa da) Amerikan yerlileriyle paylaştıkları dünyada daha etkili biçimde baskınlık kurma olanağı veriyordu⁹⁸. *Conquistador*'ların uygarlığına bu temelde üstün bir değer vermek kaba bir yalınlaştırma olurdu. Ama onların zaferi bir olgudur. Görececiliğin sınırı (ister ılımlı ve hoşgörülü biçimde olsun, ister vahşi biçimde) edimsel yargı ile değersel yargı arasındaki ayrımı, duruma göre iki terimden birini ya da ötekini eleyerek bertaraf etmektir.

11. Görececiliğin sınırı aynı zamanda bilişsel, siyasal ve töreseldir. On yıl kadar önce, bir Amerikan üniversitesinde yapılan bir kolokyumda, ünlü bir araştırmacı kendisi için değerli olan bir savı ortaya koydu. Buna göre tarihsel anlatılar ile kurgusal (*fictional*) anlatılar arasında güçlü bir ayrım belirlemek olanaksız idi. Konuşmayı izleyen tartışmada Hintli bir kız öğrenci kızgın biçimde şöyle haykırdı: “Ben bir kadını, Üçüncü Dünya’dan bir kadın, ve Siz gelip bana bunu söylüyorsunuz!”. Donna Haraway’ın 1988’de *Feminist Studies* dergisinde çıkan bir denemesini, *Situated Knowledges*’ı okurken o sözleri yeniden düşündüm. Haraway açıkça Üçüncü Dünya kadınlarını mitleştirmekten kaçınmaya çağırıyor⁹⁹. Ama onun, daha çok (ama yalnızca değil) Amerikan düşünce sahnesine egemen olan görececiliğe karşı hoşgörüsüzlüğünün aynı zamanda töresel bir kökü de vardır ve ona keskin sözler fısıldar:

Görececilik, eşit biçimde her yerde olma iddiasında bulunulduğu anda hiçbir yerde olmamaya izin verir. Bakış açısındaki bu “eşitlik” eleştirel bir araştırmacının sorumluluğunu üstlenmeyi geri çevirmeye neden olur.

Tersine, der Donna Haraway, bir “kullanılabilir, ama suçsuz olmayan nesnellik fikri” oluşturmak için kısmi, belirlenmiş (*situated*) bir bilgidен yola çıkmamız gerekir. Fikir suçsuz değildir, çünkü “başta bilimsel olanlar olmak üzere, *bütün* bilgi biçimlerine dayanan çok güçlü bir yapıcı

98. T. Todorov, *La découverte de l'Amérique*, Paris 1982 (İtal. çev. A. Serafini, *La scoperta dell'America*, Torino 1992) olmazsa olmaz bir çıkış noktasıdır.

99. D. Haraway, *Situated Knowledges. The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective*, “Feminist Studies”, 14 (1988), s. 575-599; 586. sayfada “feminist kuramda kimi zaman Üçüncü Dünya’nın bir tarihötesi kadınının çizgilerini taşıyan, yetkin bir söylencebilimsel seçenek tarih öznesi arayışına” alaylı bir değinme vardır. Bu denemeyi okumamı salık verdiği için Nadine Tanyo’ya teşekkür ederim.

kanıtlama"nın varlığının bilincindedir ve buna göre bilimsel söylem alanında "hem yapılar hem olgular güçlü bir retorik sanatın parçasıdır"¹⁰⁰.

"Şu ya da bu yer"den yola çıkmak namuslu bir düşüncedir, özellikle görecelilikteki sorumsuz heryerdelikle karşılaştırıldığında. Ancak bunun aynı zamanda bilgiyi (ve toplumsal yaşamı), içindeki her grubun dünyayla özgül bir ilişkiye sahip olduğu, birbiriyle iletişimsiz bir dizi nokta halinde kesitleme tehlikesi vardır. Burada, daha önce de değindiğim gibi, bütün bu uzmanca tartışmaların temelini oluşturan, farklı kültürlerin birlikte varoluşu konusunu buluyoruz yeniden. Donna Haraway, "yorumu dayalı" olduğu için "eleştirci ve sınırlı" olan çeviri üstünde ısrar eder¹⁰¹. Ama kanıtlardan söz etmez. "Bilimsel hakikat de dahil olmak üzere, hakikatlerin retorik olduğu" yolundaki kurgusökmücü savın kökten kuşkucu sonuçlarını geri çevirmesine karşın, buna tutsak olur, çünkü öncülleri tartışmaya açmaz.

O öncüller arasında retorik ile kanıt arasındaki uyumsuzluk ya da (ki bu da aynı şeydir) retoriğin, daha önce görüldüğü gibi, Nietzsche'ye kadar giden göndergesel olmayan yorumunun sessizce kabul edilmesi de vardır. Oysa, daha önce değindiğim gibi, tarih, retorik ve kanıt üstüne bir düşüncenin yeniden, Nietzsche'nin Basel'deki dersleri için inceleyip çevirdiği, sonra sessizce bir kenara bıraktığı metinden, Aristoteles'in *Rhetorike*'sinden yola çıkması gerektiğini düşünüyorum¹⁰². Görünüşte ayrı türden olan bu konferansların konularını bağlayan ipin ucu buradan başlar.

12. Retoriğin XVIII. yüzyılın sonunda başlayan değer yitirmesi birkaç on yıl öncesine kadar sürmüştür. Ancak retoriğin, özellikle Aristoteles retoriğinin yeniden ortaya çıkarılması, tarih yöntembilimi üstüne son zamanlarda yapılan tartışmalarda, şimdiye kadar söylenenlerde saklı olan nedenlerden ötürü, yeterli yankıyı bulamamıştır¹⁰³. Bugün öne çıkan retorik görüş modern eleştiri yönteminin temel yapıtı olarak görülen met-

100. D. Haraway, *Situated Knowledges*, a.g.y., s. 584, 582 (T. Nagel, *Uno sguardo da nessun luogo*'ya bir gönderme ile birlikte). Bu konuları *Distanza e prospettiva: due metafore*'de (Occhiacci di legno, a.g.y., s. 171-193) tartıştım.

101. D. Haraway, *Situated Knowledges*, a.g.y., s. 589.

102. *Vorlesungsaufzeichnungen*, KGW, II/4, s. 523-528 (giriş), 533-611 (çeviri). Yine bkz. C. P. Jantz, *Friedrich Nietzsches Akademische Lehrtätigkeit in Basel 1869 bis 1879*, "Nietzsche-Studien", 3 (1974), s. 202.

103. Krş. C. Perelman ve L. Olbrechts-Tyteca, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*, Paris 1958.

nin (yani XV. yüzyılın ortasında Lorenzo Valla'nın Konstantin'in bağışının düzmece olduğunu gösterdiği metni) bir retorik ve kanıt kaynaşmasına dayandığını [böl. II], ya da daha kesin bir deyişle, Quintilianus'tan, ondan önce de Aristoteles'ten gelen ve içinde kanıtlar üstüne tartışmanın önemli bir yer tuttuğu bir retorik gelenek üstüne kurulduğunu görmeyi engeller. Marc Bloch, Mabillon'un *De re diplomatica*'sının yayımlanmasının (1681), haklı olarak, "insan zihniyeti tarihinde gerçekten büyük tarih" olduğunu varsayıyordu. Ama Valla olmadan Mabillon'un olması olanaksız olurdu; ancak Bloch'un tamamlanmamış düşüncelerinde Valla'nın adı geçmez¹⁰⁴.

Aristoteles'i Quintilianus'a, sonra da Valla'ya ve Saint-Maur Benediktinlerine (Mabillon'un cemaatı), nihayet bize kadar gelen güzergâhın çözümlemişyi yalnızca tarihyazımsal içerimlere sahip değildir. Bu belirleme, Aristoteles'in, "Dorieus olimpiyat oyunlarını kazandı" cümlesiyle ilgili olarak, "herkes" ne olduğunu bildiği için, hiç kimsenin olimpiyat oyunlarının ödülünün bir taş olduğunu açıklamaya gerek duymadığını belirttiği parçadan (1357 a) başlayarak *Rhetorike*'nin [böl. I] yeniden okunmasına izin verir. En ilkel iletişim paylaşılan, belli ve bu nedenle açıklanmayan bir bilgiyi varsayar: Bu görünüşte rastlantısal bir gözlemdir, ancak Herodotos'un koştur bir parçasına yapılan üstü kapalı bir gönderme ile ortaya çıkarılan gizli bir anlamı vardır. Aristoteles tarafından anımsatılan söylenmemiş bilgi kente ait olmakla bağlantılıdır; burada "herkes" "bütün Yunanlılar"dır, o kadar doğrudur ki Persler bu bilginin dışındadır. Yunan uygarlığının Perslere, daha genel olarak da barbarlara karşı koyarak kurulduğu bilinen bir şeydir. Ama Aristoteles bir başka şeyi daha, yani retorik aracılığıyla çözümlenen konuşmaların –meydanlarda ve mahkeme salonlarında yapılanların– akıllı hayvanlar olan insanlara değil, özgül bir topluluğa ait olduklarını söyler. Retorik bilimsel gerçeğin değil, olasının ortamında ve suçsuz kavimmercezlikten uzak, sınırlı bir perspektif içinde devinir.

Bile bile anakronik olan bu son anlatım, belli olduğu için söylenmeyen öncüller konusu ile, yalnızca 18.yüzyıldan başlamak üzere, insanbilimin doğmasına yol açan düşüncelerde karşı karşıya geldiğini düşündü-

104. Krş. M. Bloch, *Apologia della storia o Mestiere di storico*, İtal. çev. G. Gouthier, Torino 1998, s. 63-64, Konstantin'in bağışını (ama onun sonradan düzmece olduğunun gösterilmesini değil) anımsatarak başlayan "Bir eleştirel yöntem taslağı" başlıklı bir paragrafın içinde.

rüyor¹⁰⁵. Bu, genel olarak toplumsal ilişkileri ilgilendiren şeyler için doğrudur. Ama metinlerin çözümlenmesi ortamında buna çok benzeyen bir şey üç yüzyıl önce, hukukçular, antikbilimciler ve filologlar, yitip gitmiş günlük metinlerin yeniden oluşturulmasıyla, bir Roma yasasını, bir parçalanmış yazıtı, bir Latin şairin bir dizesini çözmeye koyuldukları zaman başlamıştı. Valla, Konstantin'in varsayılan başışındaki *diadema* sözcüğünün, klasik Latince olduğu gibi, bir “şerit”i değil de bir “taç”ı belirttiğini görünce, Aristoteles'in söylenmeyen günlük gerçek –Olimpiyatların ödülü olarak taç –üstündeki gözlemini bir araştırma aracına dönüştürür¹⁰⁶. Metnin bilinçli kullanımı, görünmez mürekkeple yazılmış anakronizmi su yüzüne çıkarır.

Konstantin'in varsayılan başışının satırları arasında düzmecinin sesi ortaya çıkar [böl. II]. Aristoteles ve Valla'nın izinden giderek, Cizvit Le Gobien'e göre, onları isyana kıskırtan biri tarafından söylenmiş yapıntılı söylev içinde Mariane Adaları yerlilerinin sesini yakalamaya çalıştım. Bu durumda da retorik –kanıta dayandırılmış bir retorik– araştırmanın aynı zamanda hem konusu hem de aracı idi. Bir yalanı ortaya çıkarmak değil, ama *hors-texte*, metin dışında olanın aynı zamanda metin içinde olduğunu, onun kıvrımları arasında yuvalandığını göstermek istiyordum: onu ortaya çıkarmak ve konuşurmak gerekir¹⁰⁷.

“Onu konuşurmak”: bir an bu deyim ya da, yalnızca görünüşte suçsuz olan, öteki benzerleri üstünde durmaya değer. Aristoteles *Rhetorike*'sinin dış ya da teknik olmayan kanıtlara ayrılmış bölümünde, tanıklıklar, sözleşmeler ve yeminlerin yanında işkenceyi de buluruz. Ancak şu da bir gerçektir ki Aristoteles boş umutlara kapılmıyordu: “işkence altında yapılan tanıklıklarda güvenilir hiçbir şey yoktur” (1377 a). Ama yalan söylemeyen doğa, gerçeği ancak denemenin zorlamasıyla söyler diye haykırırmıştı yüzyıllar sonra Bacon: Lord Chancellor'un edebi değerini iyi bildi-

105. (Her ne kadar cinsel ilişkiyi ilgilendirse de) Diderot'nun *Supplément au voyage de Bougainville* ya da (her ne kadar mülkiyeti ilgilendirse de) Rousseau'nun *Discours sur les origines de l'inégalité*'si gibi metinleri düşünmek yeter.

106. Krş. L. Valla, *De falso credita et ementita Constantini donatione*, haz. W. Setz, (Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Schenkung, Tübingen 1975, “Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom”, cilt XLV'e ek olarak), s. 28.

107. *I benandanti*'den (1966) başlayarak bu yönde çalıştım; özellikle bkz. *L'inquisitore come antropologo, Studi in onore di Armando Saitta dei suoi allievi pisani*, haz. R. Pozzi ve A. Prosperi, Pisa 1989, s. 23-33. Gönderme Derrida'nın ünlü “Il n'y a pas de hors-texte” [metindışı(lık) yoktur] cümlesinedir.

ği bir eğretileridir bu¹⁰⁸. Günümüzde durumlar değişti; kuşkusuz işkence dünyanın birçok yerinde uygulanmaktadır, ama gizlice, açık yasal koşullarda değil. İsa'dan önce IV. yüzyıl Yunan'ındaki *pistis* sözcüğünün sahip olduğuna göre, kanıt sözcüğü ya da eşanlamlılarının kapsamının ne kadar değiştiğinin onca göstergesinden biridir bu. İki kavramı birleştiren bağ da bir o kadar açıktır. Her ikisi de, ne öneren kişinin güvencesi ve bu nedenle kanıtın ötesinde olan, bilgisel gerçekle, ne de herkese (bir köleye bile) gösterilebilir ve uygun ve Platon'un bilgi örneği olarak önerdiği, geometrinin kişilik dışı gerçeği ile bağdaşan olası hakikat ortamına aittir¹⁰⁹. Bu konuda, görünüme karşın, Yunanlılardan çok uzaklaşmış değiliz.

Foucault tarafından popülerleştirilen güç ile bilgi arasındaki ilişki üstünde ısrar edilmesi de bizi yine Yunanistan'a; daha kesin bir deyişle, Nietzsche aracılığı ile bilgililere (sofistlere) götürür. İşkencenin retorik kanıtlar arasına dahil edilmesi, bilgiyi gücün hayvanca kullanımına indirgeyerek o ilişkiyi azdırır gibi görünür. Doğal olarak hem ilkesel hem de edimsel nedenlerden ötürü kabul edilemez bir sonuç söz konusudur. Ama kanıtları değerlendirirken tarihçiler, gerçekle ilgili her bakış açısının, öznlü olarak seçici ve yan tutucu olmanın ötesinde, belgelemeye giriş olanağı sayesinde, bir toplumun bıraktığı genel imgeyi kullandıran güç ilişkilerine bağlı olduğunu unutmamak zorundadırlar. Walter Benjamin'in öğütlediği gibi, "tarihi (tüy yatımının) tersine fırçalamak" (*die Geschichte gegen den Strich zu bürsten*) için tanıklıkları tersine, onları üretenlerin niyetlerine karşı okumayı öğrenmek gerekir¹¹⁰. Ancak bu biçimde hem güç ilişkilerine hem de onlara indirgenemeyen şeye özen göstermek olanaklı olacaktır.

Kitabın son bölümü [böl.V] olan Picasso'nun *Demoiselles d'Avignon* tablosunun çözümlemesi bu iki terim arasındaki gerginliğe ayrılmıştır. Picasso'nun eğitildiği klasik gelenek ona bu geleneğe yabancı betimleme-

108. F. Bacon, *De sapientia veterum*, XIII: "Proteus, sive materia" (*The Works of Francis Bacon*, haz. J. Spedding ve diğerleri, 13, Londra 1860, s. 17-19). J. C. Briggs, *Francis Bacon and the Rhetoric of Nature*, Cambridge (Mass.) 1989'da, Bacon tarafından yapılan retorik tanımında kanıtların eksik olduğunu belirtir; bu, yukarıda söylenenlerin ışığında, biraz aceleye getirilmiş bir gözlemdir. Yararlı gözlemler P. DuBois, *Torture and Truth*'dadır, New York 1991.

109. M. Detienne, *Les maîtres de vérité dans la Grèce archaïque*, Paris 1967 (yeni baskı 1994). Yine bkz. Platon, *Menone*.

110. W. Benjamin, *Sul concetto di storia*, haz. G. Bonola ve M. Ranchetti, Torino 1997, s. 31.

leri özümseme olanağı vermiştir. Yıkıcı bir davranış: Ama hep özümsemedir söz konusu olan. Bizimkinden farklı kültürleri yakalamamızı sağlayan araçlar bizim onlara egemen olmamızı sağlayan araçlardır.

13. Benjamin'in yukarıya alınan sözleri "tarih felsefesi savları"ndan, olgucu tarihçiliğe ve onun, özümleyici özdeşleştirme aracılığı ile, geçmişini diriltme savına bir saldırı içeren birine (VII.) aittir. Bu bağlamda Benjamin Flaubert'in bir cümlesini yineler: "Peu de gens devineront combien il a fallu être triste pour ressusciter Chartage" (Kartaca'yı diriltmek için ne kadar üzgün olmak gerektiğini pek az kimse anlayacaktır). Ama romancı Flaubert, *Salammô*'da bile, yalın özümsemeden daha karmaşık araçlar kullanır. IV. bölüm onlardan birine ayrılmıştır. Bir kez daha retorik, ama görsel, hattâ tipografik retorik söz konusudur: Bunu sıfır derece-i tipografik bir ad değiştirme olarak tanımlayabiliriz. Bu durumda, satır aralarını okumak yerine, *Éducation sentimentale*'in (Duygusal Eğitim) iki bölümünü birbirinden ayıran beyaz boşluğu okumaya çalıştım.

Flaubert gibi çok büyük bir romancı olsa bile, bir romancının retorik tarihi ve kanıt üstüne kanıtlamaya dahil edilmesi, kurgusal anlatıların tarihsel anlatılara benzeştirilebileceğini öne süren yürürlükteki kuşkucu sava beklenmedik biçimde hak vermek gibi görünebilir. Oysa benim amacım kesinlikle tam tersi; uç bir örnek aracılığıyla, (kurgusal anlatıların da dahil olmak üzere) anlatısal seçimlerin bilgisel içerimlerini göstererek, kuşkucuları kendi alanlarında yenmektir. Anlatı örneklerinin tarihyazımsal çalışmaya yalnızca işin sonunda, toplanan malzemeyi düzenlemek için katılmaları yolundaki temel düşünceye karşı, onların tersine, yasaklar ve olanaklar yaratarak, araştırmanın her aşamasında etkili olduklarını göstermeye çalışıyorum¹¹¹.

Geçen yüzyılda bilimsel ve teknolojik gelişmeler için duyulan coşku, gerçeğin edilgin yansıması üstüne dayanan (tarih bilimsel olan da dahil olmak üzere) bir bilgi imgesine dönüştürülmüştü. Bizim yüzyılımızda ise benzer bir coşku bilginin etkin, yapıcı öğelerini öne çıkarmıştır. Bu uğurlu

111. Bu satırların yazarının, "post-modern" tarih bilimine alması olarak yararlı ya da zararlı görülen araştırmalarına karşı gösterilen çelişkili tepkiler, kuşkusuz, P. Schöttler'in *Wer hat Angst vor dem 'linguistic turn'?*, "Geschichte und Gesellschaft", 23 (1997), s. 134-151, özellikle s. 145'te belirttiği gibi, tarihyazımın sınırlarının belirsizliğinin bir sonucudur. Ama bu yanlış anlamaların temelinde, özel biçimde, yukarıda gösterilen belirleyici noktanın yanlış yorumlanması vardır.

gelişmenin nedenleri arasında aynı zamanda, belki de daha çok, insanoğlunun bir kısmına sunulan, basit bir hareketle –televizyonu açıp kapayarak– gerçeği görünür ve görünmez kılma yeteneği vardır. Bu durumun uzaklaştırma olaylarına yol açabileceği de açıktır. Ancak, kuşkucu göreceliğe karşı, buraya kadar getirdiğim tartışma yanıltıcı olmamalıdır. Kaynakların, eğer inanılır iseler, gerçeğe ya da en azından gerçeğin bir yüzüne doğrudan giriş olanağı sağlayacağı düşüncesi de temel gibi gelmektedir. Kaynaklar ne, olguların sandıkları gibi, ardına kadar açılmış pencerelerdir, ne de, kuşkucuların sandıkları gibi, görüşü engelleyen duvarlardır; hiç değilse onları biçim bozan aynalara benzetebiliriz. Her kaynağın özgül biçim değiştirmesinin çözümlemesi zaten yapıcı bir öge içerir. Ama yapı, bundan sonraki sayfalarda göstermeye çalışacağım gibi, kanıtlı uyumsuz değildir; arzunun gösterilmesi, ki o olmadan araştırma yapılamaz, gerçeklik ilkesi tarafından yapılan yalanlamalarla uyumsuz değildir. Bilgi (tarihsel bilgi de dahil olmak üzere) olanaklıdır.

1.

Aristoteles ve Tarih, Bir Kez Daha

1. Tarihin anlamı üstüne herhangi bir düşüncenin, hem Yunanlılar, hem de bizim için, Aristoteles'in *Poetika*'sındaki o ünlü parçasında (1451 b) yer alan yargıyla hesaplaşması gerekir; buna göre şiir "tarihten daha felsefi ve daha yüksek bir etkinliktir, zira şiir daha çok genel'i anlatır, tarihe özel'i. Genel, yani şu ya da bu tür bir insan zorunlu olarak şu ya da şu şeyleri yapar ya da söyler; işte şiir bu tasavvuru hedefler, kişilerine birer ad verse bile. Özel, yani Alkibiades'in yaptığı ya da onun başına gelen"¹. Moses Finley şöyle yorumlar: "O [Aristoteles] tarihi alaya almamış olsa da, onu bütünüyle geri çevirmiştir"². Finley'den beklenebileceği gibi, kesin bir sonuçtur bu. Belki de, kısmen de olsa, onu yeniden düzenlemek uygun olur. Yine Finley tarafından bir başka durumda yapılmış olan bir göz-

1. Şurada burada düzeltmeler yaparak C. Gallavotti'nin çevirisini kullanıyorum; Aristotele, *Dell'arte poetica*, Milano 1987, s. 30 vd.

2. Krş. M. I. Finley, *Mito, memoria e storia* (1965), *Uso e abuso della storia*, Torino, 1981, s. 5 (özgün baskı *The Use and Abuse of History*, Londra, 1975) adlı derleme içinde. Yorum Finley'in son kitabında dolaylı olarak anıştırılır, *Problemi e metodi di storia antica*, İtal. çev. E. Lo Cascio, Bari 1987, s. 183, not 30 (özgün baskı *Ancient History. Evidence and Models*, Londra, 1985).

leminden de yararlanarak, Aristoteles'in, bize yakın anlamda, tarih bilimin-den (ya da en azından onun temel özünden) daha geniş biçimde söz ettiği yapının *Poetika* değil *Rhetorike* olduğunu göstermeye çalışacağım.

Bu olumlamanın ses getirecek biçimde yanlış anlaşılma tehlikesi var. Tarih yazımın retoriğe indirgenmesi yaklaşık otuz yıldan beri, az ya da çok açık biçimde kuşkucu içermeler tarafından yayılan pozitivizm karşıtı bir tartışmanın savaş atıdır. Bu sav öz olarak Nietzsche'ye dayanmasına karşın, özellikle Roland Barthes ve Hayden White tarafından dolaşıma sokulmuştur³. Bütünüyle çakışmasalar da, onların bakış açıları, kimi zaman çok kimi zaman az açık biçimde düzenlenmiş şu önvarsayımlarla birbirine yakınlaşır: Tarih yazım, retorik gibi, yalnızca inandırmayı amaçlar; amacı etkidir, gerçek değil; tarihyazımsal yapıt, biraz roman tarzında, dayandığı metin dışı gerçeklerle kanıtlanabilir herhangi bir ilişkisi olmayan özerk bir metin dünyası kurar; tarihyazımsal metinler, tıpkı kurgulu metinler gibi, özgöndergeseldir, çünkü aynı retorik boyutu paylaşırlar.

Bu olumlamalar retorik, onun amaçları ve sınırları çevresinde döner dururlar. İyi ama, hangi retoriiktir söz konusu olan? Kuşkusuz, bize kadar gelen en eski retorik kitabında, yani Aristoteles'in *Rhetorike*'sinde çözümlenen değil. Bundan emin olmak için onun başını okumak yeter. "Retoriğin diyalektiğe benzer olduğunu" ve herkesin, rastlantısal biçimde ya da alışkanlıktan doğan bir yalınlıkla olsa da, ondan yararlandığını olumladıktan sonra Aristoteles kendine, (bugün yitip gitmiş olan) kitaplarında "konuşma sanatları"nın yalnızca küçücük bir parçasını incelemiş olan seleflerinininkinden çok farklı bir amaç saptadığını açıklar:

Yalnızca kanıtlar teknik öğelerdir, bütün öteki öğeler ikincildir. Oysa onlar, kanıtın özü olan saklıtasımlar üstüne hiçbir şey söylemezler, buna karşılık kitaplarının büyük bölümünü konuya yabancı sorunlara ayırırlar; nitekim kara çalma, acıma, öfke ve ruhun benzer tutkuları konuyu ilgilendirmez, ama yargıca yöneliktir (1354 a)⁴.

3. Krş. Giriş ve bu satırların yazarının "Unus testis. Lo sterminio degli Ebrei e il principio di realtà", *Quaderni storici*, yeni dizi 80 (1992), s. 529-548.

4. Kimi önemli noktalarda düzeltmeler yaparak A. Plebe'nin çevirisini kullanıyorum (Aristotele, *Opere*, haz. G. Giannantoni, cilt X, Bari 1073, s. 3). W. M. A. Grimaldi tarafından hazırlanan *Retorica* yorumu, New York 1980-1988, göz önüne alınmalıdır, çünkü o, aralarında, özellikle önemli olan, "Rhetoric and Truth: A note on Aristotle. Rhetoric 1355 a 21-24", *Philosophy and Rhetoric*, 11 (1978), s. 173-177'nin de bulunduğu önemli bir dizi çalışmayı yeniden ele alır.

Kararlı bir tonla Aristoteles hem retorığı yalnızca duyguların harekete geçirilmesi yoluyla inandırma sanatı olarak anlamış olan sofistlerin tutumunu, hem de *Gorgias*'ta retorığı aynı nedenle kınayan Platon'un tutumunu geri çevirir⁵. İkisine karşı Aristoteles retorikte ussal bir öz saptar; bu da kanıt, daha doğrusu kanıtlardır. Çağdaşların anladığı biçimiyle tarihyazımı ve Aristoteles'in anladığı biçimiyle retorik arasındaki bağ, her ne kadar, hemen görülebileceği gibi, bizim "kanıt" kavramımız onunkinden çok farklı olsa da, burada aranmalıdır⁶.

2. Aristoteles üç retorik türü belirler: Karar verici, gösterici (yani kınama ya da alkışlamaya yönelik) ve yargılayıcı. Bunların her birine farklı bir zaman boyutu karşılık gelir: Gelecek, şimdi ve geçmiş (1358 b). Kullanılan kanıtlar "teknik" ve "teknik olmayan" biçiminde bölümlenirler. Aristoteles ikinciler arasına (bizim kişisel çabalarımızla sağlanmamış olanlar) "tanıklıklar, işkence altında yapılan itiraflar, yazılı belgeler ve benzerleri"ni sayar (1355 b). İÖ IV. yüzyılın Atina toplumunda sözleşmenin önemli bir işlevi vardı ve kölelere yasal olarak işkence edilebiliyordu⁷. Aristoteles daha ileride listeye yasalar ve yeminler ekler ve bütün bu kanıtların yargılayıcı retorik ortamına bağlı olduklarını belirtir. Teknik kanıtlar iki tanedir: Bunlar da retorik alanında tümevarıma, diyalektik alanında tasıma karşılık gelen örnek (*paradeigma*) ve saklıtasımdır (öncülü çok sarıh olduğu için söylenmeyen kıyas, bkz. bu kitap). Örnek ve saklıtasım, sırasıyla, karar verici ve yargılayıcı retorığe uygun düşer; övgü ise gösterici retorığe.

Oysa örnekler karar verici türe uygundur; nitekim geçmiş olaylara bakarak gelecektekileri öngörüp değerlendiririz. Buna karşılık saklıtasımlar yargılayıcı türe uygundur; nitekim geçmiş, karanlık olması nedeniyle, daha çok nedenin araştırılması ve gösterilmesini ister (1368 a).

5. İki bakış açısı arasındaki "bireşim"den söz eder F. Solmsen, *Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik*, Berlin 1929 (Neue philologische Untersuchungen, IV), s. 227-228.

6. "Aristotelesçi tarih sorununu [...] Aristotelesçi retorik sorunu ile" karşılaştırma gereği, anlamlı biçimde kanıt sorununu karşılamayan S. Mazzarino (*Il pensiero storico classico*, I, Bari 1983, s. 415) tarafından belirtilmiş ve hemen bir kenara bırakılmıştır. Tanıt sorunuyla ben, farklı bir bakış açısıyla şu yapıtlarda uğraştım: *Il giudice e lo storico. Considerazioni in margine al processo Soffri*, Torino 1991; "Checking the Evidence: the Judge and the Historian", *Critical Enquiry*, 18, no 1 (1991 sonbahar), s. 79-92.

7. R. Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge 1990².

Bu son olumlamanın içerimleri daha ileride, saklıtasımlar üstüne tartışma sırasında ortaya çıkar. Dayanak noktası, bir kez daha, savunucu ile suçlayıcının karşı karşıya geldiği bir yargılama durumudur. “Saklıtasımlar dört yerden çıkarıldığına”, diye yazar Aristoteles (1402 b), “ve bu dört yer gerçeğebenzer [*eikos*], örnek [*paradeigma*], zorunlu işaret [*tekmērion*] ve işaret [*sēmeion*] olduğuna göre”, suçlayan kimse zor durumda kalır, çünkü çıkardığı sonuçlar, çoğunlukla [*epi to poly*] olan şeye dayandığı için, kolayca çürütülebilir. Ancak, “gerçeğebenzer” ve “zorunlu” olmayan bir sonuç söz konusu olduğu için çürütme yalnızca görünüştedir. Örnek ve göstergelere dayanan saklıtasımlar da olasının ortamından çıkmazlar (1403 a). Yalnızca zorunlu işaretlere (*tekmēria*) dayanan saklıtasımlar çürütülemez sonuçlara varmaya izin verir (1403 a; 1357 a-b)⁸.

Teknik kanıtların başlıcası olan saklıtasım, tasıma göre (bilindikleri ve bu nedenle açıklanmamış oldukları için) çok az sayıda öncüle dayanır –diye olumlar Aristoteles– “hem sonra onlardan biri biliniyorsa, onu açıklamak bile gerekmez; dinleyici de onu yerine koyar”. Bunu bir örnek izler:

Dorieus yarışmanın ödülü olarak bir taç kazandı demek için olimpiyat oyunlarını kazandı demek yeterlidir; onları kazandığı için bir taç kazandığını eklemek gerekmez. Herkes onu bilir zaten (1357 a).

3. Saklıtasımın kısaltılmış *sylogismos* (tasım) olarak geleneksel tanımı genellikle *Analitici primi*’deki (II, 27) bir parçaya dayanır: “Bir saklıtasım gerçeğebenzerlik ve göstergelerden yola çıkan tamamlanmamış (*atelēs*) bir tasımdır”. Çok önemli bir denemesinde M. F. Burnyeat, yalnızca bir yazmada bulunan, *atelēs* sözcüğünün, belli bir noktada yazmadan yarım yamalak silinmiş olan eski bir çıkmadan geldiğini savunur. Çıkma, Aristoteles’in saklıtasım kuramının stoacı yorumundan kaynaklanan bir yanlış anlamının sonucu olmalıydı⁹. Bununla birlikte, kısaltılmış *sylogismos*

8. J. Hankinson, “‘Sēmeion’ e ‘tekmērion’. L’evoluzione del vocabolario di segni e indicazioni nella Grecia classica”, *I Greci*, haz. S. Settis, 2. 2, 1997, s. 1169-87.

9. Aristoteles’ten alıntılıyorum, *Organon*, haz. M. Zanatta, I, Torino 1996, s. 415. Krş. M. F. Burnyeat, “Enthymeme: Aristotle on the Logic of Persuasion”, *Aristotle’s Rhetoric: Philosophical Studies*, haz. D. J. Furley ve A. Nehamas, Princeton 1994, s. 3-55 (bana bu denemeyi salık verdiği için Julia Annas’a teşekkür ederim). *Sylogismos*’u tam karşılamayan çevirisi olarak “sillogismo” konusunda bkz. J. Barnes, “Proof and the Syllogism”, *Aristotle in Science: the Posterior Analytics, Proceedings of the Eighth Symposium Aristotelicum ...*, haz. E. Berti, Padova 1981, s. 17 vd., özellikle s. 23 not 7.

olarak geleneksel saklıtasım yorumu Dorieus ile ilgili az önce alıntılanan parçada destek bulur gibi görünür (1357 a), çünkü Aristoteles, saklıtasımın çoğu kez açık olmayan, ama yine de olağan *sylogismos*'un istediklerinden daha az sayıda öncüller içerdiğini göstermek için bu örneği açıkça kullanır. Burnyeat güçlüğü görür, ancak Dorieus ile ilgili parçada "kanıtlanmanın tasım olarak sunulmadığını, böyle olması için yeterince zorlu bir yeniden düzenleme gerekeceğini" savunarak onu aşacağını varsayar. Bununla birlikte, Burnyeat'ın hemen sonra düzenlediği uygun *sylogismos* ("olimpiyat oyunlarının bütün kazananları taçların da kazananlarıdır; Dorieus bir olimpiyat oyunları kazananıdır, dolayısıyla bir taç kazananıdır") özellikle zorlu gibi görünmüyor¹⁰. Aristoteles tarafından yapılmış olan tamamlanmamış *sylogismos* olarak saklıtasım tanımını kabul etmek kaçınılmaz gibi görünüyor. Ama Burnyeat saçma olduğu için onu geri çevirir:

Mantıksal çıkar ya da yararlılık açısından eksik biçimde düzenlenmiş kanıtlamalar sınıfının fazla işlenmiş biçimde düzenlenmiş kanıtlamalar, karanlık biçimde anlatılmış kanıtlamalar ya da şakacı biçimde anlatılmış kanıtlamalarınki kadar az çıkarı vardır. Eksik biçimde anlatılmış bir uslamamalar mantığı, kızgınlıktan kaynaklanan bir usamlama mantığı kadar önemsizdir¹¹.

Son cümle Burnyeat'ın usamlamasının zayıf noktasının ne olduğunu gösteriyor. Aristoteles burada retorikten söz ediyor mantıktan değil; retorik ise her zaman somut, dolayısıyla sınırlandırılmış bir iletişimi önvarsayar. Olimpiyat oyunlarının ödülünün bir taç olduğunu söylemek gerekmez çünkü herkes bunu bilir (*gignôskousi gar pantes*). Buradaki "herkes" "bütün düşünen hayvanlar" değil, ancak "bütün Yunanlılar"dır. Herodotos VIII, 26'ya yapılan ve yanılmıyorsa *Rhetorike* 1357 a'nın yorumcularının gözünden kaçmış olan üstü kapalı gönderme bunu gösterir.

Thermopylos'ta savaşı kazandıktan sonra Kserkses Arkadialı bir grup asker kaçığına Yunanlıların ne yaptıklarını sorar. Asker kaçıkları "olimpiyat şenliklerini kutladıklarını, jimnastik yarışmalarını ve at yarışları-

10. M. F. Burnyeat, *Enthymeme...*, a.g.y., s. 22-23.

11. A.g.y., s. 5.

nı seyrettiklerini” söylerler. Kserkses o zaman ödülün ne olduğunu sorar:

“...yenene zeytin dalından bir taç verildiği karşılığını aldılar. İşte o zamandır ki Artabanos’un oğlu Tritantaikhmes, yüce bir duyguyu dile getirdiği için, kral kendisini korkaklıkla suçlamıştır. Tritantaikhmes ödülünü para değil de başlık olduğunu duyunca kendini tutamamış ve herkesin içinde: “Ah Mardonios! Bizi bak nasıl insanlarla dövüşe soktun. Bunlar para için değil onur için savaşıyorlar! diye bağırıyordu”¹².

Bu kısa öykünün anlamı açıktır. Belli aralarla yapılan ve Yunanlılar arasındaki kültür birliğini vurgulayan olimpiyat oyunlarının ödülünün bir taç olduğunu yalnızca bir barbar bilmeyebilirdi. Halka seslenen bir Yunanlı konuşmacının kuşkusuz bu tür bir ayrıntıyı söylemeye gereksinme duymayacağını anlatır kapalı biçimde Aristoteles. Örnek herkesin bildiği bir şey olur. Lukianos’un diyaloglarından biri, *Anakharsis*, bir Yunan jimnastik salonundaki oyunları izledikten sonra Yunanlı Solon’dan bilgi isteyen bir yabancıyı, bir Skyth’i (yani bir barbarı) anlatır. Ona ödüllerin zeytin ya da çam dalından taçlar olduğu söylendiğinde bir kahkaha atar¹³.

Olimpiyat oyunlarının ödülü, Yunan toplumunun günlük yaşam dokusu üstüne görünmez mürekkeple yazılmış sayısız kurallardan yalnızca biriydi. Bu tür kurallar her toplumda vardır; bir anlamda bir toplumun işlemesi için öncül oluştururlar. Birkaç on yıl öncesine kadar tarihçiler, belki de onları öngörölmüş saydıkları için (ki bu şimdi de olmaktadır), bu kurallara ilgi göstermiyorlardı.

Burnyeat haklı olarak söylenmemiş öncüllerin saklıtasımın zorunlu bir ögesi olmadığını belirtir. Aristoteles şunu söylemekle yetinir: “hem sonra onlardan biri biliniyor ise, onu söylemek *bile* gerekmez: Dinleyici eksiği tamamlar” (1357 a; italikler yazarın). O öncüller, hem konuşmacı hem de halkı tarafından paylaşılan, söylenmemiş bilgiye aittir.

12. Herodotos’tan alıntılıyorum, *La battaglia di Salamina, libro VIII delle storie*, haz. A. Masaracchia, Milano 1977, s. 27.

13. Luciano di Samosata, *Anacharsis o gli esercizi ginnici (Dialoghi içinde)*, haz. V. Longo, III, Torino 1996, s. 128 vd.). Krş. G. C. Roscioni, *Sulle tracce dell’“Esploratore turco”*, Milano 1992, s. 164, ve bu satırların yazarının, “Anacharsis interroga gli indigeni. Una nuova lettura di una vecchia best-seller”, *L’Histoire grande ouverte: Hommages à Emmanuel Le Roy Ladurie*, haz. A. Burguière, J. Goy ve M.J.Tits-Dieuaide, Paris 1997, s. 337-346.

4. İyi ama Dorieus örneği gerçekten bir saklıtasım mıdır? Eugen E. Ryan'a göre:

Örnek kesin bir verinin basitçe bir düzenlemesini içerir görünür, bir saklıtasımı değil [...] bu sözlerle ne kanıtlanmak istenmektedir ya da hangi fikir iletilmek istenmektedir? [...] Bunun bir kanıtlama olduğu kabul edilse bile, onu retorik bir kanıtlama saymak zordur¹⁴.

Kuşku haklıdır, ama (görüleceği gibi) temelsizdir.

Aristoteles *Rhetorike*'yi İÖ 350 dolayında yayımladı. Diagoras oğlu, Rodoslu Dorieus olimpiyat oyunlarını üç kez (432, 428 ve 424'te) kazanmıştı; 412-407 arasında da Spartalıları desteklemişti¹⁵. Yaklaşık yüz yıl önce yaşamış bir bireye dayanan bu örnek yargılayıcı retoriğe ayrılmış bir bölümde biraz garip gibi görünüyor. Kuşkusuz, Aristoteles "buna karşılık saklıtasımlar yargılayıcı türe uygundur: Nitekim geçmiş, karanlığı yüzünden, neden'in araştırılmasını ve gösterilmesini ister" diye yazmıştı (1368 a). Ancak Dorieus'un utkusu gibi çok uzak bir olaya değinme, görünüşte, geçmiş üstüne araştırmanın başka biçimlerine, örneğin tarihe daha uygun düşerdi. Sonuç olarak, belirsiz mitik geçmişin karşısına koyulan tarihsel zaman kavramı da Yunanistan'da, her tür olay için zamandizinsel bir başvuru tablosu sağlayan olimpiyat oyunlarının kazananlarının listelerinin yeniden oluşturulmasıyla ortaya çıkmıştı¹⁶. Rastlantı sonucu Aristoteles'in sözünü ettiği aynı kişiyle ilgili olan tipik bir parçada Thukydides şöyle yazmıştı: "Rodolu Dorieus'un ikinci kez kazandığı olimpiyat oyunlarının yapıldığı yıldır" (III, 8). Aristoteles'in kaybolan yapıtları arasında Pytho Oyunları'nda galip gelenlerin listesi ile Olimpiyat oyunlarında kazananların (bunlar arasında Dorieus da vardır) ünlü filozof ve retorikçi Hippias tarafından hazırlanmış listesi de vardı¹⁷. Hippias'ın bizat kendini takdim ettiği Platon'un kötü niyetli metninde Spartalıları "kahramanların ve insanların soykütüğünden, kentlerin kuruluş hikâyelerinden ve genel olarak Antikçağ'a ait şeylerden" söz ederek elde ettiği başa-

14. E. E. Ryan, *Aristotle's Theory of Rhetorical Argumentation*, Montreal 1984, s. 42-43.

15. L. Moretti, "Olympionikai, i vincitori negli antichi agoni olimpici", *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie della classe di scienze morali, storiche e filologiche*, s. VIII, cilt VIII, fas. 2, Roma 1957, s. 105, not 33, kaynakça ile birlikte.

16. A. Körte, "Die Entstehung der Olympionikenliste", *Hermes*, 39 (1904), s. 224-243.

17. R. Weil, *Aristote et l'histoire*, Paris 1960, s. 131-137.

rıyla övünür (*Büyük Hippias*, 285 d)¹⁸. Hatip ve filozof olmanın ötesinde Hippias bir kazıbilimci, bugünkü anlamda ise bir antikbilimci idi¹⁹. Yaklaşık otuz yıl önce Arnaldo Momigliano, Hippias'ın daha çok yazıtsal tanıklıklara dayanan bilgece çalışmasının "ussalcı bir tutum, eleştirici bir yöntem" içerdiğini söylemişti²⁰. Hippias'ın sürdürücüsü olan antikbilimci Aristoteles, kanıtın terimbilimini sıkı bir kavramsal eleştiriye tutan ve retoriğin ussal özünü kanıtlı özdeşleştiren filozof Aristoteles'i anlamamıza yardım eder. Aristoteles *Rhetorike* üstüne kitabını gözden geçirdiği aynı yıllarda, olimpiyat oyunlarının kazananlarının zamandizininin saplamak amacıyla, Olympia ve Delphoi'de (tipik bir çıkarsama etkinliği olan) yazıtları çözme işiyle uğraşıyordu²¹. "Gerçeğebenzer ögeler ya da işaretler üstüne" kurulmuş çıkarsamalarla olanaklı kılınan "Dorieus olimpiyat oyunlarını kazandı" edimsel olumlama, *Rhetorike* 1357 a'da düzenlenen saklıtasım tanımına geri dönüyordu.

5. Çok keskin bir denemesinde G. E. M. de Sainte-Croix, Aristoteles'in çeşitli yapıtlarında, Thukydides okumasının izlerini aramış, ama kesin bir sonuca ulaşamamıştır²². Sainte-Croix, Aristoteles'in bilimsel yazılarında bulduğu *to hōs epi to poly* (ad olarak kullanılmış "çoğunlukla"lık") deyiimi üstünde özel olarak durmuş, *Rhetorike* üstünde ise neredeyse hiç durmamıştır. İmdi, Aristoteles'in *Rhetorike*'nin saklıtasımın kaynaklarını incelediği sayfasında adlaştırlılmamış (ve daha çok sıradan) *epi to poly* deyiimi, Thukydides'in geçmişte bilgi edinme ilişkisini dile getirdiği çok önemli terimlerden kimilerine, *eikos*, *paradeigma*, *sēmeion*, *tekmērion*'a bağlı olarak tam dört kez çıkar karşımıza²³. Sıkı sıkıya bağlı olduğu *tekmairamai*

18. Platon'dan alıntılıyorum, *Tutte le opere*, haz. G. Pugliese Carratelli (İtal. çev. E. Martini), Firenze 1974, s. 802.

19. A. Momigliano, "Ancient History and the Antiquarian" (1950), *Contributo alla storia degli studi classici* Roma 1955, s. 70 ve not 5 (ayrıca *Sui fondamenti della storia antica*, Torino 1984, s. 7, not 5).

20. A. Momigliano, "Ideali di vita nella sofistica: Ippia e Crizia" (1930), *Quarto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma 1969, s. 145-154, özellikle s. 149.

21. I. Düring, *Aristotele*, İtal. çev. P. Donini, Milano 1976, s. 64-65.

22. G. E. M. de Sainte-Croix, "Aristotle on History and Poetry" (*Poetics*, 9, 1451 a 36-b11), *The Ancient Historian and his Materials. Essays in Honour of C.E. Stevens on his Seventieth Birthday*, haz. B. Levick, Westmead, Farnborough 1975, s. 45-58. Yine krş. D. M. Pippidi, "Aristote et Thucydide. En marge du chapitre IX de la Poétique", *Mélanges de philologie, de littérature et d'histoire anciennes, offerts à J. Maronzeau ...*, Paris 1948, s. 483-490.

23. *Index Thucydides, ex Bekkeri editione stereotypa confectus* a M. H. N. von Essen *Dre Hamburgensi*, Darmstadt 1964.

fiiliyle birlikte, Thukydides'in yapıtının başında, hızlı biçimde birbirini izleyerek iki kez görünen son terim üstünde duralım. Thukydides, anlatacağı Peloponnesos savaşının yapılan en büyük savaş olduğunu üçüncü kişide olumluyarak çıkar ilk kez sahneye. Yunanistan'ın şimdiki durumunun bir incelemesine ve inanmaya değer bulduğu "ipuçları" (*tekmēriōn*) üstünde yürütülen geçmiş üstüne bir araştırmaya dayanarak "onu varsayıyordu" (*tekmairōmenos*) (I, 1, 1). Az ileride Homeros'un, Akhilleus'un arkadaşlarının yalnızca kimilerini "Helenler" diye adlandırarak, terimin bütün Yunanlılara yayılmasının daha geç bir olay olduğunun en iyi tanıklığını yaptığı (*tekmērioi de malista*) söylenir (I, 3, 3). Sözde "kazıbilimsel" bölümde kanıtlar üstüne kurulmuş (*ton [...] tekmēriōn*) eski zamanlar imgesi, şairler ve kent yazarlarınca sağlanmış inanmaya eğilimli (*to mythōdēs*) olanın karşısına konur (I, 21, 1 ve ayrıca bkz. I, 20,1)²⁴. Atina'nın en eski kısmının Akropolis üstünde ve onun güney yanındaki bölgede, kentin o bölgesine yerleştirilmiş tapınakların temeli üstünde varsayım olarak saptanması *tekmēriōn de* "ve kanıt budur" deyimi ile dahil edilmiştir (II, 15, 4). Aynı sözcükler, Atina salgınının betimlemesine, genellikle cesetlerle beslenen kuşların ortadan kaybolmasına dayanan salgının olağanüstülüğü hakkındaki yargıyı katarlar (II, 50).

Aristoteles tarafından işaret (*sēmeion*) ve zorunlu işaret (*tekmēriōn*) arasında yapılan ayırım, açıkça yargılayıcı retoriğe bağlanmasına karşın, Thukydides tarafından, belki başkaları tarafından da yapılan pek katı olmayan kullanımla çabuklaştırılmış olabilir²⁵. Buna inanmak için Thukydides'in Lokris ve Aitolia gibi bölgelerin sakinleri arasında yaygın olan silah taşıma alışkanlığında, geçmişte benzer alışkanlıkların her yerde yaygın olduğunun bir kanıtını gördüğü parça üstünde durmak yeterlidir (I, 6, 2). Bu uslamlama, daha önce anımsatılan ve Thukydides'in, tapınakların

24. E. Täubler'in yenilikçi kitabı, *Die Archaeologie des Thukydides*, Leipzig-Berlin 1927 (1979'da yeniden basılmıştır); a.y., *Ausgewählte Schriften zur alten Geschichte*, Stuttgart 1987, giriş G. Alföldy (bir tanıtım yazıları ve ölü kütükleri listesi ve bir kaynakça ile birlikte). Benzer bir bakış açısı için krş. J. Gommel, *Rhetorisches Argumentum bei Thukydides*, Hildesheim 1966 (Spudasmata Bd.X), yazar burada daha çok Thukydides ile hatip Antiphon arasındaki bağlantı üstünde durur.

25. M. F. Burnyeat en eski retorik geleneğinde ayırım olmadığını belirtir: "The origins of non-deductive inference", J. Barnes, ve diğerleri, *Science and Speculation (Proceedings of the Second Symposium Hellenisticum)*, Cambridge 1982, s. 193-238, özellikle s. 196, not 10. Yine bkz. Aristoteles'in *Rhetorike*'sinin birinci kitabında sözü edilen yorum, haz. W. M. A. Grimaldi, s. 63 vd.

Akropolis üstünde dağılmasında, kentin en eski merkezinin orada bulunduğu kanıtını gördüğü parçada düzenlenen usamlamanın izinden gider (II, 15, 3). Her iki durumda da tek bir kanıt öne sürülür, ancak birincide kullanılan terim *sēmeion*, ikincide kullanılan *tekmērion*'dur. Aristoteles'in terimbiliminde bu son terim, eğer bir kadının süten şişmiş göğüsleri varsa çocuğu olmuştur gibi tam ve gerçek bir *sylogismos* düzenlemeye izin veren doğal ve zorunlu bağlantılara ayrılmıştı (1357 b). Oysa Thukydides *tekmērion* terimini aşağı yukarı *sēmeion*'un eşanlamlısı olarak, zorunlu olmayan, "genel olarak" geçerli bağlantıları göstermek için kullanır.

6. Buraya kadar yapılan incelemeler, *Poetika*'nın başta alıntılanan ve Aristoteles'in şiire göre tarihi küçük gördüğü parça (1451 b) üstüne beklenmedik bir ışık tutar. Aristoteles'in sözünü ettiği tarih (adının dışında) bugün sözünü ettiğimiz aynısı değildir. Son kitabında Finley, Yunanlılara göre gerçek anlamda tarihyazımına değil, "kazıbilim" ya da antiklebilime giren, arşiv araştırmasının Aristoteles'in öğrencileri tarafından başlatıldığını belirtir²⁶. *Poetika*'nın söz konusu parçasında "tarih" (*historia*) sözcüğü, Aristoteles'in *Rhetorike*'de (1409 a) eskimiş biçemi nedeniyle eleştirdiği Herodotos'tan alınmadır²⁷. Sürekli olarak "kanıtın özü" olan saklıtasımlara dayanan kanıtlamaları kullanan Thukydides (daha çok "kazıbilimci" Thukydides) (1354 a), Aristoteles'in gözünde, farklı ve eleştiriye daha az açık bir durumu simgelemiş olacaktır²⁸.

Doğrudan tanıklık edilmemiş olayları yeniden kurgulamaya yönelik olan arkeoloji ya da antiklebilim, tarihyazımın kullandığından farklı düşünsel araçlar gerektiriyordu. Momigliano Thukydides'in arkeolojik varsayımlarını Ksenophanes'in paleontolojik varsayımlarına yaklaştırmıştır²⁹.

26. M. Finley, *Problemi, a.g.y.*, s. 28, 54, 172, not 22.

27. Thukydides (F. Hartog'un *Le miroir d'Hérodote*'una yazdığı yeni girişte vurguladığı gibi, Paris 1991, s. III, XV) asla *historia* sözcüğünü kullanmaz.

28. Saklıtasımların Thukydides tarafından kullanılmasıyla ilgili olarak krş. J. de Romilly, *La construction de la vérité chez Thucydide*, Paris 1990, s. 73 vd. Bkz. özellikle s. 76: "si la place des réflexions correspond à une habitude rhétorique, leur fonction n'est en aucune façon purement rhétorique: [...] elles font [...] partie de l'argumentation": ki bu da doğal olarak eski retorik kavramına karşılık gelir.

29. A. Momigliano, "Storiografia su tradizione scritta e storiografia su tradizione orale" (1961-62), *Terzo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma 1966 I, s. 13-22 (s. 16'da Ksenophanes'e bir değinme vardır).

Ksenophanes *typoi*'den, yani yeryüzü tarihinin çok eski bir dönemi konusunda sonuç çıkarmasına izin veren, kayalarda bulunan deniz kabuğu, balık, fok ya da defne yaprağı izlerinden söz ediyordu³⁰. Thukydides mezarların konumunu ya da belli bölgelerde yaygın olan alışkanlıkları Hellas'ın en eski tarihindeki belli görüngülerin varlığının kanıtları (*tekmeria*) olarak kullanıyordu. Her iki durumda da görünürden, izden yola çıkarak görünmeyi varsaymak söz konusu idi. Konuşulan Yunan dili bu sözcüklerde (tıpkı birçok çağdaş dilde olduğu gibi) çok eski bir av(cılık) bilgisinin yankılarını saklıyordu. Sophokles'in *Kral Oidipus*'undaki *ikhnos* "iz" terimi ile *tekmairo*'ya bağlı bir sıfat, Thebai'deki veba salgınının Laios'un öldürülmesinden kaynaklandığı haberi karşısında Oidipus'un söylediği şu sözlerde yankılanır: "Nerede bulmalı eski bir suçun bu karanlık izini?"³¹.

Bu incelemelerin başında *Rhetorike*'de Aristoteles'in tarih biliminin (ya da en azından onun özsel çekirdeğinden) bugün bile bize yakın olan bir anlamda söz ettiğini savunmuştum. Bu "özel çekirdek" aşağıdaki gibi düzenlenebilir:

a) insanlık tarihi izlere, ipuçlarına, *sêmeia*'ya (işaretler) dayanılarak yeniden kurgulanabilir;

b) bu kurgulamalar sessizce, aksi kanıtlarıncaya kadar, kesinlik niteliği olan bir dizi doğal ve zorunlu bağlantılar (*tekmeria*), örneğin, bir insan iki yüz yıl yaşayamaz, aynı anda farklı iki yerde bulunamaz vb. içerir;

c) bu doğal bağlantıların dışında tarihçiler gerçeğebenzer'in (*eikos*), kimi zaman da son derece gerçeğebenzer'in ortamında hareket ederler, asla gerçeğin değil –her ne kadar onların yazılarında "son derece gerçeğebenzer" ile "gerçeğebenzer" arasındaki ayırım yok olmaya yüz tutmuş olsa da.

Thukydides tarafından kullanılan *hōs eikós* deyiminin kesin anlamı (doğal mıdır? gerçeğebenzer gibi midir?) üstündeki kuşkular temelsizdir³².

30. *I presocratici*, haz. A. Lami, Milano 1991, s. 178 vd. (Hypolitus).

31. *Edipo re*, 109, krş. B. Williams, *Shame and Necessity*, Berkeley 1993, s. 58-59. Uzak bir tartışmada beni Thukydides'te *sêmeion*'un anlamını incelemeye davet etmiş olan Luciano Canfora'ya teşekkür ederim (bu davet "Quaderni di storia", 12, Temmuz-Aralık 1980, s. 49-50'de, benim, şimdi *Miti problemi spie*, Torino 1986, s. 158-209'daki "Spie: radici di un paradigma indiziario" başlıklı denemem münasebetiyle olmuştur). Yine krş. F. Hartog, "L'oeil de Thucydide et l'histoire véritable", *Poétique*, 49, Şubat 1982, s. 25, not 7 ve, daha genel olarak, M. F. Burnyeat, *The origins of non-deductive inference*, a.g.y.

32. H. D. Westlake, *Hōs eikos in Thucydides*, "Hermes", LXXXVI (1958), s. 447-452; P. Butti de Lima, *L'inchiesta e la prova. Immagine storiografica, pratica giuridica e retorica nella Grecia classica*, Torino 1996, s. 160 vd.

Thukydides'ten günümüze kadar tarihçiler belgelerdeki boşlukları, kendilerine doğal, açık ve bu nedenle (neredeyse) kesin görünen şeylerle sessizce doldurmuşlardır³³.

Rhetorike'de (1360a 33-37) Aristoteles tarafından yapılan *historiai*'nin konuşma sanatına değil, siyasa yararlı oldukları olumlaması Mazzarino tarafından "temel" sayılmıştır³⁴. Ancak onun anlamını tam olarak yakalayabilmek için onu içinde düzenlendiği bağlama, yani kanıttan başlayarak *eikos* ortamını ve özellikle saklitasımca oluşturulan teknik kanıtı araştıran bir incelemeye sokmamız gerekir. Yine Burnyeat'ın belirttiğine göre, Aristoteles tarafından önerilen, göstergeler üstüne kurulmuş en esnek saklitasım tanımı

"en iyi açıklamaya yönelik çıkarsama" (ya da, geçmişte denildiği gibi, sonuçtan nedene çıkarsama) gibi kimi olmazsa olmaz uslaamlama biçimlerini kapsıyordu ve bunlar olmadan yalnızca retorik ve kamu kararları değil, hekimlik de ağır biçimde engellenmiş olurdu³⁵.

Bu listeye tarihi eklemek olası mıdır? Hem evet hem hayır. Ama ipucu ve tanıklıkları ölçüp biçerek geçmiş olayları yeniden kurgulayan yargılama konuşmacısı, kuşkusuz, kanıtlar ve saklitasımlarla az ilgilenen Herodotos gibi bir tarihçiden çok "kazıbilimci" Thukydides'e (ve antikbilimci Aristoteles'e) daha yakındır.

7. Buraya kadar söylenen şeyler IV. yüzyıl Yunanistan'ında retorik, tarih ve kanıtın sıkı biçimde iç içe girmiş olduğunu göstermektedir. Bu bağlantının kimi sonuçlarını sıralamaya çalışalım.

A. Konuştuğumuz diller Yunanca sözcük kaynar. Finley'in gösterdiği gibi, yaşamımızın merkezinde olan "ekonomi" ve "demokrasi" gibi sözcükler hiç de Yunanca karşılıklarının eşanlamlısı değildir. Aynı şey "storia" (tarih) sözcüğü için de geçerlidir. Yaklaşık yarım yüzyıl önce, Momigliano temel bir denemesinde "storia" ile *historia* arasındaki terim-bilimsel sürekliliğin derin bir içerik süreksizliği sakladığını göstermişti.

33. Bu konuda kendi yapıtıma gönderme yapıyorum, *Il giudice e lo storico*, a.g.y., s. 117, not 72.

34. S. Mazzarino, *Il pensiero storico*, a.g.y. 1, s. 410. Buna karşılık bkz. Finley, *Uso e abuso...*, a.g.y., s. 6.

35. M. F. Burnyeat, *Enthymeme* ..., a.g.y., s. 38.

Terimin çağdaş anlamıyla tarihyazımı ilk kez 18. yüzyılın ortasında, Gibbon'un yapıtında görünmüş ve orada ayrı türden iki düşünsel gelenek, *à la Voltaire* (Voltaire tarzı) felsefe tarihi ve Antikçağ bilimi, birbirine karışmıştı³⁶.

Momigliano Gibbon'un saptamasının yeni-Pironcular ile antikbilimciler arasında birkaç on yıl önce alevlenen tartışmalarla hazırlanmış olduğunu göstermişti: Birinciler eski tarihçilerde saptanan çelişkilere dayanarak tarihe saldırıyor, ikinciler ise, ilk kaynakların, daha çok, paralar, yazıtlar, anıtlar gibi, edebi nitelikli olmayan kaynakların sıkı bir incelemesiyle onu kurtarıyorlardı. Momigliano Yunan ve Roma "arkeoloji" geleneği üstünde uzun uzun durmuştur; ama denemesinin baş kişileri 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarının antikbilimcileri idi. Momigliano Thukydides'in "arkeoloji"sine yalnızca Hippias'ın arkeolojisine göre varsayılabilircek farkları vurgulamak için değinmiştir. Kanıt sorununa yönelik dikkat, Thukydides'in, büyük bir varsayma cesaretiyle, çok uzak bir geçmişi yeniden kurgulamak için arkeolojik ve edebi ipuçlarından yararlanma biçimine çok daha büyük bir ağırlık vermeye yönelmiştir. Birileri, geçmişte bir tür Alman profesör gibi görülmüş Thukydides'in burada da karşımıza bir İngiliz dedektifi ya da bir 19. yüzyıl sonu İtalyan sanatı uzmanı olarak çıktığını söyleyerek itiraz edebilir. Olabilir. Ancak Thukydides'in arkeolojiyle ilgili bölümleri ile Peloponnesos savaşının anlatımı arasındaki gerginlik yadsınamaz ve belki de (uzun zaman önce yapılan bir varsayım göre) farklı iki edebi tasarıya bağlıdır³⁷.

B. Eğer Thukydides'in yapıtının arkeolojik [yani antikbilimsel] boyutunun Aristoteles'in ilgisini çekmiş olabileceğini varsayarsak, Aristoteles'in tarihe karşı genel tutumu, *Rhetorike*'de yer alan çıkarsamalı bir geçmiş bilgisine yapılan değinmeler ışığında, yeniden incelenebilir. Finley'in, tarihin Aristoteles tarafından öngörülen ortadan kaldırılması (*Poetika* 1459 b) hakkındaki yargısının da, Finley'in kendisinin Aristoteles'in öğrencileri tarafından yapılan arşiv araştırmasına verilen öneme yaptığı değinmenin ışığında, yeniden değerlendirilmesi gerekebilir. Birkaç yıl önce ortaya çıkan önemli bir denemede Gregory Nagy, onu kamu hakemlikleriyle karşılaştırarak, Yunan tarihyazımının yargı boyutunun altını

36. Bkz. A. Momigliano, "Ancient History and the Antiquarian" (1950), *Contributo alla storia degli studi classici*, a.g.y.

37. K. Ziegler, *Der Ursprung der Exkurse im Thukydides*, "Rheinisches Museum", yeni dizi, 78 (1929), s. 58-67.

çizmiştir³⁸. Nagy'nin ulaştığı sonuçlar, eğer yanılmıyorsam, burada önerilen Aristoteles'in *Rhetorike*'sinin okunmasıyla yakınlaşır.

C. Bizim düşünsel söz dağarcığımızda saklı olan süreksizlikler üstüne söylenmiş olan şey "retorik" sözcüğüne de yayılabilir. Aristoteles'in retorik sanatının, bugün "retorik" terimiyle anladığımızdan çok farklı olduğunu göstermeye çalıştım. Bundan sonraki bölüm bir kesin tarihsel kırılmanın ve onun içerimlerinin incelenmesine ayrılacaktır. Ama şimdiden retorik ve tarih arasındaki ilişkiler üstüne yapılan tartışma nedeniyle genel nitelikli bir gözlemde bulunmak yararlı olacaktır.

8. Bir kez daha kendisine büyük ölçüde borçlu olduğum bir araştırmacının, Arnaldo Momigliano'nun yapıtını başvuru noktası olarak alacağım. 1981'de çıkan "La rhétorique de l'histoire et l'histoire de la rhétorique" (Tarihin retoriği ve retoriğin tarihi) adlı denemesinde Momigliano, Hayden White, Peter Munz ve öteki araştırmacıların "tarihçileri, bütün öteki anlatıcılarla karşılaştırıldığında, konuşma biçimleriyle nitelendirilebilecek olan retorikçiler gibi" görme girişimine var gücüyle tepki göstermiştir. "Onun tarih bilimine yaklaşımının sonuçlarından korkuyorum" diye yazmıştı Momigliano, "çünkü o [White] tarihçinin temel görevi olan gerçeğin araştırılmasını ortadan kaldırmıştır"³⁹. Düşünsel alanda birbirini izleyen olaylar Momigliano'nun korkularının haklı olduğunu kanıtlar. Onun gibi, ben de gerçeğin araştırılmasının hâlâ, tarihçiler de dahil olmak üzere, araştırma yapan herkesin temel görevi olduğunu düşünüyorum. Ama Momigliano'nun sonucu dayandığı kanıtlamadan daha inandırıcıdır. Momigliano "retoriğin yeniden keşfedilmesinin şu anda tarihyazımının tarihini araştıranlar üstünde yaptığı büyüleyici etki"den alaylı biçimde söz ettikten sonra, tarihsel bir bakış açısından şunu belirler: "Retorikçilerin tarihyazımı alanına bilinçli bir girişi belki de İÖ IV. yüzyılda İsostrates'ten önce görülmez"⁴⁰. Momigliano ne burada ne de başka yerde Aristoteles'in *Rhetorike*'sine değinmiştir. Yukarıda adı geçen dene-

38. G. Nagy, "Mythe et prose en Grèce archaïque: l'ainos", *Métamorphose du mythe en Grèce antique*, haz. C. Calame, Genève 1988, s. 229-242.

39. A. Momigliano, "The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: on Hayden White's Tropes" (1981), *Settimo contributo alla storia degli studi classici e del modo antico*, Roma 1984, s. 49-59 (İtal. çev. *Sui fondamenti...*, a.g.y., s. 465-476, özellikle s. 465).

40. A. Momigliano, "The Rhetoric ...", a.g.y., s. 58 (yine a.y., *Sui fondamenti...*, a.g.y., s. 474).

meden alınan bir başka parça belki de bu eksik olan araştırmancının nedenlerini açıklar:

Herhangi bir tarihçinin olan bir şey konusunda sorduğu herhangi bir soru, onun olduğunu düşündüğü şeyin olmamış olma olasılığını da içerir: Dolaşısıyla tarihçi yalnızca olaya bir anlam vermek değil, aynı zamanda onun bir olay olduğunu da saptamak zorundadır. Munz'dan farklı olarak, ben, onun öğütlediği bir polisin (ya da yargıcın) günlük çalışmasıyla karşılaştırmadan tiksinişmiş değilim. Her ikisi de belli olaylara, olayların olduğu saptandıktan sonra, bir anlam vermek zorundadır. Ama onların etkinliği belli zamandizinsel sınırlar içindeki az sayıda olay alanlarıyla sınırlıdır ve ender olarak onun dışında olan birinin ilgisini çeker. Oysa tarihçiler, genel ilgi çeken, karmaşık bir bilgi olmadan gerçekliği ve anlamı saptanamayacak olaylar üstüne araştırma yapmak için toplumdan para alan kimselerdir. Polislerden Ortaçağa ait papalık buyruklarını anlamaları, hele yayımlamaları hiç beklenemez. Yargıçların da günümüzde nadiren onlarla yapacak işleri olur; ve bu olduğu zaman, buyursunlar tarihçiler masasına⁴¹.

Yargıçlar ve tarihçiler, terimin en geniş anlamıyla, olguları doğrulama kaygısında ortaktırlar; bu nedenle yazılan her şeyi şu ya da bu biçimde gerçeğin içine koyarlar, hattâ finans pazarları üstünde etkili olan dedikoduları (yargıçlar için), hattâ mit ve masalları (tarihçi için) ve benzerlerini bile. Bu nedenle yargıçlar ve tarihçiler kanıt aramada birbirlerine yakındırlar⁴². Bu ikili yakınlığa iki temel noktadaki ayrılık karşılık gelir. Yargıçlar karar belirtirler, tarihçiler değil; yargıçlar yalnızca bireysel sorumluluk içeren olamlarla uğraşır, tarihçiler bu sınırlamayı tanımazlar. Ama yargıçların “ender olarak onun dışında olan birisinin ilgisini çeken” olaylarla ilgilendiklerini savunduğu yerde Momigliano'nun izinden gide miyorum, çünkü “tarihçiler herkesi ilgilendiren olaylar üstüne araştırma yapmak için toplumdan para alan kimselerdir”. Son on yıllarda gittikçe daha sık olmak üzere tarihçiler, Engizisyon gibi kilise mahkemelerinin ya da her düzen ve aşamadaki laik mahkemeler tarafından üretilmiş yargı kaynakları üstünde çalışmışlardır. Bu belgeler genel olarak karanlık

41. A. Momigliano, “The Rhetoric ...”, a.g.y., s. 57-58 (yine a.y., *Sui fondamenti ...*, a.g.y. içinde, s. 473-474).

42. Bkz., bu satırların yazarı, *Il giudice e lo storico*, a.g.y.; ve *Checking the evidence ...*, a.g.y.

yaşamlardan ve önemsiz olamlardan söz eder. Bu yaşamlar ve bu olayların “herkesi ilgilendiren olaylar” ve yaşamlar olarak sunulabilecekleri biçimler burada tartışılmaz. Ancak yargı kaynaklarıyla uğraşma içgüdüğü, bir yandan tarihçiler ile yargıçlar arasındaki belirsiz bitişikliği; öte yandan tarih yöntembilimi üstüne yapılan herhangi bir tartışma için yargılayıcı retoriğin önemini elle tutulur hale getirmiştir. Anlaşılmaz biçimde, ne *Shoah* üstüne kimi yeni ve tartışılan (geniş ölçüde savaş sonrası dava tutanaklarına dayanan) kitapların yazarları, ne de onları eleştirenler bu yöntem sorunlarını incelemeye almıştır⁴³.

Bugün moda olan, tarihin retoriğe indirgenmesi, ikisi arasındaki ilişkinin her zaman zayıf ve az önemli olduğu savunularak geri çevrilemez. Benim görüşüme göre, bu indirgeme Aristoteles'e bağlanan geleneğin düşünsel zenginliğinin yeniden keşfedilmesiyle ve Aristoteles'in temel savından yola çıkarak geri çevrilebilir ve çevrilmelidir: Kanıtlar, retorikle uyuşmazlık şöyle dursun, retoriğin temel çekirdeğini oluştururlar.

43. C. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, New York 1992 (İtal. çev. L. Salvai, *Uomini comuni*, Torino 1995); D. J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996 (İtal. çev. E. Basaglia, *I volenterosi carnefici di Hitler*, Milano 1997).

2.

Lorenzo Valla ve Konstantin'in Bağışı

1. Lorenzo Valla 1440'ta *De falso credita et ementita Constantini donatione*'yi (Konstantin'in düzmece ve yalan bağışı üstüne konuşma) yazdığında otuz yedi yaşındaydı. Yazının kaynaklandığı koşullar bellidir. Papa IV. Eugenius, Valla'nın koruyucusu olan Aragonlu Alfonso'nun Napoli tahtına çıkmasına silahla karşı koymaya çalışmıştı. Valla, ünlü bir belgenin düzmece olduğunu ortaya koyarak, çok etkili bir papalık karşıtı metin oluşturdu. Beş yüz yıldan fazla bir zaman sonra bu metin bizi neden hâlâ ilgilendiriyor?

Valla'nın konuşmasının hedefi *constitutum Constantini* (Konstantin kararnamesi) adıyla anılan, bütün Ortaçağ boyunca çok geniş biçimde ortalıkta dolaşmış olan bir belge idi. İmparator Konstantin, onu mucizevi biçimde cüzamdan iyileştirmiş olan papa Silvester'e olan gönül borcunun bir göstergesi olarak, imparatorluğun üçte birini Roma Kilisesi'ne bağışlayıp Hristiyanlık dinine girmişti. Bugün araştırmacılar arasında öne çıkan görüş *constitutum*'un, papaların siyasal güç isteklerine sahte bir yasal temel oluşturmak amacıyla, VIII. yüzyılın ortasına doğru papalık yazmanlığı çevrelerinde hazırlanmış olduğu yolundadır. Belgenin gerçekliğini kabul edenler arasına Dante de katılmış ve papa VIII. Bonifatius'a

yönelerek Konstantin'in bağışının uğursuz biçimde Roma Kilisesi'nin bozulmasının temellerini atmış olmasından yakınmıştır:

Ah, Konstantin, anası oldu nice kötülüğün,
Din değiştirmen değil, ama o bağış
İlk zengin papanın aldığı senden!
(*Cehennem*, XIX, 115-117)

Ama Giovanni di Parigi gibi Ortaçağlı hukukçular bağışın yasal olmadığını açıklamışlardı, çünkü Konstantin, “yöneticisi” olduğu imparatorluğa özel bir sözleşmeyle vasiyet edemezdi¹.

XV. yüzyılın ortasına doğru, Valla konuşmasını yazdığı zaman, *constitutum Constantini*'nin gerçekliği çoktan tartışmaya açılmıştı. Onu kesin olarak geri çevirenler arasında Kutsal Roma Kilisesi'nin bir kardinali, büyük filozof Nicolo Cusano da vardı. Valla'nın yazısının yol açtığı skandal, kanıtlamanın özünden çok, dilinin görülmemiş şiddetinden doğuyordu. Valla'nın papaya karşı kullandığı dilin tonu yazının neden ancak 1506'da basılabildiğini açıklar. Alman hümanist Ulrich von Hutten 1518'de metni yeniden yayımladığı zaman metin Roma Kilisesi'nin tutkularını ve ağgözlülüğünü ortaya koyan siyasal bir manifesto olmuştu². XVII. ve XVIII. yüzyıllarda eleştirel araştırmancının zamansız bir örneği sayıldı³. XIX. yüzyılda ise konuşmanın yapıldığı koşullar vurgulandı.

Bu farklı okumalar (her ne kadar zorunlu olarak aralarında uyumsuz olmasalar da) böylesine farklı bağlamlarda böylesine yoğun biçimde oku-

1. E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton 1957, s. 190, not 310 (İtal. çev. G. Rizzoni, *I due corpi del re*, Torino 1989, s. 163, not 310).

2. Valla'nın metni için bkz. W. Setz baskısı, *Lorenzo Vallas Schrift gegen die Konstantinische Schenkung. De falso credita et ementita Constantini donatione. Zur Interpretation und Wirkungsgeschichte*, Tübingen 1975 (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, Band XLIV); yine krş. R. Fubini'nin tanıtım yazısı, *Studi medievali*, s. III, XX (1979), s. 221-228. R. Fubini'nin inandırıcı biçimde savunduğu gibi Valla, Cusano'nun *Constitutum*'un gerçekliğine karşı kanıtlamalarını biliyordu, “Contestazioni quattrocentesche della donazione di Costantino: Niccolò Cusano, Lorenzo Valla”, *Costantino il Grande dall'antichità all'umanesimo*, haz. G. Bonamonte ve F. Fusco, I, Macerata 1992, s. 385-431, özellikle s. 403 vd.

3. Bkz. hem Pierre Bayle'in *Dictionnaire historique et critique*'indeki (Rotterdam 1702, III, s. 2934-2937) “Valla, Laurent” maddesi, hem de “Tanaquil” maddesinde (a.g.y., s. 2834) Valla'nın Livius üstüne gözlemlerine yapılan gönderme. Bu sonuncusunun önemi A. Momigliano tarafından vurgulanmıştır, *Sui fondamenti della storia antica*, Torino 1984, s. 276, not 13.

nan, böylesine yoğun yapıtın alınmasının tarihinde neredeyse olağandır; ancak bizi, kendi açımızdan, bir yorum yapma tehlikesine atılmanın ah-laki ve aydın zorunluluğundan kurtarmıyor. Bugün, bizim için, Valla'nın Konstantin'in başışı üstüne konuşması ne anlama geliyor?

Bu soruya yanıt vermek için Valla'nın kendisinin yazısına bakış biçiminden yola çıkmak iyi olacaktır. Varış değil bir çıkış noktası söz konusudur, çünkü Valla'nın yargısı, bu yargının içerimlerini yeniden kurgulamayı başardığımızda bile –tanım olarak– bizimkiyle çakışmaz. Kant'ın ünlü formülüne göre, Platon'u (en azından ilke olarak) Platon'un kendini anladığından daha iyi anlayabiliriz. Valla'nın kendi yorumu ile bizim okumamız kaçınılmaz olarak birbirinden uzaklaşır⁴.

2. Valla kendi yazısı üzerine iki yargıda bulunur ve bunlar iki hümaniste, Giovanni Tortelli ve Giovanni Aurispa'ya gönderdiği konuşmasına eşlik ederler. Çok yakın dostu olduğu birincisine Valla şöyle yazmıştı (25 Mayıs 1440): “Kilise hukukuna ve ilahiyata uygun, ama bütün kilise hukukçularına ve tanrıbilimcilere karşı bir şey” (*rem canonici iuris et theologie, sed contra omnes canonistas et omnes theologos*); ikincisine ise (31 Aralık 1443) “o konuşmadan daha söylevsel bir şey” (*orationem meam [...] qua nihil magis oratorium scripsi*) yazmamış olduğunu açıklamıştı⁵. Burada çelişkili tanımlar söz konusu değildir: Birincisi yapıtın içeriği üstünedir, ikincisi bilimsel nitelikleri üstüne. Valla, retorığın silahlarını kullanarak, tartışmalı biçimde kilise hukuku ve tanrıbilim konularını işlediğini

4. Kant'ın ünlü cümlesi “Platon'u Platon'dan daha iyi anlamak” için krş. P. C. Bori, *L'interpretazione infinita. L'ermeneutica cristiana antica e le sue trasformazioni*, Bologna 1987, s. 141-149.

5. Krş. *Laurentii Valle Epistole*, haz. O. Besomi ve M. Regoliosi, Padova 1984, s. 192, 252. Setz (s. 46 vd.) yukarıda adı geçen metinleri farklı biçimde yorumlar. Bu sayfaları yazdıktan sonra V. de Caprio'nun, Valla'nın Quintilianus karşısındaki tutumunu inceleyen ve farklı bir yoldan benzer sonuçlara ulaşan olağanüstü denemesini okudum, “Retorica e ideologia nella Declamatio di Lorenzo Valla sulla donazione di Costantino”, *Paragone-Letteratura*, XXIX, sayı 338, Nisan 1978, s. 36-56. Bkz. yine de Caprio, *La tradizione e il trauma. Idee del Rinascimento romano*, Viterbo 1991. S. Camporeale Valla'nın kitapçığını “Konstantin öncesi Hristiyanlığın yeniden doğuşu”nu amaçlayan Hristiyan retorığının bir örneği olarak okumuştur: Krş. “Lorenzo Valla's Oratio on the Pseudo-Donation of Constantine: Dissent and Innovation in the Early Renaissance Humanism”, *Journal of the History of Ideas*, 1996, s. 9-26, özellikle s. 25, aynı yazarın önceki çalışmalarına yapılan göndermelerle birlikte. R. Fubini aynı metni “antiretorik bir yapıt” olarak okumuştur: Krş. *Contestazioni quattrocentesche, a.g.y.*, s. 425 vd., özellikle s. 428. Burada sunulan retorik kavramı, yukarıda adı geçen her iki yerleştirmeye göre, bir uyumsuzluk içerir.

söyler⁶. Ama bu kendini tanımlama bizi bir zorlukla karşı karşıya getirir. Konuşma iki bölüme ayrılmıştır. Birincisinde Valla, Konstantin'in papa Silvester'e yapacağı, imparatorluk topraklarının üçte birinin bağışlanmasını geri çevirir, çünkü ruhsalimsel açıdan bütünüyle kabul edilemez bir şeydir. Bu birinci bölüm, bir yandan Konstantin ile çocukları, öte yandan Konstantin ile papa arasında geçen bir dizi hayali diyaloglar üstüne kurulur. İkinci bölümde ise, belgenin çağa aykırılık (anakronizm), çelişki ve kaba yanlışlarının ayrıntılı biçimde gösterildiği bir tartışma ile bağışın (sözde *constitutum Constantini*) dayanağı olan belgenin düzmece olduğu gösterilir. Aşağıdaki iki alıntı, Valla'nın iki bölümde yaptığı kanıtlamalar arasında var olan ayrılık hakkında hemen bir fikir verecektir.

Eğer Konstantin imparatorluğu Tanrı'ya bağışlamış olsaydı, diye olumlar Valla,

çocuklarını kırmış, dostlarını küçük düşürmüş, kendininkileri umursamamış, yurduna zarar vermiş, herkesi üzmüş ve kendini unutmış olurdu.

Bunu yapmaya gücü yetmiş ve bir başka insan olmuş olsaydı bile, onu uyuracak kimseler, en başta çocukları, akrabaları, dostları kuşkusuz eksik olmazdı. Onların hemen imparatora koşmayacakları düşünülebilir mi? Konstantin'in kararını duyduktan sonra, onların acı çekerek, ağlayıp sızlayarak koştuklarını, hükümdarın ayaklarına atılıp "Bu durumda, ey çocuklarının çok sevgili babası, sen çocuklarını soyuyor, mirastan yoksun bırakıyor, tanımamazlıktan mı geliyorsun?" dediklerini gördüğünüzü düşününüz⁷.

Ve böyle sürer gider.

Şimdi de konuşmanın ikinci bölümünden bir alıntı yapalım. Burada söz konusu olan, *constitutum Constantini*'nin, imparatorun "bütün satraplarımız ve bütün senato, ayrıca saygın kişiler ve Roma Kilisesi imparatorluğunun emrine verilen bütün halkla birlikte (*cum omnibus satrapis nostris et universo senatu, optimatibus etiam et cum cuncto populo imperio Romane ecclesie subiacenti*) papalara kendininkinden çok daha üstün bir güç verdiğini" belirttiği parçasına yapılan bir yorumdur. "Ey iğrenç kötü (lükçü) adam" diye haykırır Valla, *constitutum Constantini*'nin bilinmeyen düzmesine yönelerek,

6. "Prope tota in contentione versatur", bu özde bir tartışma yazısıdır, diye yazmıştır Valla Guarino da Verona'ya 25 ekim 1443'te (*Laurentii Valle Epistole, a.g.y., s. 245*).

7. L. Valla, *Scritti filosofici e religiosi*, haz. G. Radetti, Firenze 1953, s. 295.

senin tanık olarak gösterdiğin tarih [Silvester'in yaşamı] bile uzun zamandır senatodan hiç kimsenin Hristiyan dinini almak istemediğini ve Konstantin'in parayla yoksulların vaftiz edilmesini çabuklaştırdığını anlatır. Ve sen diyorsun ki, daha ilk günlerden başlayarak senato, saygın kişiler, satraplar, sanki çoktan Hristiyan olmuşlar gibi, imparatorla birlikte Roma Kilisesi'ni onurlandırmaya karar verdiler! Buna satrapların da katıldıklarını söylemen ne demek oluyor? Bu ne perhiz bu ne lahana turşusu! Böyle mi konuşur imparatorlar? Böyle mi alınır Romalıların kararları? Romalıların kurullarında satrapların adının geçtiğini kim duymuş? Yalnızca Romalı değil, Roma eyaletlerinden de olan bir satrapın adını hiçbir yerde okuduğumu anımsamıyorum⁸.

Tartışmacı ve hatip Valla ile çağdaş tarihsel eleştirinin başlatıcısı Valla arasındaki aralık doldurulamaz gibi görünüyor. Ama bu zorluk daha geniş bir sorunun parçasıdır. Son yirmi beş yılda kanıt kavramı, genellikle pozitivist tarih bilimine özgü bir çizgi (neredeyse onun simgesi) sayılmıştır. Kanıtın karşısına retorik koyulmuştur. Tarihyazımın retorik boyutu üstünde, çoğu zaman birini ötekiyle özdeşleştirmeye kadar varan ısrarcılık, tarihçilerin inatçı olguculuğuna karşı tartışmanın başlıca silahı olmuştur. Çoğu kez sözü edilen "dil dönemeci"nin, daha doğru biçimde, "retorik dönemeci" olarak tanımlanması gerekir.

3. Bu dönemecin kökeninde Nietzsche vardır. Ancak retorikten, kuşkucu bir savaş makinesi olarak yararlanma fikri daha eski idi: Basel Üniversitesi'nin filoloji profesörü, iki bin yıldan fazla bir aradan sonra, bilginlerin kat ettiği yolları yeniden kat ediyordu. Bu düşünsel soykütüğü (bilginler, Nietzsche) Amerikalı tarihçi Nancy Struever'in *The Language of History in the Renaissance. Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism* (1970) başlıklı kitabının birinci sayfasında açıklanır. Struever, Leonardo Bruni, Poggio Bracciolini ve, daha önemsiz biçimde, Lorenzo Valla'nın tarih ve dile karşı tutumlarını, yeni bir modanın ışığında çözümlendiğini kararsızlık göstermeden kabul ediyordu.

Bu moda, çok duyarlı düşünsel bir barometre olan Roland Barthes tarafından uzun zamanda kayda geçirilmiş (ve, doğal olarak, başlatılmış) idi. "Times Literary Supplement"ta 1967'de çıkan bir denemesinde o, retorik olarak anlaşılan bir yapısalcılığı bilim olarak anlaşılan bir yapısal-

cılığın karşısına koymuş ve bu sonuncuyu insani bilimlerin “kentsoylu olguculuğu”na yakın olduğu için eleştirmişti. Aynı yıl Barthes, çok yankı uyandıracak bir denemesinde (“Le discours de l’histoire”), tarih biliminin retoriğe indirgenmesini önermişti⁹. İki metin, yapısalcılığı yeniden *sub specie rhetorica* (Retorik görünümü altında) yorumlamaktan pek emin olmayan bir girişim olmasına karşın, farklı bir düşünsel havayı; değişik biçimlerde (post-yapısalcılık, post-modernizm vb.) tanımlanmış ve hâlâ solumakta olduğumuz bir havayı gösterir. Etiketlerin pek önemi yok: Kesin olan şey Struever’in sözünü ettiği yeni modanın, retorik’in düşünce sahnesine geçici olmayan dönüşüyle çakışmasıdır.

Leonardo Bruni, Lorenzo Valla, Poggio Bracciolini’nin yapıtında retorik’in önemini ortaya çıkarmak için Barthes’a (ya da Nietzsche’ye) gerçekten gerek var mıydı? Gerçekten yok gibi görünebilir, çünkü İtalyan hümanizminin bugün (kesin olarak en etkili değilse bile) en etkili yorumlarından biri retorik’in merkezselliğinin kabul edilmesi üstünde dönüp durmaktadır. Burada söz konusu olan, yarım yüzyıldan fazla bir zaman dilimini kapsayan bir dizi çok büyük araştırma aracılığıyla Paul Oskar Kristeller tarafından önerilen yorumdur. Burada açıklanması gereken bir ikizlilikle karşı karşıya bulunuyoruz. Ama önce bir konu dışına çıkma, Kristeller’in yorumunun tarihi (ya da tarihöncesi) üstüne bir not zorunludur.

4. Kristeller’in genel yorumunun ilk ifadesi 1944-45’te çıkan ve araştırmacılar arasında geniş yankı bulan “Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance” başlıklı bir denemede yer alır¹⁰. İtalyan hümanizmi, diye olumlar Kristeller, ne klasik Antikçağ’ın daha iyi bilinmesiyle, ne de Skolastik Felsefenin karşısına koyulan yeni bir felsefeyle özdeşleşir. Hümanistlerin batı retorik geleneğiyle olan bağı çok daha önemliydi. Böylece “retorik” terimi, geçmişte İtalyan hümanizminde yalnızca edebi, sözlü, sözcüğün en kötü anlamıyla, boş-retorikçi bir görüngü görmüş olan

9. Krş. R. Barthes, “De la science à la littérature”, ve “Le discours de l’histoire”, her ikisi de *Le bruissement de la langue. Essais critiques IV*, Paris 1984’te yeniden basılmıştır. Birinci metin N. Struever tarafından animsatılmıştır, *The Language of History in the Renaissance. Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism*, Princeton (N.J.) 1970, s. 15 (İtal. çev. B. Bellotto, *Il brusio della lingua*, Torino 1988, s. 5-12, 137-149).

10. P. O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, Roma 1956, s. 553-583; yine bkz. “Paul Oskar Kristeller and his Contribution to Scholarship”, *Philosophy and Humanism, Renaissance Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, haz. E. P. Mahoney, Leiden 1976, s. 8-9 (“a crucial and seminal paper”).

biri tarafından ona yüklenmiş olumsuz görüntülerinden kurtuluyordu.

Bu inatçı yorumsal basmakalıp yargının tersine çevrilmesi, birkaç yıl önce, 1937'de *Journal of the Warburg Institute*'te çıkan "Rhetoric and Politics in Italian Humanism" başlıklı denemesinde Delio Cantimori tarafından önerilmişti: Cantimori, somut bir durumun, Orti Oricellari'nin Floransa toplantılarının çözümlemesi aracılığıyla hümanistlerin retoriklerinin siyasal içerimlerini açıklamıştı. "Retorik" terimiyle Cantimori, konuşma sanatı ve edebi inceliğin beğenisinin ötesinde, "derinlemesine işlenmiş olmasa da, içten, henüz kaba ve saf inancı [...] kısacası ideolojiyi" anlıyordu¹¹. Önce cumhuriyetçi Mazzinici, sonra faşist ve Giovanni Gentile'nin çömezi olan Cantimori'nin, otuzlu yılların ortasına doğru komünist grup çevreleriyle yakınlaştığını unutmamak gerek. Hümanistlerin retoriklerinin siyasal boyutuna gösterilen dikkat Cantimori'de, çağdaş kitle toplumlarındaki propaganda görüngüsüne gösterilen aynı ölçüde canlı bir dikkatle iç içe giriyordu¹².

Nazi Almanya'sından sürgün edilen Kristeller Pisa'daki Scuola Normale'de Almanca okutmanı olarak İtalya'da birkaç yıl geçirmişti. O sırada Cantimori de orada öğretmenlik yapıyordu. Kristeller'i koruyan, o zaman Scuola Normale'nin müdürü olan Giovanni Gentile olmuştu. 1938'de ırkçı faşist yasalar Kristeller'i ABD'ye göç etmek zorunda bıraktığı zaman, Cantimori onu, XVI. yüzyıl dinsel yaşamı konusunda çok ünlü olan iki Amerikalı tarihçiye, F. C. Church ve R. H. Bainton'a salık vermişti. Kristeller'in araştırmalarında Cantimori'nin hümanistik retorikinin siyasal içerimleri üstündeki ısrarından iz yoktur¹³. Bununla birlikte, bu

11. Alıntı basılmamış metinden yapılmıştır; metin şimdi D. Cantimori'nin en büyük yapıtının yeni baskısının ekinde, önemli bir girişle birlikte yayımlanmıştır: *Eretici italiani del Cinquecento e altri scritti*, haz. A. Prosperi, Torino 1992, s. 485-511, özellikle s. 490. Frances Yates'in kısaltılmış çevirisinde "ideologia" terimi, "aesthetico-moral ideology" olarak keskinleştirilmiş ve yumuşatılmıştır: Krş. "Rhetoric and Politics in Italian Humanism", *Journal of the Warburg Institute*, I, 1937, s. 83-102, özellikle s. 86.

12. Krş. "Appunti sulla propaganda", önce *Civiltà fascista*'da çıkmış, sonra D. Cantimori, *Politica e storia contemporanea. Scritti 1927-1942*, Torino 1991, s. 683-699'da yeniden yayımlanmıştır. Aynı derlemede bkz. (s. 192-196) Ernesto Codignola'nın *Il rinnovamento spirituale dei giovani*, Milano 1934, başlıklı tanıtım yazısı. Yazar burada nazist propagandanın, "kaba ve saf" biçimleriyle de, ciddi biçimde çözümlenmesi gerektiğini vurgular: Bunlar *Rhetoric and Politics*'in özgün metninde kullanılmış olan sıfatlardır.

13. Cantimori Kristeller ile, Berlin'de 1934'te olan ilk karşılaşmasında söyleşinin siyasal konular değil, araştırma konuları üstüne olduğunu anımsatmıştır (*Studi di storia*, Torino 1959, s. 391-398, özellikle s. 395). Cantimori'nin F. C. Church'e mektubu konusunda krş. A. Prosperi, *Eretici italiani del Cinquecento*'ya giriş, a.g.y., s. XIV. Not 2.

iki büyük araştırmacının otuzlu yıllarda Pisa'da yaptıkları tartışmalar her ikisi için de önemli olmalıydı.

"Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance" başlıklı denemeden yaklaşık kırk yıllık bir aradan sonra Kristeller, aralarında Struever'in de bulunduğu, kimi araştırmacılar gibi, retorîği hümanizmin anlaşılması için belirleyici bir olgu olarak görmediğini açıklamak istemiştir¹⁴. Ancak Kristeller'in tutumu ile Struever'inki arasındaki ayrılık köklü sorunları ilgilendiriyordu: Onlar retorîğin daha çok ya da daha az önemli olduğu üstünde değil, anlamı üstünde duruyorlardı. Struever'inki gibi "retorik birçok yönden çağdaş filoloji kavramına düşmandır" yolundaki olumlamalar, antipozitivist bir hümanizm yorumuyla uyum içindeydi kuşkusuz. Ama, açıkça (doğal olarak Nietzsche'ninkine dayanmasının ötesinde) gençliğindeki ustasının, Martin Heidegger'in, yapıtına dayanmasına karşın, Kristeller'in paylaşamayacağı bir yorumdu¹⁵.

5. *De falso credita et ementita Constantini donatione* gösteriyor ki Valla, retorik ile filolojiyi, yapıntılı diyaloglar ile belgesel kanıtlı ayrıntılı tartışmaları aynı yapıtta karıştırmaktan çekinmiyordu. Struever'in az önce sözü edilen, açıkça kesin (ve henüz geçmemiş olan) düşünsel bir modadan esinlenmiş olan olumlaması, bu durumda, olgular tarafından yalanlanmaktadır. Eğer "modern retorik kavramı birçok açıdan filolojiye düşmandır" biçiminde yeniden düzenleseydik, kısmen kabul edilebilir olurdu. İyide retorik Valla için ne idi?

Hanna H. Gray Valla'nın, Konstantin'in bağışı üstüne yazısını "declamatio" olarak tanımladığını belirtmiştir. Bu terimle Quintilianus, belli bir metnin gerçekliği ya da düzmeceliği de dahil olmak üzere, karşıt savların almaşık bir gösterimi üstüne kurulan konuşma alıştırtmasını belirtiyordu¹⁶. Eğer işler bu sınırlar içinde kalsaydı, Struever bütünüyle haklı olabilir, onun kuşkucu retorik yorumu Valla'ninkiyi uyuşabilirdi. Ama Valla Konstantin'in bağışının gerçekliğini ve düzmeceliğini almaşık olarak

14. Krş. P. O. Kristeller, "Rhetoric in Medieval and Renaissance Culture", *Renaissance Eloquence*, haz. J. J. Murphy, Berkeley 1983, s. 1-19, özellikle s. 2.

15. Heidegger ile ilişkiler ve Pisa yılları konusunda krş. P. O. Kristeller ve M. L. King, "Iter Kristellerianum: The European Journey (1905-1939)", *Renaissance Quarterly*, 47 (1994), s. 907-929.

16. Krş. H. H. Gray, *Renaissance Humanism. The Pursuit of Eloquence* (1963), yeniden basım *Renaissance Essays* içinde, haz. P. O. Kristeller ve Ph.P. Wiener, New York 1968, s. 199-216.

desteklemeyi aklından bile geçirmemiştir. Ve “declamatio” terimi, W. Setz’in belirttiği gibi, Valla tarafından değil, ama, Ulrich von Hutten gibi, sonraki kopyacılar (çoğaltıcılar) ya da yayıncılar tarafından kullanılmıştır¹⁷.

Oysa Quintilianus’un anıştırılması bütünüyle konuyla ilgilidir. *Institutio Oratoria*’da, tam olarak beşinci kitapta, Valla kanıtlar üstüne geniş bir inceleme (“De probationum divisione”) bulmuştu. Quintilianus dış kanıtlar, yani konuşma sanatına dayanmayan (“inartificiales”) kanıtlar arasında “önyargıları, söylentileri, sorgulamaları, sözleşmeleri [tabulae], yeminleri ve tanıkları, yani mahkeme çekişmelerinin büyük bölümünü oluşturan şeyleri” sayıyordu (V, 1, 1)¹⁸. *Institutio Oratoria*’nın, 1493’te Venedik’te çıkan yorumlu baskısında, “tabulae” ile vasiyetler ve diplomaların (“instrumenta”) anlatılmak istendiği okunur. *Constitutum Constantini* pekâlâ bu ulama girebilirdi. 1493 baskısına yapılan Raffaele Regio imzalı yorum aslında Valla’nın ölürken basılmamış olarak bıraktığı Quintilianus açıklamalarını kullanıyordu gizlice. Bu edebi hırsızlık bir yıl sonra, yine Venedik’te, içinde Valla’nın adının ve açıklamalarının bir bölümünün bulunduğu yeni bir Quintilianus baskısının yayımlanmasına yol açmıştır¹⁹.

Valla’da iki eski *Institutio Oratoria* yazması vardı. Biri yitmiştir. Öteki, *Parisinus latinus* 7723, Valla’nın 9 Aralık 1444 tarihli bir el yazısını taşır. Quintilianus’un kitabını yorumlamanın Ağustos 1441’de başlamış olduğunu kesin olarak biliyoruz; bunu Valla’nın Giovanni Tortelli’ye yazdığı bir mektubundan öğreniyoruz²⁰. Bu da, Konstantin’in sözde bağıcı üstüne konuşmanın Valla Quintilianus açıklamalarını yazmaya başladığı ya da başlamak üzere olduğu zaman kaleme alındığını ortaya koyar. İki tasan arasındaki zamandizinsel bitişikliğin arkasında kapsam ayrılıkları görülür²¹. *Constitutum*’un düzmece olduğunun gösterilmesi Quintilianus’un öğüt-

17. Krş. W. Setz, *Lorenzo Vallas Schrift ...*, a.g.y., s. 46-47 (Gray bunu, *Declamatio* üstüne olumlamanın kesinliğini araştırmadan alıntılar).

18. Alıntıyı Marcus Fabius Quintilianus’tan yapıyorum, *Istituzione oratoria, libri III, IV*, haz. O. Frilli, Bologna 1973.

19. Bütün bunlar için bkz. A. Perosa’nın parlak ve bilgece denemesi, “L’edizione veneta di Quintiliano coi commenti del Valla, di Pomponio Leto e di Sulpizio da Veroli”, *Miscellanea Augusto Campana*, II, Padova 1981, s. 575-610.

20. Krş. *Laurentii Valle Epistole*, a.g.y., s. 216, 279, 296-297, 306.

21. Bkz. L. Valla, *Le postille all’“Institutio Oratoria” di Quintiliano*, eleştirel baskı, haz. L. Cesarini Martinelli ve A. Perosa, Padova 1996. Hazırlayanın yazdığı geniş girişte *De falso credita et ementita Constantini donatione* ile ilgili araştırmalar yoktur. Ancak, Quintilianus’un gerçeğin yalandan yalnızca şairlerin anlatılarında değil, tarihsel gelenekte de ayırt edilmesini istediği parçaya (*Institutio Oratoria*, II, 4, 18-19) Valla’nın koyduğu çıkmaya bakınız. Valla

lerini yakından izler: Belge gerçeğebenzerlikten yoksundur; başka belgelerle çürütülür; Konstantin'in din değiştirmesinden hemen sonra yazıldığı varsayılan bir belgede garip kaçan, Konstantinopolis'e değinme gibi, içsel olarak çelişkili zamandizinsel tarihler içerir. Kısacası *constitutum Constantini* açıkça düzmece olarak hazırlanmış –Quintilianus'a göre çok geniş– yazılar ulamına giriyordu²².

Valla'nın Quintilianus için duyduğu coşku onu (Giovanni Tortelli'ye yazdığı gibi) Demostenes'in, Cicero'nun, hattâ Homeros'un bile üstüne çıkarma noktasına varıyordu²³. Quintilianus kuşkusuz çok etkili bir yazar ve büyük olasılıkla çok iyi bir öğretmendi, ancak özgün bir düşünür değildi. “Önyargılar, söylentiler, sözleşmeler [tabulae], yemin ve tanıklar”, *Institutio Oratoria*'nın bu parçası kesin olarak Aristoteles'in *Rhetorike*'sini yansıtır. Örneğin *tabulae* Yunanca *syngraphai*'ye karşılık gelir²⁴. Quintilianus'un *Institutio Oratoria*'nın beşinci kitabının başında (V, 1, 1), artık herkesin bu nokta üstünde anlaşmış olduğunu belirterek, yaptığı “teknik” (*entechnoi*) ve “teknik olmayan” (*atechnoi*) kanıtlar arasındaki ayrım da açıkça Aristoteles'e dayanır. Belki de Quintilianus doğrudan Aristoteles'in *Rhetorike*'sini hiç okumamıştır; ama onun saptaması ile Aristoteles'inki arasındaki birleşme noktaları çok güçlüdür²⁵.

Susanna, Tobias ve Judit'in “in rebus ecclesiasticis” (kilise işlerindeki) ve San Giorgio “ve başka birçoklarının” yakın tarihlerdeki (“de historiis recentioribus” örneklerini dile getirir (*Le postille...*, a.g.y., s. 52; yine bkz. s. LXXVII, LXXVI – LXXXVII). Bu “birçok başka” durumlar arasında Valla gerçeğe yakın biçimde Konstantin'in düzmece bağışını da düşünmüş olmalı.

22. “Sed hoc ipsum argumenta ex causa trahit, si forte aut incredibile est id actum esse quod tabulae continent, aut, ut frequentius evenit, aliis probationibus aequae inartificialibus solvitur, si aut is, in quam signatum est, aut aliquis signator dicitur afuisse vel prius esse defunctus, si tempora non congruunt si vel antecedentia vel insequentia tabulis repugnant. Inspectio etiam ipsa saepe falsum deprehendit” (Quintiliano, *Institutio Oratoria*, V, 5, 1).

23. Krş. Laurentii Valle Epistole, a.g.y., s. 214-217 (Giovanni Tortelli'ye mektup).

24. Yine bkz. Cicerone, *De oratore*, II, 27, 115'teki *tabulae*'ye değinme. Bu konuda krş. L. de Sarlo, *La produzione dei documenti nel processo romano classico (procedura formulare e cognitio extra ordinem)*, “Rendiconti dell'Istituto Lombardo”, s. 160-184.

25. Quintilianus'un “Aristotelesçi” parçalarının kaynaklarını (başta Cecilio de Calatte olmak üzere) saptama girişimi için krş. O. Angermann, *De Aristotele rhetorum auctore*, bilimsel inceleme, Leipzig 1904; F. Solmsen, “The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric” (1941), *Kleine Schriften*, II, Hildesheim 1968, s. 178-215, özellikle s. 199-200. *Institutio Oratoria*'ya yazdığı yorumda (“Belles Lettres”, cilt III, IV ve V. Kitaplar, Paris 1976, s. 97 vd.). J. Cousin, her ne kadar iki bakış açısı farklı olsa da, Quintilianus'un söz dağarcığının Aristoteles'inkine çoğu zaman yakın olduğunu kabul eder, ancak doğrudan bir bağ olduğunu varsayımını geri çevirir.

6. Kanıt retorik'in ussal çekirdeği olarak gören ve Aristoteles'in savunduğu anlayış, günümüzde yaygın olan özgöndermeli retorik anlayışıyla zıtlaşır. Düşünce geleneğimizin temel metinlerinden birinin ana savını amacından böylesine kökten uzaklaştırmak nasıl olanaklı olmuştur?²⁶. Kanıt kavramının olgucu bir saflık olduğu yolundaki son derece saf bir fikri açık bir gerçek olarak görmek nasıl olanaklı olmuştur?

Bu sorulara yanıt vermek kolay değil. Antik retorik'in en yetkili tarihçilerinden biri olan Friedrich Solmsen'e göre, Aristotelesçi gelenek en başta Cicero tarafından korunmuş ve sonrakilere aktarılmıştır. Solmsen, Cicero'nun uygulandırmadan söz etme biçiminin Aristoteles'e doğrudan bir bağlılığın kanıtı olabileceğinin özellikle altını çizer²⁷. Gerçekten de, *De oratore* adlı diyalogun konuşmacıları arasında Cicero'ya en yakın sayılan Antonius'un, Aristoteles'in retorik üstüne yazılarını okuduğunu söylediği bir parça vardır (II, 38, 160). Ama bu olumlama Cicero'nun Aristoteles'in *Rhetorike*'si konusunda, Hellenistik döneme ait bir özet aracılığıyla, yalnızca dolaylı bir bilgi sahibi olduğunu savunan birine hak veren bir metne iliştilmiştir²⁸. Cicero Aristoteles'in bir meslek adamı olmadığına (çünkü retorik sanatını "küçümsüyordu") dikkat çeker ve onun övgüsünden önce stoacı filozof Diogenes'in eytişiminin ve onun "zayıf, kuru, kısa, özlü" konuşma sanatının sert bir kınamasını yapar.

Oysa Cicero, bizim konuşma sanatımız, diye yazar, çoğunluğun kulaklarına uygun olmalıdır: Ruhları baştan çıkarmalı, onları inandırmalı, konuları hassas kuyumcu terazisiyle değil, bir tür halk kantarıyla kanıtlamalıdır [*quae non aurificis statere, sed populari quadam trutina examinatur*].

Bu "halk kantarı"nın Aristoteles'in kanıt üstüne ince düşüncelerinden ne kadar uzak olduğunu söylemek gereksiz. Gerçekten de Cicero retorik ortamındaki Aristotelesçi geleneği kurtarmak yerine, saklıtasımların simgelediği ussal özün retorik'in en önemli kısmı olduğu fikrinden başla-

26. En önemli istisnayı, açıkça Aristoteles'e dönüştürsün söz eden C. Perelman ve L. Olbrechts-Tyteca oluşturlar, *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*, Paris 1958. M. Pera da, *Scienza e retorica*, Bari 1991, Perelman ile kısmi uyumsuzluk içinde, Aristoteles'i anımsar.

27. Krş. F. Solmsen, *The Aristotelian Tradition*, a.g.y.; "Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings" (1938); *Kleine Schriften*, a.g.y., s. 216-230.

28. Krş. G. Kennedy, *The Art of the Rhetoric in the Roman World*, 300 B. C. – A. D. 300, Princeton 1972, s. 114-115, 221-222; karşıt bakış açısı için: F. Solmsen, *Aristotle and Cicero*, a.g.y., s. 227-228,

arak gömmüştü. Retoriğin, kanıtların incelenmesinin önemsiz kaldığı, etkileyici inandırma tekniği olduğu görüşü, Cicero'nun uçsuz bucaksız yetkesi sayesinde öne çıkmıştır²⁹. Bu, *De legibus* (I, 1, 5): *opus unum hoc oratorium maxime*, "özde retorik olan tek [düşünsel] etkinlik" adlı incelemede Cicero tarafından yapılan ünlü tarih tanımıyla dolaylı olarak doğrulanmıştır. Bu sözler yüzyıllarca tarih bilimi ile antikle bilim arasında bir hendek olduğunu onaylamıştır.

Bu hendeği doldurma girişimi yalnızca, Valla gibi, kesin olarak Cicero karşıtı önvarsaymalarla yüreklendirilmiş birinden gelebilirdi³⁰. Solmsen'in vardığı sonuçların tersine, retorik konusunda Aristoteles'in düşünsel mirasını koruyan ve sonuç olarak sonrakilere aktaran Cicero değil, Quintilianus olmuştur. Valla'nın Aristoteles'in *Rhetorike*'sinin temel özünü keşfetmesi, çok sevdiği Quintilianus'un *Institutio Oratoria*'sı aracılığıyla olmuştur³¹. Bu keşifte usa aykırı bir öğe vardı. Valla Aristoteles'in felsefesine olan düşmanlığını dile getirmek için hiçbir fırsatı kaçırmamıştır. Özellikle, 1445 ile 1446 yıllarında yazılmış olan *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*'un girişinde Valla, şairleri tarihçilerin önüne koyan ve birincilerinin, genel sorunları işledikleri ve kendi buldukları örneklerle evrensel öğretiler aktardıkları için, felsefeye daha yakın olduklarını; oysa ikincilerinin belli bireylerin gerçekten yaptıkları şeyleri anlatmakla sınırlı kaldıklarını savunan "kimi büyük ve çok eski filozoflar"la tartışmaya girmiştir³². Belki Yunancasından, belki de Guglielmo Moerbeke'nin Latince çevirisinden okunmuş olan Aristoteles'in tarih üstüne parçasına gönderme

29. Krş. F. Solmsen, *Aristotle and Cicero*, a.g.y., s. 216.

30. "Quintilianus'un Valla tarafından Cicero'ya karşı kullanılmasının" önemi E. Garin tarafından vurgulanır, *Lorenzo Valla e l'Umanesimo; Lorenzo Valla e l'Umanesimo italiano. Atti del convegno internazionale di studi umanistici* (Parma 18-19 ekim 1984), haz. O. Besomi ve M. Regoliosi, Padova 1986, s. 10-11. Bkz. C. Bianca, "Una 'finestra' nelle postille di Valla a Quintiliano", "Interpres", XVI (1997), s. 204-244.

31. Valla, diye belirtir Garin, Quintilianus'u Aristoteles'in karşısına koyar gibi görünür (*Lorenzo Valla ...*, a.g.y., s. 11-12). Ancak Valla'nın Quintilianus'tan alıntılar içinde saklı Aristoteles parçalarını anımsatmaları konusunda L. Cesarini Martinelli'nin önemli düşüncelerine bakılmalıdır (L. Valla, *Le Postille*'nin girişi, a.g.y., s. LXIII-LXVI).

32. L. Valla, *Gesta Ferdinandi regis Aragonum*, eleştirel baskı, haz. O. Besomi, Padova 1973, *Promium*, s. 3: "In gravi diligentique historia rerum gestarum quanta sit vel scriptori difficultas vel lectori utilitas, et si plerique conditores oratorie artis, que historie mater est, atque historici ipsi librorum suorum principiis testantur, tamen detrahunt nobis philosophi quidam, et ii permagni ac pervetusti, cum mutuum in prima, tum plus in posteriore parte anteferentes historico poetam, quia dicunt illum propius ad philosophiam accedere, quia in generalibus versetur et propositis fictis exemplis in universum precipiat..."

apaşıktır³³. Valla tarihin şiirden olduğu kadar felsefeden de daha eski ve bu nedenle daha saygın olduğuna karşı çıkıyordu. Yıllıklar şiirlerin önüne geçti: Musa, İncilciler tarihçi oldular. Tarihin şiir kadar ve ondan daha çok evrensel işi vardır.

Az sayıda yoğun gözlemle Valla tarihçinin çalışmasının karmaşıklığını göstermiştir. Aynı olaylara tanıklık edenler arasındaki farklılıkların da gösterdiği gibi, diye belirtir, tarih yazmak zordur. Gerçeği belirlemek için tarihçinin, bir yargıcın ya da bir hekiminkilerden aşağı olmayan bir özene ve keskin zekaya gereksinmesi vardır; bu da insanı düşündüren ikili bir benzerliktir³⁴. Tarih biliminin bu gerçekçi, antikçi boyutunun vurgulanması, Valla tarafından *Gesta Ferdinandi*'nin girişinde yapılan, konuşma sanatının "tarihin anası" olduğu olumlamasıyla çelişir gibi görünmez³⁵. Quintilianus'un aracılık ettiği Arsitoteles'in *Rhetorike*'si Valla'ya Cicero-cu retoriğin sınırlamalarından kaçma olanağı vermiştir. Anlamalı biçimde, 1448'de Valla, Cicero'nun konuşmacılara kaçınılması gereken olumsuz örnek olarak gösterilecek kadar karanlık olduğu için küçümsediği tarihçi olan Thukydides'i çevirmeye başlamıştır (*Orator*, 9, 30-32).

7. Quintilianus çelişkili zamandizinsel verilerin bir belgenin düzmece olduğunu gösterdiğini belirtmiştir, ancak bu verilerin içinde dilsel olanlar yoktur. Oysa Valla'nın gözünde "satrapis" gibi bir sözcük *constitutum Constantini*'nin öngörülen tarihinin savunulamazlığını kanıtlıyordu. Tarihsel çözümleme aracı olarak metinsel anakronizmlere başvurma bir dönüm noktası, gücü hesap edilemez bir düşünsel dönüm noktası oluşturmuştur.

33. Valla'nın *Poetika*'nın Yunanca bir el yazmasına (Vat. gr. 1388) ulaşabilmiş olduğu varsayımı M. Regoliosi'nin (sorunla ilgili kaynakçası da olan) önemli bir denemesinde ihtiyatla düzenlenmiştir, "Lorenzo Valla e la concezione della storia", *La storiografia umanistica. Atti del Convegno Internazionale dell'associazione per il Medioevo e l'Umanesimo latini* (Messina 22-25 ottobre 1987), Messina 1992, I, 2, s. 549-571.

34. L. Valla, *Gesta Ferdinandi* ..., a.g.y., s. 7. "Nonne igitur huiusmodi veritatem eruendam historico opus est non minori accuratione ac sagacitate, quam aut iudici in deprehendendo vero ac iusto, aut medico in pervidendo morto atque curando?". Ama bkz. A. Momigliano, "History between Medicine and Rhetoric", *Ottavo contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*, Roma 1987, s. 13-25. Yine krş. bu satırların yazarının denemesi *Miti emblemici spie. Morfologia e storia*, Torino 1984, s. 158-209, ve *Il giudice e lo storico*. En yeni kaynakça P. Butti de Lima, *L'inchiesta e la prova. Immagine storiografica, pratica giuridica e retorica nella Grecia classica*, Torino 1996.

35. Krş. L. Valla, *Gesta Ferdinandi*..., a.g.y., s. 3: "...et si plerique conditores oratorie artis, que historie mater est...". M. Regoliosi'nin yorumu bu noktada burada formüle edilenden ayrılır.

Valla'nın yerleştirmesi, Marc Bloch'un sözcüğün çağdaş anlamıyla tarihçilik mesleğinin ataları olarak gördüğü ermiş Mauro tarikatının XVII. yüzyıl bilgeleri Mabillon ve Monfaucon'a götürür. Ama Mabillon, büyük yapıtı *De re diplomatica*'da (1681), *constitutum Constantini*'nin düzmece olduğunu öngörölmüş saydığında Lorenzo Valla'nın adını anmaya cesaret edememiştir³⁶.

Ama Valla'nın dile karşı tutumunun kökeni ne idi? Yanıt kimi yönden şaşırtıcıdır. Dil anakronizmi için Valla'nın konuşmasının gösterdiği keskin duyarlılık, barbarizmlerden (kurala aykırı sözcüklerden) arınmış, düzgüsel bir Latince kullanma yolundaki hümanist girişimin ürünüdür. Yitip gitmiş, varolmayan bir dili yeniden canlandırma girişimi, usa aykırı olarak, gerçek Latinceye zaman içinde katmanlaşmış bir görüngüye bakar gibi bakma olanağı vermiştir³⁷. Latincenin tarihselliğinin bilinci, konumlarının farklılığının ötesinde, Leonardo Bruni ve Flavio Biondo'yu antik Roma'da konuşulan dil üstüne 1435'te yapılan unutulmaz tartışmada yakınlaştırmıştır³⁸. Leonardo Bruni'nin Aristoteles'in *Ethica Nikomacheia*'sının kendi yaptığı Latince çevirisini (*De interpretatione recta*) savunduğu ve önceki çevirideki Grekizm ve barbarizmleri eleştirdiği yazısı, Valla'nın *constitutum Constantini*'nin düzmece olduğunu gösteren Grekizm ve barbarizmler üstüne gözlemlerine yol açmıştır. Bruni'ye göre, kötü bir çeviriyle Aristoteles'in metnini kirletenler, Apelle'nin ya da bir başka ünlü Yunan ressamın bir tablosunu bozan birine benzetilebilirdi. Yazarın usu, ruhu, istemiyle özdeşleşmeye çalışması gereken gerçek çevirmen ona, aslının görünüşü ve ana çizgilerini yeniden yapmaya çalışan bir tablo kopyacısı gibi görünüyordu³⁹. Bruni'nin yazdığı sırada (yaklaşık 1420) kopyalar Floransa dükkânlarında ortak bir uygulama idi⁴⁰. Bundan birkaç on yıl sonra Antikçağ'ın

36. J. Mabillon, *De re diplomatica libri VI, in quibus quidquid ad veterum instrumentorum antiquitatem, [...] pertinet, explicatur et illustratur*, Lutetiae Parisiorum 1681, s. 23; M. Bloch, *Apologia della storia o Mestiere di storico*, İtal. çev. G. Gouthier, Torino 1998, s. 63-64.

37. Krş. M. Tavoni, *Lorenzo Valla e il volgare, Lorenzo Valla e l'Umanesimo italiano*, a.g.y., s. 199-216.

38. Krş. Biondo Flavio, *Scripti inediti e rari*, haz. B. Nogara, Roma 1927, s. 115-130 ("De verbis Romanae locutionis"); L. Bruni, *Epistolarum libri VIII ...*, haz. L. Mehus, Florentiae 1741, II, s. 62-68 (kitap VI, mektup 10, Biondo Flavio'ya). Bu tartışma konusunda krş. M. Tavoni, *Latino, grammatica, volgare. Storia di una questione umanistica*, Padova 1984, s. 3-41.

39. Krş. Leonardo Bruni Aretino, *Humanistisch-philosophische Schriften*, haz. H. Baron, Leipzig 1928, yeniden basım 1969, s. 81-96, özellikle s. 83, 85-86, 93, 95.

40. Kopyalar konusunda, *Maestri e botteghe. Pittura a Firenze alla fine del Quattrocento*, haz. M. Gregori, A. Paolucci, C. Acidini Luchinat, Milano 1992'de sonraki bir dönemle ilgili birçok belge vardır.

taklit edilmesi de çoğalacaktı⁴¹. Hümanistler, antikbilimciler, çevirmenler, kopyacılar ve düzmecilerin girişimleri yeniden kurulmak ya da yeniden yaratılmak istenen bir geçmişe göre eleştirel bir açıklığı önvaryıyordu⁴².

8. Geçmişe karşı tutumu Valla'nın, 18 ekim 1455'te Roma Üniversitesi'nde verilen açış dersi *Oratio in principio studii*'sinin arka planını oluştuyordu⁴³. Roma İmparatorluğu'nun genişliği, diye belirtir Valla, her türlü etkinliğin öne geçmeye çalışma ve yarışma ile yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bir heykeltıraş ya da ressam, eğer yalnız çalışmış olsalardı, kendi sanatlarında asla yetkinliğe ulaşamazlardı. Quintilianus sözcükleri paraya benzetmişti; Valla da Latin dilini, her türlü düşünsel ve ticari alışverişi sağlayan araç olduğu için paraya benzetmiştir⁴⁴. Paranın bulunması malların dolaşımını kolaylaştırmıştı; aynı biçimde ortak bir dilin –Latince'nin– varlığı da düşünsel yaşamın Roma İmparatorluğunun eyaletlerinde gelişmesine katkıda bulunmuştur. Cicero Arpino'da, Vergilius Mantova'da, Seneca Cordova'da, Livius Padova'da, Priscianus Cesarea'da, Ulpianus (büyük Roma hukukçusu) Fenike'de doğmuştu. Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonra, onun bir parçası olmuş olan Asya ve Afrika önceki barbarlıklarına geri dönmüşlerdi. Oysa Avrupa'da Roma Kilisesi, ondan hem kutsal hem de bürokratik dil olarak yararlanarak, Latinceyi korumuştur. Papaların koruması altında edebiyat ve sanatlar yeniden gelişmeye başlamıştı.

Bu, "Avrupa" sözcüğünün basit olarak coğrafi anlamda değil, kültürel bir anlamda kullanıldığı, kesin olarak ilk değilse bile, ilk tanıklıklardan biridir⁴⁵. Roma İmparatorluğunun mirasçısı olarak Avrupa, Valla'nın

41. Krş. O. Kurz, *Fakes*, New York 1967²; ve *Fake? The Art of Deception*, haz. M. Jones, Londra 1990 (özellikle son dönemler konusunda). Denemeler derlemesi *Retaining the Original. Multiple Originals, Copies and Reproduction*, Washington 1989'da (Studies in the History of Art, 29) düşünceyle ilgili birçok ipucu vardır.

42. Bkz. A. Grafton, *Forgers and Critics. Creativity and Duplicity in Western Scholarship*, Princeton (N. J.) 1990, (İtal. çev. S. Minucci, *Falsari e critici. Creatività e finzione nella tradizione letteraria occidentale*, Torino 1996).

43. L. Valla, *Orazione per l'inaugurazione dell'anno accademico 1455-1456*, bir hümanistik filoloji seminerinin tutanakları, haz. S. Rizzo, Roma 1994; W. J. Connell, "Lorenzo Valla: A Symposium. Introduction", *Journal of the History of Ideas*, 57 (1996), s. 1 vd.

44. Krş. Quintilianus, *Institutio Oratoria*, I, 6, 3: "Consuetudo vero certissima loquendi magistra, utendumque plane sermone, ut nummo, cui publica forma est" (bkz. Tavoni, *Latino...*, a.g.y., s. 265).

45. "Et enim post collapsum imperium quis in grammatica, dialectica, rhetorica nisi nugas scripsit? quis orator hoc dignus nomine extitit? quis historicus, poeta, iuriconsultus, philosophus, theologus ulli veterum comparandus? Parum dico: nonne apud plerasque

sözleriyle, yarışma ve ticarete dayanan ve tek bir dilin birleştirdiği (halk dillerinden söz bile edilmiyordu), özgül görünümlü bir uygarlık olarak ortaya çıkıyordu. Latinceyi koruduğu için Roma Kilisesi'ne yapılan övgüde, papanın hizmetine geçmiş olan Valla tarafından açıkça bir yaranmaya çalışma ögesi de vardı. Daha az açık ve, eğer yanılmıyorsam, saptanmamış olan Valla'nın esinlendiği örnek; yani onun Konstantin'in bağışı üstüne kitapçığında geniş ölçüde kullandığı örnek Caesareali Eusebios'un *Storia ecclesiastica*'sı idi. Efsaneye göre imparator Tiberius tarafından söylenen Hristiyan dininin övgüsünü anımsattıktan sonra, Eusebios şöyle yazıyordu: "Nitekin Tanrısal öngörü, belli bir plana göre, İncil sözünün [*logos*] engellerden kurtulmuş olarak doğabilmesi ve bütün yeryüzüne yayılabilmesi için böyle bir tutum almasını saptamıştı" (II,2,4)⁴⁶.

Hem Eusebios hem de Valla'ya göre Roma İmparatorluğu mucizevi bir rol oynamıştı. Ama Valla'nın açılış dersinde, Yuhanna İncilinin birinci bölümünün *logos*'u (elli yıldan fazla bir zaman sonra Erasmus'un çevirdiği biçimiyle *sermo*'su) *Latina lingua*'ya dönüşmüştür⁴⁷. Hristiyanlığın yayılması da sanatların ve edebiyatın yayılmasına dönüşmüştür.

Valla'nın açılış dersi bugün eli kulağında olan Avrupa yayılmasının bir önceden bildirilmesi gibi yankılanmaktadır. Bu, antik uygarlığa, daha özgül olarak retorığe bağlı davranışların önemli rol oynadığı ve ancak sezinlemeye başladığımız bir görüngüdür. Konuyu özgül bir vaka yardımıyla incelemekte yarar var.

latinas nationes tam in iudiciis quam extra iudicia scribitur illitterate, idest non latine? nonne singule pene civitates suum ius civile vernacula lingua condiderunt? Quod cum fit, quid aliud quam ius civile romanum exterminatur et pro nihilo habetur? Ita dum lingua latina abiicitur, omnes propemodum cum illa liberales abiiciuntur artes, ut licet videre ex Asia atque Africa, ex quibus quia lingua latina cum imperio ieecta est, ideo omnes bone artes pariter iecte sunt et pristina barbaries rediit in possessionem. Quod cur in Europa non contingit? Nempe, ut reddam quod tertium est quod initio promisi, quia id fieri sedes apostolica prohibuit. Cuius rei sine dubio caput et causa extitit religio christiana" (L. Valla, *Orazione*, a.g.y., s. 198). D. Hay'ın *Europe. The Emergence of an Idea*, Edinburgh 1957 adlı yapıtında Valla'nın metninden söz edilmez. Sürekli olarak Avrupa'dan söz eden (örneğin II. Mehmet [Fatih]'e yazdığı mektupta: Krş., a.g.y., s. 83 vd.) papa II. Pius doğal olarak Valla'nın sayfalarından haberdardı.

46. Eusebio di Cesarea, *Storia ecclesiastica*..., İtal. çev. M. Ceva, Milano 1979, s. 119.

47. Krş. Desiderii Erasmi Roterodami, *Opera omnia*, cilt VI, Lugduni Batavorum 1705, s. 335-336. D. Cantimori, Erasmus'un çevirisi ile Valla'nın *sermo* konusundaki düşünceleri arasında bir ilişki olduğunu varsaymıştır (krş. *Eretici italiani*..., a.g.y., s. 56).

3.

Öteki'nin Sesleri

Mariane Adalarında bir yerli ayaklanması

1. Son otuz yılda tarih ile antropoloji arasındaki alışverişler önemli araştırmaları doğurmuştur. Yakın zamanlarda durum biraz değişti. İki disiplin arasındaki ilişkiler üçüncü bir ögeyi, edebiyat kuramını gittikçe daha çok işe karıştırmıştır. Tarihçiler ve antropologlar, yazar, gizli okur ve daha gizli öteki kavramlar açısından, anlatım işlevlerinin varlığını öğrendiler. Bu “üçlü birliktelik” gücül olarak yararlıdır; ancak şimdiye kadar sonuçları çoğunlukla epey bulanık olmuştur. Çoğu kez metinler özerk ya da edebiyat dışı gerçeklere pek belirli olmayan bağlarla bağlı evrenler sayılırlar. Bu sonuçlar bana su götürmez gerçekler gibi gelmiyor. Ben burada bunun tam karşıtını savunacak ve bir metnin edebi boyutu daha geniş çapta bilinirse, geçmişte hem tarihçilerin hem de antropologların paylaştıkları gönderge arayışlarının güçlenebileceğini göstermeye çalışacağım.

1700 yılında Paris'te yayımlanan bir kitaptan, *Histoire des Isles Mariannes, nouvellement converties à la Religion chrestienne; et de la mort glorieuse des premiers Missionnaires qui y ont prêché la Foy*'dan (“Hristiyan dinine yeni girmiş olan Mariane Adalarının ve orada dini yaymış olan ilk Misyonerlerin şanlı ölümünün tarihi”) alınan bir sayfayı inceleyeceğim. Yazar, Çin'deki misyonların yöneticisi (*procureur*) olan Cizvit Fransız Charles Le Gobien 1698'de bir *Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine en faveur de la religion*

Chrestienne yayımlamış ve bu kitap "Çin ritleri" konusundaki ünlü anlaşmazlığın alevlenmesine katkıda bulunan metinlerden biri olmuştur. *Histoire de l'édit*'nin bir ekinde Le Gobien, "Konfüçyüs ve ölümleri onurlandırmalar" dahil olmak üzere, Çin'deki törenlere karşı Cizvitler tarafından benimsenen destekleyici tutumu savunmuştur¹. 1702 ile öldüğü yıl olan 1708 arasında Le Gobien'in, bütün dünyaya yayılmış Cizvit Fransız misyonerler tarafından Paris'e gönderilen mektuplar derlemesini ve bütün Avrupa'da olağanüstü bir yankı uyandırmış olan *Lettres édifiantes et curieuses*'ün ilk sekiz cildini hazırlamış olduğunu da eklemek gerek².

Alıntılanmak üzere olduğum sayfada Le Gobien, 1685'te yerlilerin, 1565'ten beri, Filipinler'in doğusunda yer alan bir takımada olan Mariane Adaları'nda yerleşmiş olan İspanyolları kovmaya çalıştıkları başarısız bir ayaklanmanın ilk aşamasını betimlemiştir³. Haç yapmak için ormana odun kesmeye giden genç bir İspanyol gizemli biçimde öldürülmüştü. Mariane takımadalarının ana adası olan Guam'ın başkentinde, kimi yerliler tutuklanmış, cezaevine koyulmuş, sonra bırakılmışlardı. Hava gerginleşmişti. Hurao adında soylu bir yerli, ustaca konuşmalarla ("des discours étudiés"), yerlileri Avrupalılara karşı ayaklanmaya ve onları adalardan kovmaya kıskırtmıştı. Hurao'nun sözleri, der Le Gobien, şunlar olmuştur:

Bu Avrupalılar, diyordu, kendi ülkelerinde kalsalardı iyi ederlerdi. Mutlu yaşamak için onların yardımına gereksinmemiz yoktu. Adalarımızın bize verdiklerinden hoşnuttuk, başka şey arzulamadan onlardan yararlanıyorduk.

1. C. Le Gobien, *Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine en faveur de la religion Chrestienne avec un éclaircissement sur les honneurs que les Chinois rendent à Confucius et aux morts*, Paris 1698 (hemen sonra İtalyanca çevirisi yayımlanmıştır). Çinlilerin Hristiyan misyonerlere karşı tutumu konusunda krş. J. Gernet, *Chine et Christianism*, Paris 1982 (ben, A. Prosperi'nin bir giriş yazısının da yer aldığı İtalyanca çevirisini, Casale Monferrato 1984, kullandım).

2. *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères, nouvelle édition, Mémoires d'Amérique*, altıncı cilt, Toulouse 1810, s. XXVII. "Le Père Le Gobien est l'Editeur des huit premières tomes; il écrivait avec goût, et avec cette facilité que donne l'étude profonde et réfléchie des grandes modèles, et joignait aux excellentes qualités de son esprit, les vertus les plus rares et les plus précieuses. Le Père Duhalde lui succéda...". Krş. A. Rétif, "Brève histoire des 'lettres édifiantes et curieuses'", *Neue Zeitschrift für Missionwissenschaft – Nouvelle Revue de science missionnaire*, VII (1951), s. 37-50.

3. Ayaklanmanın tarihi konusunda krş. F. Garzia, *Istoria della conversione alla nostra santa fede dell'Isola Mariane, dette prima de' Ladrone, nella vita, predicatione, e morte gloriosa per Christo del venerabile p. Diego Luigi di Sanvitores e d'altri suoi compagni della compagnia di Gesù [...], scritta nell'idioma castigliano [...] e tradotta nell'italiano con l'accrescimento di notizie dal padre Ambrosio Ortiz della medesima Compagnia*, Napoli 1686, s. 569 vd. İspanyolca baskısı Madrid'de 1683'te çıkmıştır.

Bize verdikleri bilgilerle gereksinmelerimizi artırmaktan ve arzularımızı alevlendirmekten başka bir şey yapmadılar. Bu insanlar bizim giyinik olmamamızı onaylamıyorlar. Eğer bu gerçekten gerekli olsaydı doğa gereğini yapardı. Gereksiz bir şey söz konusu olduğuna göre neden giysilerle kendimizi sıkıntıya sokalım? Örtmek bahanesiyle neden kollarımızı, bacaklarımızı birbirine dolaştıralım? Bize kaba insanlar gibi davranıyorlar, bizi barbar sayıyorlar. Onlara inanmak zorunda mıyız? Bizi eğitmek ve geleneklerimizi uygarlaştırmak bahanesiyle onları bozduklarını acaba görmüyor muyuz? Bizi içinde yaşadığımız o köklü yalınlıktan uzaklaştırdıklarını ve sonunda, yaşamdan daha değerli olması gereken, özgürlüğümüzü bizden aldıklarını acaba görmüyor muyuz? Bizi mutlu ettiklerine inandırmak istiyorlar bizi, ve çoğunuz onların sözlerine inanacak kadar körsünüz. Ama, eğer bu yabancıların bizi mutsuz etmek ve dinginliğimizi bozmak için geldikleri zaman felaket ve hastalıklarla üzülmeye başladığımızın bilincine varsaydık bu tür inançlar besler miydik? Onlar bu adalara gelmeden önce, böyle acımasızca bizi kovalayan böcekler hakkında bir şeyler biliyor muyduk? Yalnızca bize acı çektiirmek için varolan fareleri, sıçanları, karasinekleri, sivrisinekleri ve bütün öteki hayvancıkları tanıyor muyduk? İşte yüzen makinelerle getirip bize verdikleri güzel armağanlar! Onlar gelmeden önce öksürüğü, soğuk algınlığını biliyor muyduk? Eğer hastalığa tutulursak, onu yenmek için çarelerimiz vardı; onlar hastalıklarını bize taşıyorlar, ama onları nasıl iyileştireceğimizi öğretmeden. Bizim açgözlülüğümüz, yalnızca bizim tutkumuzun değerli kıldığı demir eşyalar ve benzeri aptallıklara sahip olmak için duyduğumuz uğursuz arzu oldu kendimizi yitirmemize yol açan. Yoksulluğumuzu, bilgisizliğimizi, beceriksizliğimizi kınıyorlar. Ama eğer dedikleri kadar yoksul isek, ne işleri var aramızda? İnanın bana, eğer bize gereksinmeleri olmasaydı, onca tehlikeye atılmazlar (oysa atılıyorlar), aramıza yerleşmek için onca çaba göstermezlerdi. Bize öğrettikleri şeylerin tek bir sonucu var, o da bize kendi geleneklerini benimsetmek, kendi yasalarının egemenliğine almak, atalarımızdan kalan o değerli özgürlüğümüzü yitirtmek, kısacası, ancak yitirildiği zaman tadına varılabilecek imgesel bir mutluluk umudunun peşinden koşturarak bizi mutsuz etmektir. Bizim tarihlerimizin masal, imgeleme olduğunu söylüyorlar. Aynı şeyi bize öğrettikleri, çürütülemez gerçekler gibi inanmamızı istedikleri şeyler için söyleyemez miyiz? Onlar bizim saflığımızdan, iyi niyetimizden yararlanıyorlar. Onların sanatlarının amacı bizi kandırmak, bilimlerinin amacı bizi mutsuz kılmaktır. Eğer bizi inandırmak istedikleri gibi bilgisiz ve kör isek, bu yalnızca onların kötü niyetlerinin farkına çok geç vardığımız ve aramıza

yerleşmelerine izin verdiğimiz içindir. Mutsuzluklarımız karşısında cesaretimizi yitirmeyelim. Onların sayıları az, bir avuç insandan biraz fazla; onlardan kolayca kurtulabiliriz. Her yere yılgınlık ve ölüm götüren öldürücü silahlarımız yok; ama sayı üstünlüğümüzle onları yenebiliriz. Düşündüğümüzden daha güçlüyüz, kısa sürede bu yabancılardan kurtulmayı ve önceki özgürlüğümüze geri dönmeyi başarabiliriz⁴.

4. Krş. Le Gobien, *Histoire des Isles Mariannes...*, a.g.y., Paris 1700, s. 139-146. S. Landucci, *I filosofi e i selvaggi* (1580-1780), Bari 1972'de bu yapıta iki gönderme vardır. İşte Le Gobien'in parçası: "Ces Européens auroient bien fait, leur disoit-il, de demeurer dans leur país. Nous n'avions pas besoin de leurs secours pour vivre heureux. Contens de ce que nos Isles fournissoient, nous nous en servions sans rien désirer au delà. Les connoissances qu'ils nous ont données, n'ont fait qu'augmenter nos besoins, et qu'irriter nos désirs. Ils trouvent mauvais que nous ne sommes pas vêtus. Si cela eut été necessaire la nature y auroit pourvû. Pourquoy nous charger d'habits, puisque c'est une chose superflue, et nous embrasser les bras et les jambes sous pretexte de nous les couvrir? Ils nous traitent de gens grossiers, et ils nous regardent comme des Barbares. Nous devons-nous les en croire? Ne voions-nous pas que sous pretexte de nous instruire et de cultiver nos moeurs, ils les corrompent; qu'ils nous tirent de cette premiere simplicité dans laquelle nous vivions, et qu'ils nous ostent enfin nostre liberté, qui nous doit estre plus chere que la vie? Ils veulent nous persuader qu'ils nous rendent heureux, et plusieurs d'entre nous sont assez aveugles pour les en croire sur leur parole. Mais pourrions-nous avoir ces sentiments, si nous faisons reflexion que nous ne sommes accablés de miseres et de maladies que depuis ces étrangers sont venus nous désoler et troubler nostre repos? Avant leur arrivée dans ces Isles, sçavions-nous ce que c'estoit que toutes ces insectes qui nous persecutent si cruellement? Connoissions-nous les rats, les souris, les mouches, les mosquitoes, et tous ces autres petits animaux, qui ne sont au monde que pour nous tourmenter? Voilà les beaux presens qu'ils nous ont faits, et que leur machines flotantes nous ont apportez! Avant eux sçavions-nous ce que c'estoit que rheumes et que fluxions? Si nous avions quelques maladies, nous avions de remedes pour nous en délivrer, au lieu qu'ils nous apportent leurs maux sans nous apprendre à les guérir. Falloit-il que nostre cupidité et le malheureux desir que nous avions d'avoir de fer et d'autres bagatelles, ausquelles la seule estime que nous en faisons, donne le prix, nous precipitast dans de si grands malheurs?

Ils nous reprochent nostre pauvreté, nostre ignorance et nostre peu d'adresse. Mais si nous sommes si pauvres qu'ils le disent, que viennent-ils chercher parmi nous? Croiez-moy, s'ils n'avoient pas besoin de nous, ils ne s'exposeroient pas comme ils font, à tant de perils, et ils ne feroient pas tant d'efforts pour s'établir parmi nous. A quoy aboutit ce qu'ils nous enseignent, qu'à nous faire prendre leurs coütumes, qu'à nous assujettir à leurs loix, et qu'à nous faire perdre cette précieuse liberté que nos pères nous ont laissée: en un mot qu'à nous rendre malheureux sous l'esperence d'un chimerique bonheur, dont on ne peut jouir qu'après qu'on n'est plus?

Ils traitent nos histoires de fables et de fictions. N'avons-nous pas le mesme droit d'en dire autant de ce qu'ils nous enseignent; et de ce qu'ils nous proposent à croire comme de veritez incontestables? Ils s'abusent de nostre simplicité et de nostre bone foy. Tout leur art ne va qu'à nous tromper, et toute leur science ne tend qu'à nous rendre malheureux. Si nous sommes ignorans et aveugles, comme ils voudroient nous le faire croire, c'est d'avoir connu trop tard leurs perniceux desseins, et d'avoir suffert qu'ils se soient établis

Bu sözler, diye yorumlar Le Gobien, yerliler üstünde hemen etkisini gösterdi. Birçoğu silaha sarıldı ve İspanyollara saldırmaya hazırlandı. Şurada burada şiddetli çatışmalar oldu; birkaç gün sonra ayaklanma bastırıldı.

2. Hurao'nun konuşmasının etkileme gücü yadsınamaz (yukardaki konuşma Le Gobien'in *Histoire*'na dahil ettiği birçok konuşmadan biridir). Bu konuşma yetmiş yıl sonra, haklı olarak düşünüldüğü gibi, Diderot'nun *Supplément au Voyage de Bougainville*'inde (Baougainville'in yolculuğuna ek) yaşlı yerli tarafından yapılan konuşmada yeniden yankılanmıştır⁵. Günümüz okuru belki de, Avrupa kültür emperyalizmini duyan çok daha yakın dönem metnlerinin bir öncelemesiyle karşı karşıya olduğu izlenimine kapılacaktır. Ama aynı okur iki şeyi öngörülmüş sayacaktır: Bir yandan, Le Gobien'inki gibi böylesine özenle hazırlanmış bir metnin, gerçekten yapılmış bir konuşmanın aslına sadık bir belgesi olarak kabul edilemeyeceğini; öte yandan, bu tür bir konuşmanın bir ilahiyat yapıtına dahil edilmesinin, bugün, tam olarak saçma değilse bile, bütünüyle yersiz olduğunu⁶. 1700 yılına doğru bu konular karşısındaki tutum ne idi?

Yüzyıldan fazla bir süredir Avrupalı olmayan ülkelerin sakinlerine atfedilen konuşmaların ilahiyat yapıtlarına dahil edilmesi Cizvitler arasında birçok kararsızlığa yol açmıştı. *Historia natural y moral de las Indias*'i için malzeme toplama aşamasında, José de Acosta, bir başka Cizvit

parmi nous. Ne perdons pas courage à la vûe de nos malheurs. Ils ne sont encore qu'une poignée de gens, nous pouvons aisément nous en défaire. Si nous n'avons pas ces armes meurtrieres, qui portent le terreur et la mort par tout, nous sommes en estat de les accabler par le nombre et par la multitude. Nous sommes plus forts que nous ne pensons, et nous pouvons en peu de temps nous délivrer de ces étrangers, et nous remettre dans notre première liberté".

5. D. Diderot, *Supplément au Voyage de Bougainville*, haz. G. Chinard, Paris 1935, s. 118-119, not 2. Chinard, eksik olan alıntının uzunluğu için özür diler. Ayrıca bkz. not 47. Diderot'nun kaynağı büyük olasılıkla C. Des Brosses, *Histoire des navigations aux terres australes*, II, Paris 1756, s. 497-498'dir. Yazar orada Hurao'nun söylevini bütünüyle yeniden yayımlayarak "elle sera certainement du goût d'un célèbre philosophe cynique de notre siècle" (O, yüzyılımızın ünlü bir kinik filozofunun zevkine kesinlikle uygun olacaktır) demiştir. Burada Rousseau'nun *Discours sur l'origine de l'inégalité*'sine (1755) bir gönderme vardır.

6. Roberto Longhi tarafından, Madonna del Carmine [Kilisesi]'nin döşemeleri konusunda, Masolino ile Masaccio arasında geçtiği tasarlanan dolaylı şakacı diyalog, kuralı doğrulayan (az sayıdaki) istisnalardan biridir. "*Fatti di Masolino e Masaccio*" e *altri studi sul Quattrocento*, Firenze 1975 (*Opere incomplete*, VIII, 1), s. 15. Bu fikri Longhi'ye veren de C. Justi, *Velázquez und sein Jahrhundert*, Zürich 1933, s. 92-115 ("Intermezzo") olmuştur.

Juan de Tovar'dan *Historia mexicana* başlıklı bir yazma aldı. Acosta Tovar'a yazarak ona üç soru sordu: Kitap güvenilir miydi? Yazmayı bilmeyen yerlilerin, bu kadar çok ve bu kadar farklı şeylerin anısını korumuş olmaları nasıl olanaklı idi? Ve son olarak:

Bunlar gibi uzun ve, kendi türlerinde, gösterişli konuşmaların yazmayı bilmeyen insanlar tarafından korunamayacağı açık iken, o tarihe dahil edilmiş konuşma ve savunmaların antik konuşmalara dahil edilmesi acaba doğru mudur?

Tovar, "retoriğe göre eğitilmiş" yerli gençlerin konuşmalarını ezberlemeye alışık olduklarını belirterek yanıt verdi ⁷. Kendi açılarından, Kanada'daki Cizvit misyonerler yerliler tarafından yapılan konuşmaları Titus Livius'un sayfalarında okunanlarla karşılaştırmakta kararsızlık göstermediler⁸. Sonuç olarak, Aristoteles'in *Rhetorike*'nin başında açıkladığı gibi, retorik mantık alanında zıttı olduğu diyalektik kadar, "bütün insanların bilebileceği ve özgül bir bilimi gerektirmeyen sorunları" ele alır (1354 a)⁹.

Birkaç on yıl sonra konuşma ya da savunmaları tarihbilimsel yapıtlara dahil etme olanağı genel bir bakış açısından tartışılmıştır. Cizvit Agostino Mascardi, 1636'da Roma'da çıkan *Dell'arte historica* adlı kitabında, "artık yasa yerine geçen bütün Antikçağ örneği"nin hiç kuşku bırakmadığını, söylevlerin ("dicerie") yasal olarak tarih yapıtlarına dahil edilebildiklerini yazmıştır¹⁰. Aslında, Mascardi'yi bu olumlamayı düzenlemeye iten derin inceleme, Yunanlı ve Romalı tarihçilerin konuşmalar ya da savunmalar karşısında farklı tutumlar almış olduklarını gösteriyordu. Kırk yıl sonra, bir başka Cizvit, Fransız René Rapin, bu konuda "ustalarımız arasın-

7. I. Garcia Icazbalceta, *Don Fray Juan de Zumárraga Primero Obispo y Arzobispo de México*, Ciudad de Mexico 1881, ek, s. 263-267. Tovar J. de Acosta tarafından dile getirilmiştir, *Historia natural y moral de las Indias* [1590], haz. B. G. Beddall, Valencia 1977, s. 407 vd. (I, 6, böl. 1). Ve benim göremediğim E. O'Gorman, "Fray Diego Durán, el padre Juan de Tovar y la Historia natural y moral de las Indias del padre José de Acosta", J. de Acosta, *Historia natural y moral de las Indias*, Ciudad de Mexico 1985, s. LXXVI-XCV.

8. Jean de Brébeuf, *Les relations de ce qui s'est passé au pays des Hurons (1635-1648)*, haz. T. Besterman, Genève 1957, s. 152.

9. Aristotele, *Rhetorica*, haz. A. Plebe, Bari 1961, s. 1.

10. A. Mascardi, *Dell'arte historica trattati cinque*, Roma 1636, s. 142-158 (II, böl. IV, özellikle s. 158).

da” olan farklılıkları vurgulamış ve “bir ordunun karşısında ya da bir savaştan önce söylenmiş o resmi (biçimsel) konuşmaları ve o sıkıcı, uzun tartışmaları” geri çevirmeyi önermiştir. “En güvenilir tarihsel yapıtlarda”, diye bitirir sözlerini, “savunmalar artık neredeyse kullanılmıyor [*ne sont presque plus d'usage*]” ve yerlerini dolaylı konuşmalar alıyor¹¹. Tartışma birkaç on yıl daha sürdü¹². Ancak, Le Gobien’in *Histoire des Isles Mariannes*’ı yayımladığı yıl olan 1700’de, soylu yerli Hurao tarafından yapılan gibi bir konuşma artık moda olmaktan çıkmıştı.

Şimdilik olası göndergesel değerini bir yana bırakarak, bu söylevi yalnızca biçimsel açıdan çözümlmeyi deneyeceğim. Hurao’ya atfedilen konuşmanın içeriği, esinlendiği antik örnekten daha az önemlidir: Kesin bir savaşın eşiğinde yandaşlara yönelik söylev. Hurao’nun arkasındaki antik örnek, Roma oligarşisinin düşmanı, Sallustius’un *De coniuratione Catilinae*’sinin (Catilina suikastı) olumsuz kahramanı Catilina’dır¹³. Gerçekten de Le Gobien tarafından çizilen Hurao portresi, Sallustius tarafından çizilen portrenin izinden gider: “Genelde barbarların olduğundan çok daha yetenekli ve akıllı, becerikli bir adam”; “halk arasında onca yetki ve, bir tür kahin sayılacak kadar, yücelik kazanmış” bir adam; “misyonerlerin amansız bir düşmanı” olduğu için, Cizvit Sanvitores tarafından kendisine verilmiş ve “onun gururunu ve küstahlığını” arttırmaktan başka bir işe yaramamış olan armağanları geri çevirmiş bir adam idi. “Onun tek bir arzusu vardı, düzensizlikler yaratmak, halkı İspanyollara karşı bir ayaklanmaya kışkırtmak...”¹⁴.

Sallustius’un ve *De coniuratione Catilinae*’nin şansı, XVII. yüzyıl boyunca çok büyük oldu. 1675’te Sallustius’un yapıtlarının bir Fransızca çevirisini

11. R. Rapin, *Les Réflexions sur l’Histoire* (1677), *Oeuvres* II, Amsterdam 1709, s. 269-272, özellikle s. 270.

12. Mably –meslekten bir tarihçi değil, bir filozoftur– 1783’te sorunun hâlâ tartışmaya değer olduğunu düşünüyordu. Bkz. *De la manière d’écrire l’histoire*’dan alınan sayfalar; yapıt “L’historien, le romancier, le poète” başlığıyla yeniden basılmıştır, *Poétique*, 49, şubat 1982, s. 5-8.

13. A. La Penna, *Il ritratto “paradossale” da Silla a Petronio, Aspetti del pensiero storico latino*, Torino 1978, s. 193-221, özellikle s. 212-215. Marx’ın, Machiavelli’nin *Istorie Fiorentine*’sinin kendi kopyasının kenarında belirttiği gibi, Ciompi ayaklanmasının elebaşına atfedilen konuşmada Sallustius örnek alınmıştır: Krş. *Ex libris Karl Marx und Friedrich Engels*, haz. B. Kaiser ve I. Werchan, Berlin 1967, s. 134, not 286. Bu duruma G. Bock tarafından işaret edilmiştir, *Machiavelli als Geschichtsschreiber*, “Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken”, 66 (1986), s. 153-190, özellikle s. 175 vd.

14. Krs. Le Gobien, *Histoire des Isles Mariannes...*, a.g.y., s. 137-138.

hazırlayan adı bilinmeyen yazar onu, hem “tarihin aracı olan anlatı açısından, hem de tarihin ruhu olan siyasal öğretiler açısından”, büyük öğrencisi Tacitus’a benzetmiştir¹⁵. *De coniuratione Catilinae*’nin yankısı, Cizvit Agostino Mascardi tarafından yazılan, sonra Cardinal de Retz tarafından özgürce çevrilen ve yeniden gözden geçirilen *Congiura del Conte Giovanni Luigi de’ Fieschi*’de yakalanabilir; tıpkı, yine Cizvitler tarafından eğitilmiş olan, papaz César de Saint-Réal’in *Conjuration des Espagnols contre la République de Venise en l’année M.DC.XVIII*’de olduğu gibi¹⁶. Sallustius tarafından yaratılan çekiciliğin bir kısmı tam olarak yapıtlarına dahil ettiği konuşmalardan geliyordu. Catilina’nın yandaşlarına yaptığı konuşma öylesine ünlüydü ki, Padova Üniversitesi’nde retorik profesörü olan Paolo Beni, tarihsel yapıtlardaki konuşmaların işlevi üstüne genel bir tartışma için oradan yola çıkar¹⁷.

Konuşmalar retorik süs oldukları için haklı görülüyorlardı, ancak, tıpkı barok kiliselerinki gibi, aşırı gelişme eğiliminde olan süslerdi bunlar. Belki de, diye yazar Agostino Mascardi *Congiura del Conte Giovanni Luigi de’ Fieschi*’nin girişinde, neredeyse özür dileme havasında, metne dahil ettiğim konuşmalar fazla uzun ve fazla sıktır. Aslında o konuşmalar katkıda bulunmuştur kitabın başarısına, tıpkı 1678’de Londra’da çıkan bir karma kitabın şu uzun başlığının gösterdiği gibi: *A collection of select discourses out of the most eminent wits of France and Italy. A preface to Monsieur Sarrafin’s Works by Monsieur Pelisson. A dialogue of love. Wallenstein’s conspiracy, by*

15. *L’Histoire de la guerre des Romains contre Jugurta roy des Numides, et l’Histoire de la conjuration de Catilina. Ouvrages de Saluste nouvellement traduites en François*, Paris 1875, giriş: “On doit considerer deux choses dans une Histoire, la Narration qui en est les corps, et l’Instruction Politique qui en est l’âme”. İçindekilerden önce araya bir konuşmalar listesi koyulmuştur. 18 Ağustos 1673 tarihli basımın hakları, kim olduğunu saptayamadığım “sieur A. D. C. A. F.” adlı birine verilmiştir.

16. A. Mascardi, *La congiura del Conte Gio. Luigi de’ Fieschi*, Venezia 1629; Cardinal de Retz, *La conjuration de Fiesque*, eleştirel baskı, haz. D. A. Watts, Oxford 1967; C. De Saint-Réal, *Conjuration des Espagnols contre la République de Venise en l’année M.DC.XVIII, Oeuvres meslées [...]*, nouv. éd. augmentée de sa critique, Utrecht 1693, s. 215-329. Bu sonuncu konusunda krş. G. Dulong, *L’abbé de Saint-Réal. Études sur les rapports de l’histoire et du roman au XVIIe siècle*, I, s. 167-217. Yakın zamanlarda Saint-Réal’in Dom Carlos’unun bir “nouvelle d’une extraordinaire densité et dont la faible notoriété est une anomalie de l’histoire du goût” olduğu keskin biçimde belirtilmiştir (T. Pavel, *l’art de l’éloignement. Essai sur l’imagination classique*, Paris 1996, s. 321-335, özellikle s. 321).

17. P. Beni, *In Sallustii Catilinarium commentarii*, Venetiis 1622, s. 75 vd.; bkz. yine a.y., *De historia libri quatuor*, Venetiis 1822. Onun hakkında krş. P. B. Diffley, Paolo Beni, Oxford 1988.

Mr. Sarrasin. *Alcidalis, a romance, by Mr. Voiture. Fieski's conspiracy, by Signor Mascardi* ("Fransa ve İtalya'nın en saygın ruhlarının çalışmasıyla seçilen konuşmalar seçkisi. Mösyö Sarrasin'in yapıtına Mösyö Pelisson'un giriş yazısı. Aşk üstüne diyalog. Mösyö Sarrasin'in Wallenstein suikastı. Alcidalis, Mösyö Voiture'ün bir romanı. Sinyor Mascardi'nin Fieschi suikastı"). Bu ilgi çekici tarih ve uydurma karması kitap, konuşmaların tarihsel yapıtlardaki işlevinin, çok daha geniş bir sorunun yalnızca bir yönü olduğunu anlatır. Mascardi konuşmaların, hem tarihsel yapıtlarda hem de yargısal konuşma sanatında, gerçeği yakalamaya yönelik varsayımsal girişimlerden başka bir şey olmadığını keskin biçimde belirtmişti. Söz konusu olan şey, diye pekiştiriyordu, gerçeğebenzer'in tarihsel yapıtlardaki işlevi idi. Sorun Aristoteles'e kadar çıkıyordu, çünkü o *Poetika*'da tarihi gerçeğe, şiiri de gerçeğebenzer'e bağlamıştı¹⁸. Geriye dönük inceleme açısından konuşmaların tarihsel yapıtlardan silinip gitmesinin, tarih ile kurgu arasındaki sınırların genel bir yeniden tanımlanmasını içerdiği de açık gibi görünür. Bu durumda o a) tarihsel romanın ortaya çıkmasını; b) gelenekler tarihi ya da *histoire des moeurs*'ün doğuşunu; c) A. Momigliano'nun gösterdiği gibi, sözcüğün çağdaş anlamıyla tarih biliminin ortaya çıkmasına yol açan, antikbilim ile *histoire philosophique* arasındaki birleşmeyi öngörmüyordu¹⁹. Le Gobien'in sayfası, çok daha geniş bir olayın en küçük bir olgusudur.

3. Yola çıktığım metne, bir suikastın başı tarafından yapılan bir konuşmaya geri dönüyorum. Bir XVII. yüzyıl okuru için bu tür bir konu çok yönlü yankılar uyandırıyor. "Suikastlar", diye yazar Saint-Réal 1618'de Bedmar markizi tarafından yapılan Venedik Cumhuriyeti'ni yıkma girişimini anlatan yapıtının başında, "bütün insani girişimlerin en büyüğü [...] düşünülebilecek en ahlaki ve en eğitici tarihsel konudur"²⁰. Avrupa saltıkçılığı döneminde suikastlar, bir yandan, siyasal gücü ve onun yasalığının köklerini; öte yandan, o güce karşı çıkma cesaretini gösteren

18. Krş. A. Mascardi, *Dell'arte historica...*, a.g.y., s. 145.

19. A. Momigliano, "Ancient History and the Antiquarian", *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1979, s. 67-106 (yine a.y., *Sui fondamenti della storia antica*, Torino 1984, s. 3-45).

20. Saint-Réal, *Conjuration des Espagnols ...*, a.g.y.: "De toutes les entreprises des hommes, il n'en est point de si grandes que les Conjurations. [...] Ces considérations m'ont toujours fait regarder ces sortes d'entreprises comme les endroits de l'Histoire les plus moraux et les plus instructifs".

bireyin trajik soyutlanmışlığını çözümlemek için olağanüstü bir fırsat sunuyorlardı²¹.

Bir tertibin başı bir tragedya kahramanıdır. Genellikle tarihçi onun değerlerini ve ideallerini paylaşmaz. Burada konuşmaların retorik çare olarak gücüllüğünün ortaya çıktığını görürüz. "Tarihçi", diye yorumlar Mably *De la manière d'écrire l'histoire* (1783) adlı yapıtında, "kendisi tarafından söylendiğinde skandala yol açabilecek fikirleri kahramanlarına söyletebilir pekâlâ"²². Kendi kahramanı –olumsuz bir kahraman– aracılığıyla tarihçi kendi fikirlerini ve kendi inançlarını eleştirebilir. Yasal gücü, onu yıkma nedenlerini sağlama noktasına kadar eleştirebilir.

Cizvitlerin tarihsel konu olarak suikastların çekiciliğine kapılmaları zorlanmadan açıklanabilir. Bunun için onların tiyatroya meraklarını; siyasal güç hakkındaki, kralı öldürmenin yasallığının kuramlaştırılmasına kadar giden, cesur düşüncelerini; kültür çeşitliliği karşısındaki tutumlarını düşünmek yeter²³. Ancak bu son nokta bir açıklama gerektirir.

4. *Problemi della politica di Dostoevskij* (Dostoyevski poetikasının sorunları, 1929) adlı kitabında, büyük Rus eleştirmen Mikhail Bakhtin, yazarın az ya da çok gizli sesinin egemen olduğu tek konuşmalı (ya da tek sesli) metinler ile karşıt dünya görüşleri arasındaki bir çatışmayı sahneye koyan, karşılarında yazarın yan tutmadığı söyleşimli (ya da çok sesli) metinler arasında bir ayırım yapılmasını önermiştir. Bu son ulama örnek olarak Bakhtin Platon'un diyaloglarını ve Dostoyevski'nin romanlarını göstermiştir. Le Gobien'in *l'Histoire des Isles Mariannes*'ı gibi kutsal yaşam-öyküsel bir perspektifle yazılmış bir anlatıyı bu gruba sokmayı hiç kimse düşünemezdi. Yine de, yerlilerin bakış açısını Hurao'nun sesiyle dile getirme fikri, özde tek konuşmalı bir anlatıya bir söyleşi boyutu katan kararlı bir anlaşmazlığı dahil etme girişimi olarak görülebilir.

21. Trgedya ve saltıkçılık arasındaki ilişki konusunda F. Moretti'nin parlak sayfalarına bakınız, "La letteratura europea", *Storia d'Europa*, I, Torino 1993, s. 837-866, özellikle s. 841-845.

22. "L'historien mettra avec succès dans la bouche des personnages qu'il fait parler, des choses qui choqueraient dans la sienne" (G. Bonnot de Mably, "L'historien, le romancier, le poète", a.g.y., s. 7).

23. Cizvit tiyatrosu konusunda bkz. J. W. O'Malley tarafından sözü edilen kaynakça, *The First Jesuits*, Cambridge (Mass.) 1993, s. 422, not 118. Kral öldürme konusunda bkz. J. Mariana'nın ünlü sayfaları, *De rege et regis institutione, libri III*, [Paris] 1611, s. 51-68: I, VI ("An tyrannum opprimere fas est"); I, VII ("An liceat tyrannum veneno occidere").

Bu söyleşimsel boyut Cizvit misyonerlerin kültürel farklılık karşısındaki alışılmamış tutumlarına bağlanabilir. İsa'nın inancını yaymak için onlar, Hintlilerin kast dizgesinden Çinlilerin atalar kültürüne kadar, her tür geleneğe uyum sağlama kararı almışlardır. *Lettres édifiantes et curieuses*'de bu misyonerlik stratejisi sürekli vurgulanmıştır. "Hindistan'da, Fransa'da, İngiltere'de, Hollanda'da yaşıyormuş gibi, denetimsiz ve, olanakların sınırları içinde, yerli halkların alışkanlıklarına uyum sağlama-dan" yaşayanlar yerlilerin gözünde Avrupalıların adının değerini düşürmüşlerdi²⁴.

Bugün kavimmezci önyargı adını verebileceğimiz şeyden kaçınma arzusu, Cizvitlerin Asya ya da Amerika'daki misyonlarından yolladıkları mektuplarda geniş ölçüde belgelenmiş ön etnografik tutumu esinlemiştir. *Lettres édifiantes*'in hazırlayıcısı olarak Le Gobien'in yerini almış olan peder du Halde 1720'de, Hindistan'da yaşayan Cizvit misyonerlerin "merek ya da ticaret amacıyla yolculuk edenler"e karşı üstünlüğünü vurgulamıştır. Onlar yalnızca kıyı bölgelerini bilirler; oysa misyonerler bir anlamda yerli olurlar ("sont comme naturalisés parmi eux"); onların dilini öğrenirler; içtenlikle onların geleneklerini, yasalarını, göreneklerini öğrenmeye kadar vardırırlar işi²⁵. "Yahudilerle Yahudi oldum, Yahudileri kazanmak için"; Le Gobien'in bir meslektaşı, peder Louis Le Comte, ermiş Paulus'un Korintlilere söylediği bu sözleri (1 Kor., 9,19-23), Cizvitlerin, dinsel *accommodatio*, uyum sağlama ilkesine dayanan, misyonerlik stratejisinin bir haklılamasına dönüştürmüştür:

24. J. B. du Halde'nin *Lettres édifiantes et curieuses* [...]e giriş yazısı, X. derleme, Paris 1713: "Quoyque les autres Européens n'ignorassent pas la délicatesse des Indiens sur cet article [delle caste] ils n'y ont pas eu plus d'égard que les Portugais; ils ont vécu aux Indes, comme ils vivent en France, en Angleterre, et en Hollande, sans se contraindre et sans s'accommoder, autant qu'il le pouvoient, aux usages de la Nation". Yine krş. P. Martin, Le Gobien'e mektup, *Lettres édifiantes et curieuses* [...], V. derleme, Paris 1708, s. 1 vd., özellikle 14, 17 vd., 27-28. Genel olarak bkz. J. W. O'Malley'in keskin gözlemleri, *The First Jesuits*, a.g.y., s. 255-256. *Accommodatio* fikri konusunda krş. A. Funkenstein, *Theology and the Scientific Imagination*, Princeton 1986, s. 202-229 (İtal. çev. A. Serafini, *Teologia e immaginazione scientifica dal Medioevo al Seicento*, Torino 1996, s. 241-345); S. D. Benin, *The Footprints of God: Divine Accommodation in Jewish and Christian Thought*, Albany 1993. Bu fikir ve misyonerlik etkinliği arasındaki ilişkiler konusunda bkz. J. Thaurén, *Die Akkommodation in katholischen Heidenapostolat. Eine Missionstheoretische Studie*, Münster i. W. 1927; A. Prosperi, "Otras Indias': missionari della Controriforma tra contadini e selvaggi", *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura*, Firenze 1982, s. 205-314, özellikle s. 227; D. E. Mungello, *Curious Land: Jesuit Accommodation and the Origins of Sinology*, Stuttgart 1985.

25. *Lettres édifiantes et curieuses*..., XIV. derleme, Paris 1720, giriş, s. XXIV.

Barbarlarla barbar, uygarlaşmış halklarla uygar olmak gerekir; Avrupa'da olağan bir yaşam ve Hindistan'ın pişmanlık duyanları arasında içtenlikle katı bir yaşam sürmek gerekir; Çin'de iyi giyinmiş, Madure ormanlarında ise yarı çıplak olmak gerekir; böylece tek ve değişmez İncili kafalara sokmak daha kolay olacaktır²⁶.

Ama Cizvitler için “barbar” sözcüğünün bulanık yananamları vardı. 1715'te peder de Mailla Tayvan adasını betimlediği bir mektup göndermiştir²⁷. “Bugüne kadar –diye yazar– bu bölgede barbar ve kesinlikle uygarlaşmamış bir halk [*un peuple barbare et nullement policé*] yaşamıştır; at, koyun, keçi, hattâ (kıta Çin’inde bol bol bulunan) domuz bile bu taraflarda çok ender bulunur...” Ancak, bölgede varolan ve damadın gidip gelinin evinde oturmasını öngören, anayerli gelenekleri yorumlarken de Mailla şunları belirtir: “onların evlilikleri barbarlıktan bambaşka bir şey” (*leurs mariages n'ont rien de barbare*). Ve açıklar: “Gelinler, Çin’de olduğu gibi, satılmıyorlardı; Avrupa’da böylesine önemli olan mali durumla ilgili düşüncelerin Tayvan’da herhangi bir önemi yoktu; ana babalar çocukların evliliklerine karışmıyorlardı. De Mailla anayerliliğin etkilerinden coşkuyla söz eder: Tayvan’da kızlara çok değer verilir çünkü “onlar sayesinde yaşlılıkta sırtını dayayacak damatlar bulunabilir”. Aynı mektupta de Mailla yakın zamanda Tayvan’da Çin hükümetine karşı bir ayaklanma dalgasının başladığını da aktarır. Tayvan eyaletlerinden birine kısa süre önce kral vekili olarak atanmış bir Çinli mandarin kaygısını açıklamıştı:

Bana soğuk biçimde şöyle yanıt verdi: “Peder, eğer bu barbarlar kendi barbarlıkları içinde kalmayı yeğliyorlarsa, onlar için daha kötü olur; biz onları insani varlıklara dönüştürmeye çalışıyoruz; eğer direnç gösterirlerse, sonunu onlar düşünsün; bu dünyada hiçbir şey mükemmel değildir”.

Bu sözleri aktarırken Cizvit şöyle yorumlar:

Kuşkusuz, bu insanlar Çin dünyasında öne çıkan kurallara göre barbar sayılabilirler; yine de ben onların gerçek felsefeye, en ünlü Çinli filozofların

26. L. Le Comte, *Nouveaux Mémoires sur l'État présent de la Chine*, I, Paris 1697, s. 249. Örnek bir araştırma için bkz. I. G. Zuparov, “Aristocratic Analogies and Demotic Descriptions in the Seventeenth-Century Madurai Mission”, *Representations*, 41 (1993 kış), s. 123-148.

27. *Lettres édifiantes et curieuses...*, XIV. derleme, a.g.y., s. 1 vd.

büyük çoğunluğunun olduğundan çok daha yakın olduklarını düşünüyorum²⁸.

Ve açıklar: Yumuşak başlılar, adaleti seviyorlar, aşama düzenine saygı gösteriyorlar, namusu gözetiyorlar vb.

“Gerçek felsefeye çok daha yakınlar”: Bu sözler Cizvitlerin öğrencilerinin en ünlüsü olan Voltaire tarafından söylenmiş olabilirdi. Werner Kaegi'nin belirttiği gibi, dünya tarihinin, *Essai sur les mœurs*'de böylesine güçlü biçimde önerilmiş olan Avrupamerkezci karşıtı görüşü, birçok yönden Cizvit misyonerlerinkine; yani, bunu ekleyebiliriz, yarım yüzyıl önce Le Gobien tarafından başlatılan girişime dayandırılıyordu²⁹. Ama burada *Lettres édifiantes et curieuses*'ün soyundan gelenlerle değil, onların atalarıyla uğraşacağız.

5. Ünlü denemesi “Des cannibales”de (Yamyamlar üzerine) (I, XXXI) Montaigne barbarlık kavramının belirsizliklerini araştırır ve Brezilyalı yerlilerin kimi yönlerden, örneğin şiirlerinde, hiç de barbar olmadıklarını; daha az acımasız oldukları için uygar Avrupalılardan daha az barbar olduklarını; doğaya daha yakın oldukları için doğal olarak barbar ve vahşi olduklarını belirtir³⁰. Peder de Mailla'nın Tayvan sakinleri üstüne düşünceleri, Avrupalılar rolünde Çinliler ve doğanın yerini alan “gerçek felsefe” ile, Montaigne'in dolaşık düşünce yolunu yeniden kat eder gibi görünmektedir. Le Gobien'in yola çıktığımız parçası, Montaigne'in bir başka denemesi, “Sull'usanza di portare i vestiti”nin konusu olan (I, XXXVI) çıplaklık ile giysi, doğa ile yapma arasındaki karşıtlık çevresinde döner. Bir kez daha dinleyelim Hurao'nun sesini:

Bu insanlar bizim giyinik olmamamızı onaylamıyorlar. Eğer bu gerçekten gerekli olsaydı doğa gereğini yapardı. Gereksiz bir şey söz konusu oldu-

28. A.g.y., s. 49-50: “Il me repondit froidement: ‘Tant pis, mon Père, pour ces barbares, s'ils veulent rester dans leur barbarie; nous tâchons de les rendre hommes, et ils ne le veulent pas, tant pis pour eux, il y a des inconvenients par tout’. Quelques barbares cependant qu'ils soient, selon certaines maximes du monde Chinois, je les crois plus près de la vraie Philosophie que le grand nombre des plus célèbres philosophes de la Chine”.

29 W. Kaegi, *Voltaire e la disgregazione della concezione cristiana della storia*, a.y., *Meditazioni storiche*, İtal. çev. D. Cantimori, Bari 1960, s. 216-238, özellikle s. 233.

30. Kendi denememe gönderme yapıyorum, “Montaigne, Cannibals and Grottoes”, *History and Anthropology*, 6 (1993), s. 125-155.

ğuna göre neden giysilerle kendimizi sıkıntıya sokalım? Örtmek bahanesiyle neden kollarımızı, bacaklarımızı birbirine dolaştıralım? Bize kaba insanlar gibi davranıyorlar, bizi barbar sayıyorlar. Onlara inanmak zorunda mıyız? Bizi eğitmek ve geleneklerimizi uygarlaştırmak bahanesiyle onları bozduklarını acaba görmüyor muyuz? Bizi içinde yaşadığımız o köklü yalınlıktan uzaklaştırdıklarını ve sonunda, yaşamdan daha değerli olması gereken, özgürlüğümüzü bizden aldıklarını acaba görmüyor muyuz?

Montaigne'in sözünü ettiği "hâlâ ilk doğa yasalarının tatlı özgürlüğü içinde yaşadıkları söylenen o halklar"ın sesini dinlemekteyiz. Cizvit misyonerler, ceplerinde değilse bile akıllarında, Montaigne'in denemeleriyle ayrıldılar Avrupa'dan. Montaigne onlara, hem çok eski uygarlıktan, hem de yeni bulunmuş yer ve halklardan gelen bilgileri süzmelerine yarayacak bir çizelge sağlamıştır. "Yoksulluklarına karşın yazgılarından mutlu ve hoşnutturlar" diye okunur Le Gobien tarafından *Lettres édifiantes et curieuses*'ün birinci cildinde yayımlanan ve (Mariane adalarından çok uzak olmayan) Palaos adaları sakinlerinin yaşamını betimleyen bir mektupta³¹. Le Gobien Montaigne'in kanıtlamalarını bir savunmaya, iyi vahşiyi de Mariane adalarının soylu yerlisi, Avrupa uygarlığına karşı kin dolu Hurao'ya dönüştürmüştür.

Bu retorik adımı atarken Le Gobien, eğer yanılmıyorsam, Tacitus'un ünlü bir sayfasından esinlenmiştir. Kaledonyalı Kalgakos'un Agricola'ya karşı savaşın arifesinde, adamlarına yaptığı konuşma, Roma emperyalizminin, Sallustius'un yankılarıyla dolu, güçlü bir açıklamasıdır³². Joost Lips, Tacitus ile ilgili yorumunda, onu, kuşkusuz Hollanda'nın İspanya'ya karşı savaşımını düşünerek, "yürekli ve soylu konuşma" (*animosa et alta oratio*)

31. *Lettres édifiantes et curieuses...*, I. derleme, Paris 1702, s. 112 vd. (Söz konusu olan 1697'de Manila'dan Compagnia di Gesù'nun [İsa Tarikatı] generali Thyse Gonzales'e gönderilen bir mektuptur).

32. R. Syme, *Tacitus*, II, Oxford 1958, s. 529, not 1. Yine krş. P. Perrochat, "Revue des Etudes Latines", 13 (1935), s. 260-265; Schönfeld, *De iaciti studiis Sallustianis*, bilimsel inceleme, Leipzig 1884, özellikle s. 52-54. Kalgakos'un konuşması Antonio de Guevara'ya, imparator Marcus Aurelius'a karşı "Tuna'nın köylüsü" tarafından dile getirilen emperyalizme saldırısını esinlenmiştir: A. de Guevara, *El Villano del Danubio y otros fragmentos*, A. Castro'nun bir giriş denemesi ile, Princeton 1945 ("Princeton Texts in Literature and the History of Thought", Romance Section, no 5) ve, bu satırların yazarının, *Occhiacci di legno. Nove riflessioni sulla distanza*, Milano 1998, s. 21-25. Le Gobien A. de Guevara'yı görmüş olabilir, *L'horloge des princes avec le très renommé livre de Marc Aurèle*, Anvers 1592, s. 415-28: Cermen kimliği konusunda çeşitli eklemeleri de içeren, Fransız diline bir çeviri ya da uyarlamadır.

olarak tanımlamıştır³³. Siz, diye haykırıyordu Kalgakos, “köleliğin ne olduğunu bilmiyorsunuz [...] sizin gözleriniz zorbalık görüntüsüyle bile kirlenmemiştir”³⁴. Hurao’nun özgürlük üstündeki ısrarında (“bizim köklü özgürlüğümüz”, “bize atalarımızdan kalan o değerli özgürlüğümüz”) hem eski Kaledonyalıların Tacitus tarafından övülen lekesiz özgürlüğü, hem de Montaigne’in Brezilya yerlileri arasında bulduğu “ilk doğa yasalarının tatlı özgürlüğü” yeniden yankılanır.

Montaigne’in eğitimbilimsel (ya da eğitimbilimsel karşıtı) fikirleri ile Cizvitlerin eğitim dizgeleri arasındaki yakınlık Pierre Villey ve François de Dainville gibi araştırmacılar tarafından daha önce belirtilmişti³⁵. Ama *Essais*’nin Yasak Kitaplar Dizini’ne (*Index*) girdiği 1676 yılından sonra, Montaigne Cizvitler arasında, Saint-Réal’in *De l’usage de l’histoire* başlıklı yapıtının durumunun gösterdiği gibi, dolaylı biçimde dolaşmıştır. Daha önce anımsatılan Bedmar suikastı üstüne kitap ya da Schiller’i esinleyen “tarihsel öykü” *Dom Carlos* gibi yazılar Saint-Réal’i tarih ile roman arasında gri bir bölgeye yerleştirmiştir³⁶. *De l’usage de l’histoire* başlığı altında toplanmış ve ilk kez 1671 yılında yayımlanmış olan yedi kısa deneme değişik zamanlarda yeniden basılmış ve sonunda, 1714’te, *Méthode pour étudier l’histoire* başlığı altında “Cizvitler hesabına” yayımlanan iki ciltlik bir ortak yapıta dahil edilmiştir³⁷. Büyük olasılıkla Cizvit René Rapin gibi güvenilir bir yazarın varlığı, Saint-Réal’inki gibi kesinlikle pek alışılmamış

33. Krş. C. Cornelii Taciti Opera quae extant Justus Lipsius postremum recensuit [...], Antverpiae 1607, s. 461-462.

34. Tacito, *Agricola*, 30: “servitutis expertes [...] oculos quoque a contactu dominationis inviolatos habebamus” (alıntı A. Rosta Barile çevirisinden, Bologna 1986). Kalgakos’un konuşması S. Weil tarafından dile getirilir, *Quelques réflexions sur les origines de l’hitlerisme* [1939]: Krş. P. Desideri, *La romanizzazione dell’impero, Storia di Roma*, haz. A. Schiavone, Torino 1991, II, 2, s. 577-626, özellikle s. 595-598.

35. P. Villey’in ölümünden sonra yayımlanan kitabı *Montaigne devant la postérité*, Paris 1935, s. 266-267’deki hızlı bir gözlemin ötesinde bkz. F. de Dainville, *L’éducation des Jésuits (XVIe – XVIIIe siècles)*, haz. M.-M. Compère, Paris 1978, s. 178, 434; son parça Dainville’in önceki bir kitabını yansıtır, *La naissance de l’humanisme moderne*, Genève 1969 (1. baskı 1940), s. 102.

36. G. Dulong, *L’abbé de Saint-Réal: étude sur les rapports de l’histoire et du roman au XVIIe siècle*, 2 cilt, Paris 1921.

37. *Méthode pour étudier l’histoire, qui contient le Traité de l’Usage l’Histoire*, par M. l’abbé de Saint-Réal, un discours sur les Historiens Français par M. de Saint-Evremond, Instructions pour l’histoire, par le P. Rapin de la Compagnie de Jésus, avec un Catalogue des principaux historiens et des Remarques critiques sur la bonté des leurs ouvrages et sur le choix des meilleures Editions, haz. Lenglet du Fresnoy, cilt II, Bruxelles, “aux dépens de la Compagnie”, 1714. Saint-Réal’in yapıtlarından yapılan izleyen alıntılar onun *Oeuvres mêlées*’inden alınmıştır, Utrecht 1693.

ve Bayle'in "özgün fikirlerden yana zengin ve iyi niyet dolu" olarak değerlendirildiği bir metin için bir tür geçiş belgesi olmuştur³⁸. Beşinci deneme Montaigne'in ruhunun yankılandığı bir cümle ile başlar: "Herkes bilir ki gelenekler değişir". Saint-Réal en küçük bir olgudan yola çıkar: Paris'te, yüz yıldan bu yana, yeni yüksek görevliler göreve başlamadan önce sakallarını kesmek zorundaydılar. Bu gelenek, diye belirtir Saint-Réal, usdışı değilse bile, "garip" gibi görünür; çünkü eski Yunanlılar ve Romalılar da dahil olmak üzere, bütün uygar toplumlar uzun sakalda her zaman bir yücelik, ağırbaşlılık, bilgelik belirtisi görmüşlerdir. Ama bu *gariplik*, der Saint-Réal, önemli düşüncelere başlangıç oluşturabilir. Sakal doğal bir yücelik belirtisi sayılamaz, çünkü "her doğal fikrin, herhangi bir istisna olmadan, hem zamanda hem de mekânda evrensel olması gerekir"³⁹. Ancak Saint-Réal, her şeyin geleneğe indirgenebileceğini düşünen inançsızlardan, *esprits forts*'dan farklı düşünür:

Onlar Yeni Dünya'dan, Peru'dan, Çin'den gelen en garip gelenek ve görenekleri kabul etmekle mutlu oluyorlar, çünkü insani varlıkların yalnızca fikirle yönetildiklerini, doğanın herhangi bir önemi olmadığını savunuyorlar; sanki o yarı hayvan halkların yeni doğan akli, uzun bir bilgi ve kültür birikimi ve dünyada uygar olan her şeyin öğrenilmesiyle incelenmiş olan bizimkiyle karşılaştırılabilirliği gibi [comme si la raison naissante de ces peuples demi bêtes étoit comparable à la Notre]⁴⁰.

"Her şeyin genel belirsizliği"ni savunan inançsızlara karşı Saint-Réal aklın önemini vurgular; Vahiyden söz etmez. Daha çok, diye üsteler, "le vice de singularité"den (eşsizlik düşkünlüğü), farklı olma arzusundan kaçınmak gerekir. Üstü kapalı sonuç yeterince açıktır: Egemen olan geleneklere uymak gerekir, ister Hindistan'da olsun ister Fransa'da.

38. C. Borghero, başka yönlerden ünlü bir kitapta, Saint-Réal'in *De l'usage de l'histoire*'un "retorik inceleme" olarak ve Bayle'in yargısını "aşırı bir nezaket" olarak görür (*La certezza e la storia. Cartesiansimo, pirronismo e conoscenza storica*, Milano 1983, s. 287-298).

39. Saint-Réal, *Oeuvres*, a.g.y., s. 64: "... car toutes les idées naturelles doivent être universelles dans tous les temps et dans tous les lieux, et ne souffrent point d'exception".

40. A.g.y., s. 64-65: "C'est ainsi que raisonnent les esprits forts, et ils triomphent de rapporter à ce propos tout ce qu'il y a de plus étrange dans les mœurs et les usages du Nouveau Monde, du Pérou, et de la Chine, pour faire voir que l'opinion est la seule règle des hommes, et que la nature n'en est rien: comme si la raison naissante de ces peuples demi bêtes étoit comparable à la nôtre, consommée par une si longue possession de politesse et de science, et par la connaissance de tout ce qu'il y a jamais eu de civilisé sur la terre".

Saint-Réal'in bilgin inançsızların (libertin) köklü kuşkuculuğu üstüne tartışmacı karşılıkları yanıltmamalıdır. *De l'usage de l'histoire*'da derlenmiş son denemesinden açıkça anlaşıldığı gibi, o da şu ya da bu biçimde bir inançsız idi (libertin). O denemede Saint-Réal inançsızların ünlü yalan olarak din konusunu (*l'imposture des religions*), Zerdüşt ve Numa ile başlayıp Hristiyan dinini siyasal amaçları için umursamaz biçimde kullandığı için kınanan Fransa kralı XI. Louis ile bitirerek cesur biçimde tartışır. "Topluluk hesabına" yayımlanan yarı resmi bir kitapta bunun gibi bir metnin bulunması şaşırtıcı ve ele vericidir⁴¹.

6. Le Gobien'in Hurao'nun söylevindeki Montaigne'vari temayı kendi hesabına aldığını varsaymak saçma olurdu. Yerli ayaklanmasının hedefleri Avrupalılar ve, onların arasında, Cizvitler idi. Le Gobien Montaigne'de bulduğu köklü özgürlük ve yalınlık üstüne fikirleri Hurao'ya yükledi çünkü bunlar onun retorik olarak etkili bir sayfa yazmasına izin veriyordu. Onun için söylev bilinçli bir strateji aracı değildi; bu stratejiyi yüz yıl sonra Mably savunacaktır: "Tarihçi, ödünç alınan bir maskenin arkasına gizlenerek, doğal yasanın ilk ilkelerine dönecek doğanın toplumların hangi koşullarda mutlu olmalarına izin verdiğini açıklayacaktır"⁴². Ancak Le Gobien'in, Hurao'nun söylevi aracılığıyla, Avrupa uygarlığına karşı, bağlı olduğu dinsel düzen ile paylaştığı derin belirsizliği dile getirmeyi başardığını düşünüyorum.

Histoire des Isles Marianes'dan iki yıl önce Le Gobien tarafından yayımlanan *Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine en faveur de la religion Chrestienne*'de, başka şeylerin yanı sıra, şu da okunur: "Çin iki bin yıldan fazla bir süre gerçek Tanrı bilgisini korumuştur. Putatapıcılık Çin'e İsa'nın doğumundan yalnızca beş ya da altı yüz yıl önce gelmiştir". Bu, açıkça görüldüğü gibi, Çin'deki ilk Cizvit misyoner olan Matteo Ricci tarafından da onaylanan bir savdı⁴³. Paris'in tanrıbilimsel yetisi bu cümleyi "Çin ritle-

41. Saint-Réal'in XI. Louis üstüne parçası E. Pasquier'nin *Les recherches de la France*'nin bir sayfasını yansıtır. Bu yapıt Cizvit François Garasse tarafından şiddetle eleştirilir, *Les recherches des recherches et autres oeuvres de Me Estienne Pasquier pour la defense de nos Roys, contre les outrages, calomnies, et autres impertinences dudit auteur*, Paris 1622, s. 85-86.

42. "L'historien sous un masque emprunté, tantôt remontera Jusqu'aux premiers principes du droit naturel, et fera connaître à quelles conditions la nature permet aux sociétés d'être heureuses..." (G. Bonnot de Mably, "L'historien, le romancier, le poète", a.g.y., s. 7).

43. C. Le Gobien, *Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine*, a.g.y., s. 104, Cizvitler tarafından Çin imparatoruna gönderilen bir mektuba not: "La Chine a conservé plus de

ri"ni ilgilendiren bir kınanan fikirler listesine sokmuştur. Bu fikirlerden, Louis Le Comte'un *Nouveaux Mémoires sur l'État présent de la Chine*'inden alınmış olan biri şöyle idi:

Yahudiye Kurtarıcımızın varlığı ve dualarıyla kutsanmış, en zengin ve en parlak bir tapınağı Tanrı'ya adama üstünlüğüne sahip olmuş olsa da, Çin'in Yaradan'a evrenin en eski tapınağında kurban sunmuş olması küçüm-senemeyecek bir onurdur⁴⁴.

Katolik karşıreformuna belirleyici bir katkı sağlamış olan aynı dinsel düzen, kısacası, Kurtarmaya önemsiz bir yer ayırır gibi görünüyordu. Başta İsa'nın Roma Kilisesi olmak üzere, yüzlerce gösterişli kilise yapmış olan aynı düzen, İsa'dan yüzyıllar önce bir Çin imparatoru tarafından yaptırılan, gerçeğe yakın biçimde ilkel, bir tapınak yükseltiyordu⁴⁵. Cizvit aykırı düşüncesinin karşısında yer alan, Paris ilahiyat fakültesindeki Dominikanların tepkisi, öngörülebileceği gibi, çok sert oldu⁴⁶. 1704'te Papa XI. Clemens Cizvitleri mahkûm etti; böylece kırk yıl sonra "Çin ritleri" üstündeki anlaşmazlık sonsuza kadar kapandı.

7. Sallustius, Tacitus, Montaigne: Hurao'nun konuşmasının dokusunda özdeşleştirmeye çalıştığım bu çok yönlü damarlar Le Gobien'in retoriğini çözümlemeye bize yardımcı olabilir. Hurao yavaş yavaş Le Gobien'in bir izdüşümü olarak ortaya çıkmıştır; diyalog gizli bir monolog olarak ortaya çıkmıştır – ama önemli bir istisna ile. Söz konusu olan sayfanın sonunda bir not, Hurao'nun konuşmasının bir parçasına yapılan bir yorumdur. Onu yeniden okuyorum:

deux milles ans la connaissance de vray Dieu, et elle n'est devenue idolatre que cinq ou six cents avant la connaissance de Jésus-Christ".

44. *Censure de la sacrée faculté de Théologie de Paris portée contre les propositions extraites des livres intitulés Nouveaux Mémoires sur l'État présent de la Chine, Histoire de l'édit de l'Empereur de la Chine, Lettre des cérémonies de la Chine*; L. Le Comte, *Nouveaux Mémoires sur l'État présent de la Chine*, II, Paris 1697, s. 109; parça Voltaire tarafından kısaltılarak alıntılanmıştır, *Essai sur les mœurs*, haz. R. Pomeau, Paris 1963, I, s. 220.

45. Krş. L. Le Comte, *Nouveaux Mémoires sur l'État présent de la Chine*, II, Paris 1697, s. 109; birinci ciltteki "okuyucunun dikkatine" yazısına da bakınız. Bu konuda bkz. D. P. Walker, *The Ancient Theology*, Londra 1972, s. 194-230 ("The Survival of Ancient Theology in Seventeenth-Century France and French Jesuit Missionaries in China").

46. Società di Gesù'nun "paradoksları", içsel olarak, J. W. O'Malley tarafından vurgulanmıştır, *The First Jesuits, a.g.y.*, s. 21-22 (ben bu yapıtı, bu sayfaları yazdıktan sonra okudum).

Ama, eğer bu yabancıların bizi mutsuz etmek ve dinginliğimizi bozmak için geldikleri zaman felaket ve hastalıklarla üzülmeye başladığımızın bilincine varsaydık bu tür inançlar besler miydik? Onlar bu adalara gelmeden önce, böyle acımasızca bizi kovalayan böcekler hakkında bir şeyler biliyor muyduk? Yalnızca bize acı çekirtmek için varolan fareleri, sıçanları, karasinekleri, sivrisinekleri ve bütün öteki hayvancıkları tanıyor muyduk? İşte yüzen makineleriyle getirip bize verdikleri güzel armağanlar! Onlar gelmeden önce öksürüğü, soğuk algınlığını biliyor muyduk? Eğer hastalığa yakalanırsak, onu yenmek için çarelerimiz vardı; onlar hastalıkları bize taşıyorlar, ama onları nasıl iyileştireceğimizi öğretmeden.

Ve işte Le Gobien'in sayfa altındaki notu:

Bu adaların sakinlerinin, İspanyollar gelmeden önce, öksürük ve soğuk algınlığına yakalanmamış olmalarına ve adalarında böcek bulunmamış olmasına inanmakta zorluk çekiliyor. Ancak bu barbarların bütün bu şeyler için İspanyolları suçladıkları ve çoğu kez onları bu nedenle eleştirdikleri kesindir⁴⁷.

Fare, sıçan, böcek ve hastalık getirdikleri için Avrupalılara karşı Hurao tarafından başlatılan saldırı –konuşmanın geri kalan kısmı gibi– Le Gobien'in ona ödünç verdiği dilde düzenlenir. Ama az önce okuduğum sayfanın sonundaki alaycı not yazar ile metin arasında, bir başka yerde bütünüyle yok olan bir uzaklığı ortaya çıkarıyor. Bir an için Le Gobien yazdığını anlamakta yetersiz gibi görünüyor⁴⁸. Le Gobien'in anlatısının

47. Krş. C. Le Gobien, *Histoires des Isles Mariannes...*, a.g.y., s. 142, not: "On a peine à croire que ces Insulaires ne fussent sujets aux rheumes et aux fluxions, et qu'ils n'eussent pas d'insectes dans leurs Isles avant l'arrivée des Espagnols. Mais il est certain que ces Barbares leur en ont fait un crime, et qu'ils le leur ont souvent reproché". Hem Le Gobien'in notu hem de metindeki ilgili parça, Diderot'un yorumlu baskısına, *Supplément*, a.g.y., s. 119, not 2, dahil edilen Hurao'nun konuşmasının alıntılanması sırasında, önemsiz sayıldıkları için, G. Chinard tarafından gerçeğe yakın biçimde sessizce ortadan kaldırılmıştır.

48. *I benandanti*, Torino 1966'daki aynı metnin içindeki yanlış anlamaları çözümlemek için benzer bir yöntemden yararlandım; konuyla ilgili öteki gözlemler için bkz. "L'inquisiteur come antropologo", *Studi in onore di Armando Saitta dei suoi allievi pisani*, haz. R. Pozzi ve A. Prosperi. Pisa 1989, s. 23-33, ayrıca, burada incelenene yakın bir bağlamda, "On the European (Re)discovery of Shamans", *Elementa*, 1 (1993), s. 23-39, özellikle s. 26-27. Önceki bir parçada (*Histoire des Isles Mariannes...*, a.g.y., s. 47) Le Gobien şunları yazmıştı: "et sur tout la vie libre et unie qu'ils mènent sans soin, sans dépendance, sans chagrin, et sans inquiétude, leur donnent une santé qu'on n'a jamais connue en Europe, quelque soin qu'on a apporté, pour se la procurer".

parlatılmış retorik yüzeyinin altında, sonunda farklı bir ses, uyumsuz, evcilleştirilmemiş bir ses, metnin dışında bir yerden gelen yabancı bir sesin ayırına varıyoruz.

Bu iç kanıt dış bir tanıklıkla olumlanır. Şimdiye kadar Le Gobien'in anlatı kaynaklarını incelemekten uzak durdum. O Mariane adalarına hiç gitmemiştir. Francisco García'nın 1683'te Madrid'de yayımlanan *Vida y el Martirio de el venerable padre Diego Luis de Sanvitores, de la compañía de Jesus, primer apostol de las Islas Marianas* başlıkla yapıtı dışında, Le Gobien Filipinler Eyaleti Cizvitleri tarafından her yıl gönderilen mektupları kullanmıştır geniş ölçüde⁴⁹. O mektuplardan yerli ayaklanmasının, aralarında, ayaklanmanın en büyük kışkırtıcılarından biri olduğu için tutuklanmış ve sonra, "Hurao adında büyük bir kişi"den de söz eden, ayrıntılarını çıkarmıştır⁵⁰. Onunla ilgili olarak, Cizvit pederler tarafından gönderilen mektuplarda başka bilgi yoktur. Buna karşılık o mektuplarda yerlilerin "fareler, karasinekler, sivrisinekler ve her türlü hastalığın adalara gemilerle getirildikleri"ne inandıklarından söz edilir⁵¹.

49. Krş. Le Gobien, *Histoire des Isles Mariannes...*, a.g.y. ithaf yazısı: "Ces sur les mémoires de ces hommes apostoliques, dont la plupart on eu le bonheur de donner leur vie pour Jesus-Christ, que J'ai écrit l'histoire que je donne au public". Ayrıca bkz.: *Cartas annuas de la provincia de Filipinas de la Compañia de Jesús, 1665-1671- Marianas*, Sr Felicia E. Plaza tarafından daktilo ile yazılmış kopyası, M. M. B. Agaña, Guam 1975 (MARC Working Papers, no 14, Micronesia Area Research Center, University of Guam, 1979). Özgün el yazması Archivo de la Compañia de Jesús de Toledo'da bulunmaktadır, *Leggajo* 324, 65cc., s. 523-608; bir kopyası da Micronesia Area Research Center, Spanish Documents Collection'da bulunmaktadır.

50. *Cartas annuas de la provincia de Filipinas*, a.g.y., s. 56.

51. *Cartas annuas de la provincia de Filipinas*, a.g.y., s. 13: "persuadíanse que los ratones, moscas, moquitos y todas sus enfermedades se las habían traído los navíos que pasaban por los islas, dando prueba desto en los catarros con que suelen quedar todos los años después de pasados los navíos; y es así que como la codicia del hierro les hace estar voceando alrededor de las naos de día y de noche al sol, al sereno y demás inclemencias de la mar, es forzosa vuelvan los mas rancos y con otros males á sus casas". Bir başka mektup (s. 6) adalardaki "la plaga de ratones y otras lagartijas y animalillos bien enfadosos"tan söz eder. Bu tür yakınmalar olağandışı şeyler değildi. 1640'ta yazılmış bir başka mektupta Marie Guyart de l'Incarnation yaşlı bir Huron kadınının bir mecliste yaptığı bir konuşmadan söz etmiştir. Kadın Cizvitleri, büyüler, dualar ve "büyük odun parçaları" (yani tüfekler, Marie de l'Incarnation muhatabına böyle açıklamıştı) ile hastalık yaymakla suçlamıştı. Bu tür suçlamaların, birçok durumda, Avrupalı misyonerler ile yerli halklar arasındaki (çoğu kez ölümlü sonuçlanan) karşılaşmalarla birlikte olduğu açıktır. Ancak Le Gobien tarafından aktarılan Hurao'nun konuşmasıyla olan benzerlik, her iki durumda da, Marie de l'Incarnation'un olayında, yaşlı Huron kadınının konuşmasına tanıklık etmiş olan peder Pierre Pijart tarafından temsil edilen, bir Cizvit aracılığının varlığı ile de açıklanır (krş. N. Zemon Davis, *Women in the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*, Cambridge (Mass.) 1995, s. 111-112, 284, not 180 (İtal. çev. M. Gregorio, *Donne ai margini. Tre vite del XVII secolo*, Bari 1996, s. 116, 295, not 180).

Le Gobien, görüldüğü gibi, bu inançla alay ediyordu. Bugün çevrecilerin biraz daha az eğlenir gibi bir havaları var. İşte 17 Mayıs 1993 tarihli *Los Angeles Times*'daki bir haber: "Yapılan bir değerlendirmeye göre, fareler, 1841'den başlayarak her yıl altı ya da yedi adayı istila edecek şekilde çoğalıyorlar [...]".

Federal bilim adamları, ticaret, balık avcılığı, keşifler ve askeri manevralar sayesinde, fareleri su ve karadan oluşan küremiz üstüne serpiştirilmiş adaların % 82'sine yaydığımızı doğruluyorlar⁵².

Tek bir metnin koruyucu duvarları arkasındaki bir yazarın stratejilerini çözümlemek, bir anlamda, güven verici olabilirdi. Bu tür bir perspektif içinde, metin dışında bulunan gerçeklerden söz etmek olgucu bir saflık olurdu. Ama metinlerin çatlakları vardır. Gösterdiği çatlaktan da beklenmedik bir şeyler çıkıyor: Dünyayı istila eden fare orduları, uygarlığımızın öbür yüzü.

52. Krş. A. W. Crosby Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Ex-changes of 1492*, Westport (Conn.) 1972, s. 97. Eski Dünya'nın siyah sıçanının yayılması konusunda (İtal. çev. I. Legati, *Lo scambio colombiano*, Torino 1992).

4.

Bir Boşluğu Deşifre Etmek

1. Burada sözü edilecek olan boşluk, büyük olasılıkla roman tarihinin en ünlüsüdür. Bu boşlukla Flaubert'in *Éducation sentimentale* (Duygusal Eğitim) adlı romanının sonuna doğru, kitabın üçüncü ve son kısmının beşinci ve altıncı bölümleri arasında karşılaşırsınız. Parçanın önemi, eğer yanılmıyorsam, ilk kez Marcel Proust tarafından 1920'de *Nouvelle Revue Française*'de çıkan Flaubert'in biçemi üstüne parlak denemesinde belirtilmiştir¹:

Benim görüşüme göre –diye yazar Proust– *Éducation sentimentale*'deki en güzel şey bir cümle değil, bırakılan bir boşluktur. Flaubert, sayfalar boyu, Frédéric Moreau'nun en anlamsız eylemlerini betimlemiş, anlatmıştır. Frédéric bir muhafızın elinde kılıçla bir isyancının üstüne atıldığını ve isyancının düşüp öldüğünü görür. “Ve Frédéric, şaşkınlıktan ağzı açık, Sénécal'i tanıdı”. Bu noktada beyaz bir boşluk, kocaman bir “beyazlık” var; sonra,

1. M. Proust, “A propos du 'style' de Flaubert”, *Chroniques*, Paris 1927, s. 193-211 (İtal. çev. M. Bongiovanni Bertini, *Scritti mondani e letterari*, Torino 1984, s. 538-552; çevirilerde ufak tefek düzeltmeler yapılmıştır). Bu sayfaların bir yansıması A. Cento, *Il realismo documentario nell' Educatione sentimentale*”, Napoli 1967'de görülür.

geçişin gölgesi bile olmadan, zaman ölçüsü birdenbire çeyrek saatlerden yıllara, on yıllara geçerken (bu olağanüstü, beklenmedik hız değişimini göstermek için, az önce söylenen son sözleri yineliyorum):

“Ve Frédéric, şaşkınlıktan ağzı açık, Sénécal’i tanıdı.

Yolculuğa çıktı.

Buharlı gemilerin sıkıntısını, çadır altında soğuk uyanışları tanıdı, vs. Döndü.

Kibarlar alemine girip çıktı, vs.

1867’nin sonuna doğru, vs.”.

Kuşkusuz, Balzac’ta çoğu kez “1817’de Séchardlar... idiler, vb” gibi cümleler buluruz. Ama onda bu zaman değişimleri etkin ya da belgesel bir nitelik taşır. Flaubert onları kısa öykülerin asalaklığından ve tarihin çapaklarından kurtaran ilk kişi olmuştur. Onları müziğe yerleştiren ilk kişi².

Burada sunacağım düşünceler, romanda zamanı kullanmanın iki biçimi arasında Proust tarafından belirlenen karşıtlıktan yola çıkacaktır: Biri “tarihin çapakları” üstüne, diğeri “müzik” üstüne kurulmuş olan iki tarz.

2. Flaubert’in zamanın akışını iletme yetisi, kişisel nedenlerle Proust’u etkilemişti: “onda”, diye yazmıştı, “naçizane araştırmalarımın son halini buluyorum”. Proust Flaubert’i sevmese de (“aşırı bir sevgi” duymadığı bir yazardı) edebi bakımdan onun yapıtıyla zehirlenmişti. *Affaire Lemoine*’a adadığı *pastiche* (nazireler) dizisine “iğrenç” bir Flaubert taklidi dahil ederek arınmaya çalışmıştı³. Proust Flaubert’in bıraktığı “boşluk”tan söz ederken dolaylı olarak kendinden söz ediyordu.

Proust bu makaleyi Albert Thibaudet’nin bir denemesini (keskin gözlemlerin ve sıradan bilgilerin içiçe girdiği ilginç bir denemedir bu) okuduktan sonra yazmıştı; Thibaudet’ye göre Flaubert “kopukluklar erbabı”dır, “hiçbir yazarın böyle anlamlı virgülleri yoktur; hiç kimsenin onunkiler gibi sinirli ve çeşitli durakları yoktur”⁴. Thibaudet’nin listesine eklenecek,

2. M. Proust, *Chroniques, a.g.y.*, s. 205-206 (*Scritti mondani e letterari, a.g.y.*, s. 547-548).

3. M. Proust, *Pastiches et mélanges*, Paris 1970, s. 9-22. Yine bkz. W. Pabst ve L. Schrader tarafından hazırlanan derleme, *L’Affaire Lemoine von Marcel Proust. Kommentare und Interpretationen*, Berlin 1972.

4. A. Thibaudet, “Sur le style de Flaubert”, *Nouvelle Revue Française*, 13 (1919), s. 942-953, özellikle s. 951.

olağanüstü bir örnek, *Éducation sentimentale*'in birinci kısmının beşinci ve altıncı bölümlerini ayırır. Madam Moreau oğlu Frédéric'e, onun beklediği mirasın uçup gittiğini daha yeni bildirmiştir. Bu yüzden memurluk yapmak zorunda kalacak, "iyi bir yer edinmeye" çalışacaktır:

Frédéric artık duymuyordu. İçgüdüsel olarak çitin üstünden karşıdaki bahçeye bakıyordu.

Orada, oniki yaşlarında, kızıl saçlı, tek başına bir kız çocuğu bulunuyordu. Kulaklarında, küpe gibi, üvez taneleri; üstünde, güneşte parlayan omuzlarını biraz açıkta bırakan gri bezden bir yelek ile marmelat lekeli beyaz bir etek vardı. İnce ve aynı zamanda sinirli bedeni, bir genç vahşi hayvan çekiciliği gösteriyordu. Bir yabancıнын varlığı kuşkusuz onu şaşırtıyordu, çünkü elinde sulama kovaı ile birden durmuş ve duru yeşil-mavi gözlerini ona dikmişti.

–Mösyö Roque'un kızı, dedi Madam Moreau– Daha yeni hizmetçisi ile evlendi ve kızını evlat edindi.

Bu beşinci bölümün sonudur. Altıncı bölüm ise şöyle başlar:

Yıkılmış, soyulmuş, yitip gitmiş!⁵.

Frédéric'in dalgın bakışıyla görülen kız çocuğunun betimlemesi anlatımı yavaşlatarak, Frédéric'in tepkilerini geriye atar. Daha ileride okur, geriye bakma yoluyla, kız çocuğunun görünmesinin neredeyse peygamberce bir anlamı olduğunu düşünmeye zorlanacaktır, çünkü kızın babası sonra onu Frédéric ile evlendirmeyi denemişti ve bu Madam Moreau'nun tasarılarını sonuca ulaştırabilecek bir evlilik olacaktı. Ama anlatının beklenmedik yavaşlaması karşısında Flaubert'in okuru bir eziklik duygusuna kapılır, çünkü (Peter Brooks'un inandırıcı biçimde gösterdiği gibi) Balzac'ın romanları üstüne kurulan bir dizi beklentinin yalanlandığını görür⁶.

Bir yandan, beyaz bir boşluk tarafından yaratılan beklenmedik hızlanma; öte yandan, geldi gelecek coşkusal doruktan ("yıkılmış, soyulmuş, yitip gitmiş!") önce bölümün birden sona ermesiyle güçlendirilmiş, beklenmedik konu dışına çıkışın yarattığı ani yavaşlama. Proust'un Flaubert'in romanında hayran olduğu "müzik" görsel bir müzikti. Metnin yüksek sesle

5. G. Flaubert, *l'Éducation sentimentale*, haz. E. Maynial, Paris 1954, s. 90-91

6. P. Brooks, "Retrospective Lust, or Flaubert's Perversities", *Reading for the Plot*, Cambridge (Mass.) 1992, s. 171-215.

okunmasına verilen bir ara, bir paragraftan ötekine aniden geçmenin yarattığı şoku yaratamazdı hiçbir zaman ⁷.

Flaubert tarafından kullanılan bir başka yol da –aynı paragraf içinde ani bir geçiş– benzer bir görsel şok yayar. *Madame Bovary*'de, Emma'nın romantik düşlerinin birden günlük varoluşun gri gerçeğinde yok olduğu ünlü parça anlamlı bir örnek oluşturur:

hepsi de çok güzel olan günler, dalgalar gibi, birbirine benziyordu; ve her şey sonsuz, güzel, soluk mavi ve güneşle kaplı ufukta dalgalanıyordu. Ama bebek beşiğinde öksürmeye başlıyor ya da Bovary daha güçlü horluyor ve Emma ancak sabahleyin, şafak camları aydınlattığı ve, meydana, küçük Justin eczanenin kepenklerini açtığı zaman uykuya dalabiliyordu⁸.

Flaubert, Thibaudet'nin belirttiği gibi, aynı fiil zamanını kullanarak ("her şey dalgalanıyordu [...] Ama bebek beşiğinde öksürmeye başlıyordu") Emma'nın düşlerini odanın gürültüleri kadar gerçek kılmıştır. Bu parçayı yorumlarken, Gérard Genette Flaubert'in *Madame Bovary*'nin Rouen yazmasında şöyle yazdığını belirtir: "Ama bebek birden öksürmeye başlıyordu". "Birden" zaman belirtecini kaldırarak Flaubert düşle gerçek arasındaki beklenmedik sürekliliği güçlendirmiştir⁹.

7. Jean Bruneau, burada tartışılan "beyazlık" a değinerek "satırbaşı"ların önemini vurgulamıştır: G. Flaubert, *Correspondance*, l'e giriş, Paris 1973, s. XXIV-XXV.

8. G. Flaubert, *Madame Bovary*, Paris 1972, s. 259. G. Genette tarafından dile getirilmiştir, "Silences de Flaubert", *Figures*, I, Paris 1966, s. 223-243.

9. G. Genette, *Figures*, a.g.y., s. 227. Ayırtırdan parçaların basımsal aralar olmadan birbirini izlemesiyle de benzer bir etki verilir, tıpkı *Vue de Delft*'in karşısında Bergotte'un ölümünün betimlenmesinde olduğu gibi. "Il se répétait: 'Petit pan de mur jaune avec un auvent, petit pan de mur jaune'. Cependant il s'abattit sur un canapé circulaire; aussi brusquement il cessa de penser que sa vie était en jeu et, revenant à l'optimisme, se dit: 'C'est une simple indigestion que m'ont donné ces pommes de terre pas assez cuites, ce n'est rien'. Un nouveau coup l'abattit, il roula du canapé par terre, où accoururent tous les visiteurs et gardiens. Il était mort. Mort à jamais? Qui peut le dire? Certes, les expériences spiritées pas plus que les dogmes religieux n'apportent de preuve que l'âme subsiste..." (M. Proust, *À la recherche du temps perdu*, III, haz. P. Clarac-A. Ferré, Paris 1954, *La prisonnière*, s. 187; "O kendi kendine yineliyordu: 'saçaklı küçük bir sarı duvar parçası, küçük sarı duvar parçası'. Bu arada yuvarlak bir divana çöktü; sonra, birden, yaşamının söz konusu olduğun düşünmeyi bıraktı ve, yeniden iyimserliğe dönerek, şöyle dedi: 'O az pişmiş patateslerin yol açtığı bir hazımsızlık yalnızca, önemli bir şey değil'. Yeni bir darbe onu yıktı, yere yuvarlandı, bütün ziyaretçiler ve muhafızlar ona koştular. Ölmüştü. Kesin olarak ölmüş müydü? Bunu kim söyleyebilir? Kuşkusuz ne ruhsal deneyimler ne de dinsel dogmalar ruhun yaşamayı sürdürdüğünü kanıtlar..."). Anlatıdan fizikötesi sorulara geçiş beklenmedik bir şey ve aynı paragrafın içinde olduğu için de çarpıcıdır.

Éducation sentimentale'in yukarıda anımsatılan kısmı ile ilgili yazmaları incelerken, heyecanla, aynı mantığın açıklanmasına tanık oldum. Sayfadan sayfaya Flaubert, üçüncü kısmın altıncı bölümünün başını yorulmak bilmeden elemiş, yazmış, yeniden yazmış (*Bouvard et Pécuchet, c'est moi!* – Bouvard ve Pécuchet benim! diye bağırabilirdi). En eski parçalardan birinde başlangıç şöyle yankılanıyordu:

Sonra yolculuğa çıktı¹⁰.

Yayımlanmadan önce zaman belirtecinin kaldırılması, görüldüğü gibi, “ayırma etkisi” yaratmaya yönelik genel bir stratejiye girer¹¹. Geçiş daha sert, daha ani, Flaubert'in biçiminin o karanlık uyumu ile daha tutarlı olmuştur:

Yolculuğa çıktı.

3. Bu örnek Flaubert'in titiz uğraşının çok sayıda olası örneklerinden yalnızca biridir. Proust bütün bunlarda, önvaryayma olarak, “müzik”in “tarihin kalıntıları” üstünde bir etkisini görecekti. Benim ulaştığım sonuç, karşıt değilse bile, farklıdır. Özel bir durum olarak Flaubert'i kullanarak, biçim ile tarihin, karşılıklı olarak birbirlerini safdışı bırakmak yerine, birbirine sıkı sıkıya bağlı olduklarını göstermeye çalışacağım.

Proust Flaubert'in “boşluk”unu biçimsel bir yol olarak sunmuştur. Bununla birlikte, beyaz boşluğun, romanın örgüsünde ani ve beklenmedik bir dönüm noktasıyla yaratılan bir *şok*'u güçlendirdiği de unutulmamalıdır. *Éducation sentimentale*'in elyazması bu dönüm noktasının Flaubert'e kendini nasıl kabul ettirdiğini gösterir. İlk zamanlar aşağıdaki cümleleri karalamıştı:

Kalabalıkta bir korku mırıltısı. Muhafız kalabalığa baktı ve çember genişledi. Yeniden yürüyüşe geçti ve Fr[édéric] ... Sén[écal]'i tanıdığını sandı.

10. Paris, Bibliothèque Nationale, *Nouv. acq. fr.* 17610, 63 arka, 64 ön, 65 ön, 71 ön, 77 ön: “Puis il voyagea”; “Il voyagea”. Nezaket gösterip *Nouv. acq. fr.* 17610 no'lu el yazmasının bir parçasının fotokopisini bana ulaştırdığı için, Institut des textes et manuscrits modernes'den Mme Odile de Guidis'e teşekkür ederim.

11. P. M. Wetherill, “Le style des thèmes: étude sur le dernier manuscrit autographe de l'*Éducation sentimentale*”, *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, 81 (1971), s. 308-351; 82 (1972), s. 1-51. 341-342. sayfalarda *puis*'nin kaldırılmasının başka örnekleri vardır.

Sonraki değişikde şöyle yazmıştı:

Bir korku mırıltısı yükseldi kalabalıktan. Muhafız bakışıyla çemberi genişletti [yeniden yürüyüşe geçti: *silinmiş*] ve Frédéric ... Sénéal'i [n profilini tanıdığını sandı: *silinmiş*] tanıdı.

Bu noktada Flaubert, sonunda, *le mot juste*'ü, değiştirilemez sözcüğü, aradığı eksik olan sıfatı bulmuştur:

ve Frédéric, şaşkınlıktan ağzı açık, Sénéal'i tanıdı¹².

Dussardier'yi az önce bir kılıç darbesiyle öldüren muhafızın Sénéal olduğunu anladığında Frédéric'in yaşadığı korku dolu şaşkınlığı *Éducation sentimentale*'in okurları da yaşarlar, her ne kadar o an, önceki bölümün bir bölümünde bir bakıma hazırlanmış olsa da:

Sénéal Otoriteden yana olduğunu açıkladı [...] Yaşasın despotluk, yeter ki despot iyi şeyler yapsın! [...] Tutucular şimdi Sénéal gibi konuşuyorlardı¹³.

Dussardier ve Sénéal birbirlerini tanıyorlardı –bütün öteki görüşler açısından çok farklı olmalarına karşın– benzer siyasal görüşleri vardı ve aynı çevrelere girip çıkıyorlardı. “Meşin bir bereden dışarı taşan bir üstüğü yumağı gibi saçlarıyla” gönlübol bir Herkül olan, tezgahtar Dussardier, ilk kez bir gösteri sırasında, saygısız bir çocuğu acımasızca döven bir polisi yere çalarken sunulur¹⁴. Özel matematik dersi veren Sénéal, önce, ondan “aklı

12. Paris, Bibliothèque Nationale, *Nouv. acq. fr.* 17610, 53v, 61r, 62r: “Un murmure d'horreur dans la foule. L'agent la regarde et le cercle s'élargit. Il se remet en marche et Frédéric...[crut reconnaître] Sénéal”; “Un murmure d'horreur s'éleva de la foule. L'agent eu élargit le cercle avec son regard [se remet en marche: *silinmiş*] et Frédéric...[crut reconnaître: *silinmiş*] reconnu [le profil de: *silinmiş*] Sénéal”; “et Frédéric, béant, reconnu Sénéal”. Maxime Du Camp, *Éducation sentimentale*'in el yazmasını yeniden gördüğünde hoşnutsuzluğunu şöyle açıklamıştır: “Béant est bien faux à mon avis; c'est une épithète physique pour rendre une impression morale –avec un mot plus simple, épouvanté– stupéfait – indigné, je ne sais quoi, tu feras plus d'effet”. Flaubert “béant”ı korumuş ve notları arasına Buffon'un imgeler kuramına etkili bir gönderme dahil etmiştir. Krş. P. M. Wetherill, “Le dernier stade de la composition de l'*Éducation sentimentale*”, *Zeitschrift für französische Sprache und Literatur*, 78 (1968), s. 229-252, s.252.

13. *L'Éducation sentimentale*, a.g.y., s. 503-504, 525.

14. A.g.y., s. 44-45.

başında ve cumhuriyetçi inançları olan bir adam, geleceğin Saint-Just'u" olarak söz eden ve Frédéric'in arkadaşı olan Deslauriers'nin gözleriyle görülür¹⁵. Ama Frédéric, Sénécals ile karşılaştığı zaman onu sevimsiz bulur:

Fırçayla taranıp kesilmiş saçları yüzünden alını daha yüksek görünüyor. Gri gözlerinden sert ve soğuk bir şeyler süzülüyordu, siyah redingotu ve bütün giyinme biçimi bir eğitimciyi ya da bir din adamını andırıyordu¹⁶.

Dış görünüşle ilgili şu çizgiler Sénécals'in fikirlerini önceden anlatır:

Her akşam, iş bitince, tavanarasına dönüyor ve kitaplarda düşlerini doğrulayacak bir şeyler arıyordu. *Toplum Sözleşmesi*'ni okuyup notlar almıştı; kafasını *Revue indépendante* ile dolduruyor, Mably, Morelly, Fourier, Saint-Simon, Comte, Cabet, Louis Blanc'ı, toplumcu yazarların, insanlık için bir kışla düzeyi düşleyen ve onu bir geneleve dönüştürmek ya da bir saymanlık dairesine kapamak isteyenlerden bir araba dolusunu tanıyordu. Bütün bunların karışımıyla kendisine çiftlik ve iplikçi olmak üzere iki yönlü, bireyin Büyük Lamalar ve Nabukadnezarlardan daha güçlü, saltık, şaşmaz ve tanrısal toplumuna hizmet etmek için varolduğu, bir tür Amerikan Sparta'sı olan, erdemli bir demokrasi ideali oluşturmuştu. Sénécals bu kavramın gelecekte gerçekleşeceğinden hiç kuşku duymuyordu; geometriye özgü usamlamalarla ve sorgucuya özgü bir inançla, o ideale düşman saydığı her şeye çok kızıyordu. Soyluluk sanları, haçlar, tuğlar, daha çok da uşak giysileri, dahası fazla sesli saygı göstermeler bile onu çileden çıkarıyor; acıları gibi araştırmaları da onda türlü ayırım ve üstünlüğe karşı olan içgüdüsel nefreti canlı tutuyordu¹⁷.

Flaubert büyük olasılıkla serbest dolaysız söylemin sunduğu olanakları sonuna kadar kullanmasını bilen ilk yazar olmuştur¹⁸. O bu söylem

15. A.g.y., s. 38.

16. A.g.y., s. 73.

17. A.g.y., s. 188-189. Flaubert'in bu parçadaki düşmanca tutumu, başkalarının yanı sıra, P. Collet tarafından da vurgulanmıştır, "Discours et vision politique dans l'Éducation sentimentale" (C.-C. Adam ve diğerleri, *Analyses et réflexions sur Flaubert, l'Éducation sentimentale*, Paris 1989, s. 59).

18. A. Thibaudet, *Gustave Flaubert*, Paris 1935, s. 247 vd.; R. Pascal, *The Dual Voice. Free Indirect Speech and Its Functioning in the Nineteenth-Century European Novel*, Manchester 1977, s. 98-112; C. Prendergast, *The Order of Mimesis. Balzac, Stendhal, Nerval, Flaubert*, Cambridge 1986, s. 185-186 (turnaksız alıntılar konusunda). Son iki kitap bana Franco Moretti tarafından bildirilmiştir.

tarzını, kişilerini sunarken onların sözleri ya da düşünceleri (tırmak içine almadan) ile kendi arasına mesafe koymak için yararlanmıştır. Ama az önce alıntıladığımız sayfada herhangi bir mesafe görülüyor. “İnsanlık için kışla düzeyini talep edenler, insanlığı bir genelevde eğlendirmek ya da bir tezgahta katlamak isteyenler”: Bu Sénécal’ın sesi değil, korku ve ürkü ile titreyen Flaubert’in sesidir¹⁹. Louis-Napolyon’un hükümet darbesinden birkaç gün sonra, Flaubert hanım arkadaşı Henriette Collier’ye şöyle yazmıştı: “Fransa’da çok üzüntülü zamanlara giriyoruz. Ben de zamanlar gibi oluyorum”²⁰. Eşi görülmemiş bir siyasi olgunun ortaya çıkması –bir imparatorluğun kendi yasallığını tüm yurttaşların oy kullanmasından alması– Tocqueville ve Burckhardt gibi akıllı tutuculara benzer biçimde, Flaubert’i de, çağdaş toplumların baskıcı demokrasiden farklı biçimlere doğru yönelmekte olduklarına inandırmıştır. Bu görünürdeki çelişki Sénécal gibi bir kişinin yörüngesiyle simgesel olarak dile getirilir. Sénécal 1848 yılının eşiğinde entrikacı olarak hapse atıldığı zaman, onun saf yoldaşı Dussardier onu iktidarın kurbanı gibi görüp ona acır. 2 Aralık 1851’de Dussardier, polise dönüşen devrimci Sénécal tarafından öldürülür – XX. yüzyılın uğursuz bir örneği. Sénécal’ın fikirleriyle ilgili parça Boris Souvarine tarafından Stalin üstüne yazdığı kitapta anımsatılmıştır. Onun tanıtımını yapan Pierre Kaan “Flaubert tarzı devletçilik”ten söz etmiştir²¹.

4. Ama bırakılan boşluk gibi bir çözüm yolu da XX. yüzyılı çağırır. Gérard Genette, Flaubert’in “içselleştirme”ye karşı sinemayla ortak bir direnci olduğunu belirttikten sonra, sırasıyla, *Éducation sentimentale* ve *Madame Bovary*’den alınan iki ayrıntıyı “birinci plan” olarak tanımlamıştır²². Bir başka eleştirmen, Pierre-Marc de Biasi, Flaubert’in orta yollu sahnelerde dış gerçekliği kesitleme eğiliminde sinemanın bir örneğini görmüştür²³. Bu bilgilerin ışığında Dussardier’nin öldürülme sahnesin-

19. R. Pascal, *The Dual Voice*, a.g.y., s. 100, yazar olarak Flaubert’in sesinin *Madame Bovary*’deki haksız girişlerinden kimi örnekler gösterir.

20. G. Flaubert, *Correspondance*, haz. J. Bruneau, II, Paris 1980, s. 19-20 (8 aralık 1851).

21. B. Souvarine, *Stalin*, İtal. çev. G. Bartoli, Milano 1983, s. 655; yine bkz. G. Bataille, *Contre-attaques*, haz. M. Galletti, Roma 1995, s. 138.

22. G. Genette, *Figures*, a.g.y., s. 228-230.

23. P.-M. de Biasi, “Flaubert”, *Encyclopaedia Universalis, Corpus* 9 (1990), s. 525; G. Flaubert, *Carnets de travail*, Paris 1988, s. 427. Bkz., daha geniş bir perspektif içinde, V. Brombert, *The Novels of Flaubert*, Princeton 1966, ve *La production du sens chez Flaubert*, haz. C. Gothot-Mersch ve diğerleri, Paris 1975.

de montajın bir ilkörneği görülmeye çalışılmıştır. Onu bir kez daha bütünüyle yeniden okuyalım:

Saat beş idi ve ince bir yağmur yağıyordu; kimi siviller Opera'nın kaldırımlarında duruyorlardı; karşıdaki evler kapalı idi; pencerelerde kimse yoktu. *Bulvar* boyunca yalınkılıç süvariler doludizgin gidiyorlardı; ve miğferlerin püskülleri, arkalarında havalanan büyük beyaz pelerinleri, sis içinde rüzgarla eğilip bükülen havagazı lambalarının ışığında geçiyordu. Kalabalık onlara bakıyordu sessiz ve korkmuş.

Süvarilerin bir saldırısı ile ötekisi arasında, yollardaki insanları geri püskürtmek için zabıta ekipleri geliyorlardı.

Ama Tortoni'nin merdivenlerinde, uzun boyu nedeniyle göze çarpan bir adam –Dussardier– bir heykel gibi hareketsiz duruyordu.

Zabıta memurlarından, gözlerinin üstüne düşmüş üç uçlu şapkasıyla başta yürüyen biri onu kılıcıyla tehdit etti.

O zaman öteki bir adım ilerledi ve bağırmağa başladı:

– Yaşasın Cumhuriyet!

Sırtüstü düştü, iki yana açılmış kollarıyla.

Bir korku çığılığı yükseldi kalabalıktan; bakışıyla, zabıta memuru çevresindekileri uzaklaştırdı; ve Frédéric, şaşkınlıktan ağzı açık, Sénécal'i tanıdı.

VI

Yolculuğa çıktı.

Buharlı gemilerin sıkıntısını, çadır altında soğuk uyanışları, manzaraların ve yıkıntıların şaşkınlığını, yarım kalmış sevgilerin acısını tanıdı²⁴.

Ünlü bir denemesinde Sergej Eisenstein Leonardo'nun Tufan betimlemesini yönetmenlik notlarına benzetmiştir²⁵. Flaubert'in romanları daha az uzak ve bir o kadar etkili benzerlikler sağlayabilirdi. Ama sinema ile Flaubert'in biçiminin belli örnekleri arasındaki benzerliğin belirlenme-

24. G. Flaubert, *L'Éducation sentimentale*, a.g.y., s. 560-561.

25. S. Eisenstein, *The Film Sense*, şu yapıtta: *Film Form. Essays in Film Theory and the Film Sense*, haz. J. Leyda, Cleveland 1957, s. 25 vd. (İtal. çev. S. M. Ejzenstein, *Forma e tecnica del film e lezioni di regia*, haz. P. Gobetti, Torino 1964, s. 244). Yine bkz. A. Michelson, "The Wings of Hypothesis. On Montage and the Theory of Interval", *Montage and Modern Life*, 1919-1942, haz. M. Teitelbaum, Boston 1992, s. 63-64.

si gerekir. *Éducation sentimentale*'in ilk inceleyicilerinden biri, Edmond Scherer, romanı aşırı ölçüde parçalı oluşu nedeniyle eleştirmiştir:

Kitapta kompozisyon yok. Karşımızdan kişilerin, sahnelerin birbiri ardına, ama neredeyse rastlantısal biçimde geçtiğini görüyoruz. Bir kabartmalar dizisi ya da fotoğraf koleksiyonu ile karşı karşıyaymışız izlenimine kapılıyoruz [...] İkincil olgular hiçbir yere götürmüyor²⁶.

Birkaç ay önce Scherer, bozulmuş yazar ve “dehadan yoksun adam” olarak tanımlayıp Baudelaire’den kurtulmuştu²⁷. *Éducation sentimentale*’e yöneltilen ve Flaubert’in alaylı tepkilerine yol açan eleştiriler daha az pısrık idi²⁸. “Hiçbir yere götürmeyen” ikincil olgulardan söz ederken Scherer, bir anlamda, *Éducation sentimentale*’in on yıl sonra Théodore de Banville tarafından yapılan ünlü “yaşamın kendisi gibi üzücü, kararsız, gizemli, romanlaştırılmamış roman” tanımını önceliyordu²⁹. Ama Scherer’in gözünde bu “karar eksikliği” ağır bir kusurdu: “Gerçekçi olma çabasıyla”, diye belirtir, “[Flaubert] kuşkusuz gerçektir; ama gerçek olma çabasıyla, artık bizi ilgilendirmez [...]”. Gerçeği ilgi çekici kılmak için ona bir anlam katmak gerekir, ancak, Scherer’e göre, fotoğrafın yapamadığı ve Flaubert’in yapmak istemediği şey budur³⁰.

Scherer’in fotoğrafa değinmesi belki de, gençliğinde Flaubert ile birlikte bir yolculuk günlüğü yazmış ve sonra kısmen *Par les champs et par les grèves* başlığıyla yayımlamış olan Maxime Du Camp’a bir dokundurma içeriyordu. Yazar olmanın ötesinde, Du Camp meslekten bir fotoğrafçı idi. 1851’de, Flaubert ile Doğu’da yaptığı üç yıllık yolculuk sırasında üretilen kalotip baskılardan bir seçme yayımlamıştı. Bunlar, *Egypte Nubie Syrie. Paysages et Monuments* (Mısır, Nübye, Suriye. Manzaralar ve anıtlar) başlığını taşıyan üç ciltte toplanmış sepya renkli soluk fotoğraflardan oluşuyordu³¹. Flaubert’in Frédéric’in yolculuklarını betimlediği

26. É. Scherer, “Un roman de M. Flaubert” (Aralık 1869), *Études sur la littérature contemporaine*, IV, Paris 1886, s. 293-303, özellikle s. 296-297.

27. É. Scherer, “Baudelaire” (Temmuz 1869), s. 261-291, özellikle s. 269.

28. G. Flaubert, *Correspondance*, haz. R. Descharmes, III, Paris 1924, s. 232.

29. T. de Banville, *Critiques*, haz. V. Barrucand, Paris 1917, s. 160 (Genette tarafından *Figures*, a.g.y., s. 241, not 1’de dile getirilir ve bir basım yanlışını düzeltir; yazı 1880’de, Flaubert’in ölümünden sonra yayımlanmıştır).

30. É. Scherer, “Un roman de M. Flaubert”, *Études*, a.g.y., s. 295.

31. İncelediğim ve UCLA kütüphanesi *Special Collections*’ında bulunan örnek Du Camp’ın el yazısıyla bir ithaf yazısını taşımakta ve Pierre Louÿs koleksiyonundan gelmektedir. Yine

parça ("Buharlı gemilerin sıkıntısını, çadır altında soğuk uyanışları, manzara ve yıkıntıların şaşkınlığını ve yarım kalmış sevgilerin hüznünü tanıdım"³²) Maxime Du Camp'la yaptığı yolculukların bir yansımasıdır. Maxime Du Camp da *Souvenirs de l'année 1848*'de (1848 yılı anıları) adlı yapıtında (burada en iyi iki arkadaşının, Flaubert ile Bouilhet'nin, olaylar karşısındaki tavırlarından söz eder birçok kez) Flaubert'in sözlerinin bir yansımasıdır: "Kentte ağır devriye gezmelerin zorluğunu, nöbet yerlerinde geçen gecelerin üzüntüsünü, uykusuz geçen uzun gecelerin sinir bozucu sıkıntısını tanıdım"³³. Kendi anılarının girişinde Du Camp şöyle yazmıştı:

1848 yılının 22, 23 ve 24 Şubat günlerinden anımsadığım şeyleri yazmaya karar verdim. Ben kendimi sorgularken, belleğimin bobini, göz doktorlarının hareketli levhası gibi, kendiliğinden boşaldı; tanıklık ettiğim olayların yeniden gözlerimin önünden geçtiğini gördüm...³⁴.

"Belleğimin bobini kendiliğinden boşaldı": Bugünün okuru için bu sözler kaçınılmaz biçimde sinemayı çağrıştırır. Geçmiş bir film, belleğimiz bir film göstericidir: "Tanıklık ettiğim olayların yeniden gözlerimin önünden geçtiğini gördüm". Ama 1876'da bu bağlantı olanaksızdı³⁵. Edebi bir bakış açısından "bobin", Maxime Du Camp tarafından *Chants modernes*'in bir bölümünde gelişmenin simgelerinden biri olarak selamlanan çoklu iplik makinesinin masurası (*spinning-jenny*) idi. *Chants modernes* dayanılmaz biçimde, "akıllı yazgı, M. Homais'yi Maxime Du Camp adıyla [Flaubert'in] yanına koymuştu [...]" diyen Thibaudet'nin karşılığını çağrıştıran bir kitaptı. *Chants modernes*'de "bobin", "maddenin şarkıları" başlıklı bir şiir dizisi içinde, "buhar", "fotoğraf", "lokomotif" vb.'nin yanında yer alıyordu. Bu şiirler, Mehmet Ali tarafından kurulan École Polytechnique'in yöneticisi olarak Mısır'da uzun yıllar kalmış olan bir Saint-Simon'cu olan

krş. J. Ballerini, "The invisibility of Hadji-Ishmael: Maxime Du Camp's 1850 photographs of Egypt", *The Body Imaged*, haz. K. Adler ve M. Pointon, Cambridge 1993, s. 147-160; J.-M. Carré, *Voyageurs et écrivains français en Egypt*, II, Kahire 1932, s. 77-128.

32. M. Du Camp, *Souvenirs de l'année 1848*, Paris 1876, s. 130. D. Oster tarafından M. Du Camp, *Souvenirs littéraires*'e giriş yazısında belirtilmiştir, Paris 1994, s. 41.

33. M. Du Camp, *Souvenirs...*, a.g.y., s. 40, 51, 56, 77, 85.

34. A.g.y., s. 2.

35. Maxime Du Camp Balzac'ın önceki yapıtını anımsamış olmalı, *César Birotteau*, 1837, s. 274. "la bobine des pensées de ce pauvre homme", Paul Imbs yönetiminde yayımlanan *Trésor de la langue française*, Paris 1979, "bobine" maddesinde dile getirilir.

Charles Lambert'e adanmıştı³⁶. "Bobin" aracılığıyla eski bellek ip(liğ)i eğretilmesi modern teknolojinin yeni bir ürününe, "göz doktorlarının hareketli levhası"na bağlanıyordu; bu her olasılıkta, Daguerre tarafından bulunan ve sinemanın bulunmasına götüren tarihsel zincirde belirleyici bir halka olan diyoramaya bir göndermedir³⁷. *Passagen-Werk*'in "manzara" üstüne bölümünde Walter Benjamin, diyoramanın, bir şafak görüntüsü arkasındaki ışıkları değiştirerek, aslında yarım saat süren bir sekansı birkaç dakikaya sıkıştırırmayı başardığını belirtmiştir³⁸. Bu eşi görülmemiş hızlandırma deneyimi bize, Flaubert'in biçiminin en yürekli öğelerinin kiminin geliştiği tarihsel bağlamı verir. Daguerre "örneğin, *Messe de nuit*'de (gece ayini) önce sandalyelerin görüldüğü yerde insanların görünmesini sağlayan biçim ayrışmalarından"³⁹ gururla söz ettiğinde aklımıza başka bir "zincirleme geçiş", Emma Bovary'nin hayallerden onu çevreleyen nahoş gerçekliğe geçişi gelir.

Ama diyorama tarafından sunulan yeni bakış biçimi trenle güçlendirilmiştir. Trene bir methiye yazan Maxime Du Camp onda, duyguları yücelterek, insanları tanrıya dönüştüren o buluşlardan birini görüyordu:

Bizimdir gökyüzü, yeryüzü ve derya,
Bizimdir alevi beyinlerin,
Bizimdir derin doğa,
Çünkü biz yeni tanrılarız,
Yüze katlarız duyularını insanın,

36. M. Du Camp, *Les chants modernes*, yeni baskı, Paris 1860, s. 172 vd. Etkileyici bir Charles Lambert (ki o zamanlar kendisine Charles Lambert Bey dedirtiyordu) portresi J.-M. Carré'de yeniden çizilir, *Voyageurs et écrivains ...*, a.g.y., II, s. 96. Yine krş. M. Du Camp, *Souvenirs...*, a.g.y., s. 408 vd.; P. Bonnefon, "Maxime Du Camp et les Saint-Simoniens", *Revue d'histoire littéraire de la France*, 17 (1910), s. 709-735; C. L. de Liefde, *Le Saint-Simonisme dans la poésie française entre 1825 et 1865*, Haarlem 1927; P.-M. de Biasi, "Le projet flaubertien et l'utopie du vouloir conclure", *Littérature*, no 22, Mayıs 1976, s. 47-58.

37. G. Bapst, *Essai sur l'histoire des panoramas et des dioramas*, Paris 1891, s. 20; H. ve A. Gernsheim, L. J. M. Daguerre. *The History of the Diorama and the Daguerreotype*, New York 1968², özellikle s. 42 vd.; S. Bordini, *Storia del panorama. La visione totale nella pittura del XIX secolo*, Roma 1984.

38. W. Benjamin, *Das Passagen-Werk*, haz. R. Tiedemann, Frankfurt am Main 1982, II, s. 655-665, özellikle s. 657 (İtal. çev. *Parigi capitale del XIX secolo*, haz. R. Tiedemann, Torino 1986, "Panorama", s. 679-689, özellikle s. 681).

39. L. J. M. Daguerre, *Historique et description des procédés du daguerreotype et du Diorama*, Paris 1839, s. 75 vd. ("Descriptions des procédés de peinture et d'éclairage inventés par Daguerre, et appliqués par lui aux tableaux du Diorama"). Yine bkz. G. Bapst, *Essai...*, a.g.y., s. 20.

Ve Yeryüzü Cenneti geri verilecek ona:
 Isırsın günahsızca elmayı
 Parıldayan yasak ağacın dalında
 [...] ⁴⁰.

Wolfgang Schivelbusch'un parlak biçimde gösterdiği gibi, tren şaşkın yolcuya, çağdaş bir Fransız gözlemcinin sözleriyle, “hoş sahneler, üzücü sahneler, gülünç aralar, parıltılı havai fişekler” sunuyordu⁴¹. Flaubert'in kırık biçemi ve özellikle kişilerinin gözleriyle görülen kent ya da kır manzaraları betimlemeleri, trenin sunduğu yüceltici deneyden başlayarak, yeni teknolojilerin içerimlerini gün ışığına çıkarıyordu. Aşağıdaki parçalarda Frédéric Moreau, sırasıyla, trenle yolculuk ederken, Madam Dambreuse ile bir arabaya binerken, isyancılar ve askerlerle dolu Paris sokaklarında umutsuzca Madam Arnoux'yu beklerken görülür.

Sağda ve solda yeşil ovalar uzanıyordu; katar hızla ilerliyordu; küçük istasyonların yapıları bir manzara üstündeymiş gibi hızla geçiyor ve lokomotifin dumanı hep aynı tarafa ağır yumaklar halinde düşüyor, otlar üzerinde biraz dans ediyor ve sonra dağılıyordu⁴².

[Madam Dambreuse] sonra Frédéric'i kendi vagonuna götürüyor; yağmur pencereleri dövüyor; gelip geçenler çamurdaki gölgeler gibi hareket ediyor; ve onlar, birbirine sarılmış, bütün bunları sakın bir küçümsemeyle karışık biçimde görüyorlardı⁴³.

Perspektifin sonunda, bulvar üstünde, karışık kitleler geçiyorlardı. Kimi zaman [Frédéric] bir süvarinin tuğunu, bir kadın şapkasını ayırt ediyor ve onu tanımak için gözlerini iyice açıyordu⁴⁴.

40. M. Du Camp, *Les chants modernes*, a.g.y., s. 185: “À nous le ciel, la terre et l'onde, / À nous la flamme des cerveaux, / À nous la nature profonde, / Car nous sommes les dieux nouveaux! / Nous centuplons les sens de l'homme, / Et l'Eden lui sera rendu: / Sans péché qu'il morde à la pomme / Qui brille à l'arbre défendu / [...]”.

41. W. Schivelbusch, *The Railway Journey. The Industrialization of Time and Space in the 19th Century*, Berkeley 1986, s. 61 (yapıt bana Paul Holdengräber tarafından bildirilmiştir; İtal. çev. C. Vigliero, *Storia dei viaggi in ferrovia*, Torino 1988). B. Gastineau tarafından dile getirilir, *La vie en chemin de fer*, Paris 1861, s. 31.

42. G. Flaubert, *L'Éducation sentimentale*, a.g.y., s. 191.

43. A.g.y., s. 373.

44. A.g.y., s. 280.

Bu sayfalara bir beyaz boşluktan, Proust tarafından soyutlanmış etki-leyici "beyazlık"tan söz ederek başladım. Ama Flaubert'in bütün düz yazısı görünmez beyaz boşluklarla çizilidir⁴⁵.

5. Birkaç yıl önce Maurice Agulhon *Éducation sentimentale*'in tarihçi için, doğal olarak belge, ama aynı zamanda 1848'den önceki ve sonraki Fransız toplumunun anlaşılmasına katkı olarak taşıdığı önemi vurgulamıştır. Agulhon o "yolculuk etti" sözü üstünde özel olarak durmuştur:

Bonapartçı diktatörlük cumhuriyetin yerini aldığı zaman Fransız toplumu-
nun bir kısmının sezinlediği durağı bize duyumsatmak için –diye belirtir–
Éducation sentimentale'nin bu az sayıdaki eksiltili sözleri [Victor Hugo'nun]
Châtiments'ının bütün borazanlarına değer⁴⁶.

Bugünkü düşünsel ortamda Agulhon'un sözleri, haksız olarak, tarih-yazım ile roman arasındaki herhangi bir ayrıma karşı çıkıyormuş gibi anlaşılma tehlikesi taşır. Benim tavrım (öyle sanıyorum, Agulhon'un-kiyle aynı) bunun tam aksidir. Bugün tarihsel anlatılara karşı yaygın olan tutum bana kolaycılık gibi geliyor, çünkü genel olarak, bu anlatıları olanaklı kılan araştırmalar (arşivsel, dilsel, istatistiksel vb.) göz önüne alınmadan, yalnızca inceleniyor⁴⁷. Oysa *araştırma süreci içinde*, görgül veriler ile anlatı bağları arasındaki karşılıklı etkileşimi araştırmak için, dikkati nihai sonuçlardan hazırlık aşamalarına kaydırmamız gerekirdi. Yıllar önce Lucien Febvre tarihsel kaynakların kendiliklerinden değil, ancak uygun biçimde sorgulandıkları zaman konuştuklarını belirtmişti. Bugün bu bize apaçık görünüyor. Tarihçinin sorularının, doğrudan ya da dolaylı olarak, her zaman anlatı biçimlerinde (çoğul ekinin altını çiziyorum) sorulduğunun belirtilmesi ise daha az açıktır. Bu geçici anlatılar, araştırma süreci içinde, çoğu kez değiştirilen ya da bir kenara bile

45. M. Nadeau, *Madame Bovary*, Paris 1972'ye yazdığı girişte, özellikle s. 17'de, bir başka yoldan, burada formüle edilenlere benzer sonuçlara ulaşır.

46. M. Agulhon, *Peut-on lire en historien "l'Éducation sentimentale?"*, Çeşitli yazarlar, *Histoire et langage dans 'L'éducation sentimentale' de Flaubert*, Paris 1981, s. 35-41, özellikle s. 41.

47. Bkz. Benedetto Croce'nin gençlik denemesi, *La storia ridotta sotto il concetto generale dell'arte* (1895) (yeniden basım, *Primi saggi*, Bari 1927). H. White tarafından kuşkucu yönde geliştirilmiştir, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore 1973. Bu konuyu "Unus testis. Lo sterminio degli Ebrei e il principio della realtà" adlı denememde tartıştım: *Quaderni storici*, yeni dizi, 80, 1992, s. 529-548.

birakılan bir olanaklar ortamının sınırlarını çizer. Bu anlatıları, tarihsel verilerin toplandığı, elendiği, yorumlandığı –ve sonunda, doğal olarak, anlatıldığı– biçimleri (dışta bırakan biçimde olmasa da) derinlemesine etkileyen, soru ve kaynaklar arasında aracılık eden ipuçlarına benzetebiliriz.

Bu süreci açıklamak için, Lucien Febvre ile birlikte, *Annales d'histoire économique et sociale*'i kuran ve yöneten büyük tarihçi Marc Bloch'un yapıtından alınan bir örnek vereceğim. Bloch'un en yenilikçi kitaplarından biri olan *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*'in (Fransa kırsal tarihinin özel nitelikleri) birkaç sayfalık, "Yöntembilimsel gözlemler" başlıklı bir girişi vardır. Burada, kırsal toplumlarla uğraşan araştırmacıların, olanaklının sınırları içinde, neden tarihi "geri giderek" okumaları gerektiği açıklanır⁴⁸. Ama bu, Bloch'un deyişiyle, "geri gitme yöntemi" ihtiyatla kullanılmalıdır:

Doğru kullanılan geri gitme yöntemi hemen önceki çağdan, gittikçe daha uzak çağların taşlaşmış görüntüsünü elde etmek için, hep aynı biçimde yansımanın yeterli olacağı bir fotoğraf istemez. Bu yöntemle yakalamak istediğimiz şey, orada hiç de az olmayan boşluklar bulacağını kabullenmiş, ama onun hareketliliğine saygı göstermeye kararlı biçimde, geriye doğru sarmaya çalışacağımız bir filmin son görüntüsüdür⁴⁹.

Bloch aynı eğretilmeyi, ölümünden sonra yayımlanan savaş anılarından, kesin olarak da ilk kez savaşla karşılaştığı ve Marne savaşıyla çakışan, 10 Eylül 1914 üstüne olan bir parçada kullanmıştı. Bloch şöyle yazıyordu:

Büyük olasılıkla, yaşadığım sürece, günlerimi tam aptallık içinde bitirmem dışında, 10 Eylül 1914 gününü hiç unutmayacağım. Ancak o günle ilgili anılarım bütünüyle kesin değil. Bağlantıları oldukça kötü. Gerçeği söylemek gerekirse çok canlı, ama az düzenli, süreksiz bir görüntüler dizisi oluşturuyorlar, tıpkı şu arada burada büyük kopukluklar olan ve kimi sahneleri, kimse farkına varmadan, tersine çevrilebilen bir sinema filmi gibi.

48. M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* [1931], Paris 1955, s. XII (İtal. çev. C. Ginzburg, *I caratteri originali della storia rurale francese*, Torino 1973, s. XXVII).

49. M. Bloch, *Les caractères originaux*, a.g.y., s. XIV (İtal. çev. a.g.y., s. XXIX).

Bugün geçmişin bir film gibi geriye sarılması fikri bize doğal görünüyor; kuşkusuz bu 1914'te çok daha az doğaldı⁵⁰. Bloch'un eğretilmesinin, Maxime Du Camp tarafından *Souvenirs de l'année 1848*'in girişinde kullanılan –“belleğimin bobini kendiliğinden boşaldı”– imgeyi yeniden işlemiş olması hiç de saçma görünmüyor. İki ay önce, Temmuz 1914'te, Amiens lisesinde verilen, *Critique historique et critique du témoignage* (tarihsel eleştiri ve tanıklığın eleştirisi) üstüne (yine ölümünden sonra yayımlanan) bir konferansta Bloch, Paris'te 1848 devrimini başlatan ünlü ateş etme olayı konusunda araştırmacılar arasındaki tartışmaları anımsatmıştı: Önce kim ateş etmişti, bir asker mi yoksa bir gösterici mi?⁵¹ Maxime Du Camp'ın otuz yıl aradan sonra 1848 yılı ile ilgili anılarını yayımlarken kafasına koyduğu temel amaç tam olarak bu konuda kendi tanıklığını sunmaktır (bu da Maurice Agulhon'un görüşüne göre, bu tartışmaya son vermektedir)⁵². 23 Şubat 1848'deki ateş etme olayıyla ilgilendiğine göre Maxime Du Camp'ın *Souvenirs*'ini bilmesi olasılıktan öte bir şeydir. Ölümünden sonra *Apologie pour l'histoire, ou le métier d'historien* (Tarih ya da tarihçilik mesleğine övgü) başlığıyla çıkan yöntembilimsel düşüncelerinde Bloch gençlik konferansının ateş etmeyle ilgili parçasını kullanmış, ancak ona anlamlı bir gözlem eklemiştir: Bu tür bir olay hakkında bir sonuca varmanın apaçık olanaksızlığı, sahip olduğu daha derin ve daha saf bir şeyde tarihe gölge düşüremez⁵³. *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française* Bloch'un “daha derin ve daha kesin tarih” anlatımıyla anlatmak istediği şeyin bir örneğidir.

Tarihi tersine yazma fikrinin Bloch'a, onun sinemaya olan bilinen tutkusundan gelmiş olması olanaklı mıdır? Belgesel boşlukları anlatım ögesi olarak kabul etme fikrinin Flaubert'den esinlenilmiş olması olanaklı mıdır? Büyük olasılıkla yanıtız kalmaya mahkûm sorulardır bunlar. Ama bir anlatım yolunun varlığı –ister dolaylı ister dolaysız olarak,

50. Krş. M. Bloch, *Souvenirs de guerre 1914-1915*, Paris 1969, s. 14 (İtal. çev. G. De Paola, *La guerra e le false notizie*, Roma 1994, s. 12); U. Raulff, *Ein Historiker um 20. Jahrhundert: Marc Bloch*, Frankfurt a/M. 1995, s. 71-72; ve Bloch'un sinema tutkusu konusunda bkz. s. 118.

51. M. Bloch, “Critique historique et critique du témoignage”, *Annales. Economies-Sociétés-Civilisations*, 5 (1950), s. 1-8.

52. M. Agulhon, “Maxime Du Camp, témoin de la bourgeoisie de 1848”, *Histoire vagabonde*, I, Paris 1988, s. 232-239, özellikle s. 235.

53. M. Bloch, *Apologia della storia o Mestiere di storico*, İtal. çev. G. Gouthier, Torino 1998, s. 80. Yine bkz., bu satırların yazarının, *A proposito della raccolta dei saggi storici di Marc Bloch*, “Studi medievali”, dizi III, VI (1965), s. 335-353.

örneğin sessiz bir vetoyu yeniden harekete geçirerek– bir araştırma yolu ortaya çıkarabilir⁵⁴.

Bütün bunlar, Cicero tarafından önerilen –*rem tene, et verba sequuntur*, “konuyu sağlam tut, sözcükler gelecektir”– ve tarihsel anlatıların dayanıklıları araştırmadan ayrılmasında ısrar eden XX. yüzyıl kuşkucuları tarafından bilinçsizce paylaşılan süslü retorik kavramından çok uzaktır. Marcel Proust’un yola çıktığım denemesi daha karmaşık bir görüş açısı önerir. Albert Thibaudet’nin tasfiyeci havasına karşı çıkarak Proust şöyle yazmıştır:

Uzak geçmiş zamanın, di’li geçmiş zamanın, sıfat fiilin, kimi adılar ve kimi ilgeçlerin bütünüyle yeni ve kişisel kullanımı sayesinde, şeyler hakkındaki görüşlerimizi neredeyse kategorileriyle, bilgi ve dış dünyanın gerçekliğine ilişkin kuramlarıyla Kant kadar yenilemiş bir insanın yetenezsiz diye tanımlandığını görünce şaşırıp kaldığımı itiraf ediyorum⁵⁵.

Abartılmış sözlerdi bunlar. Ama Proust’un Flaubert’in yapıtının bilgi zenginliğini, daha genel olarak da herhangi bir anlatının bilgi gizilgüçlerinin altını çizmekte haklı olduğunu düşünüyorum. Göstermeye çalıştığım gibi, bu sonuç yalnızca sözde “anlatısal tarihe” (benim görüşüme göre pek uygun olmayan bir terimdir bu) değil ama, en çözümselleri de dahil olmak üzere, tarih yazımın herhangi bir biçimine de yayılmalıdır.

54. Sonraki paragraflarda “Vetoes and Compatibilities”, *The Art Bulletin*, LXXVII (1995), s. 534-537 ve “Straniamento”, *Occhiacci di legno*, a.g.y., s. 15-39’da yapılan kimi gözlemleri geliştiriyorum. Bkz. E. H. Gombrich, *Art and Illusion*, Londra 1962, s. 154 vd. ve başka yerlerde (İtal. çev. R. Federici, *Arte e illusione*, Torino 1965).

55. M. Proust, *Chroniques*, a.g.y., s. 193 (*Scritti*, a.g.y., s. 538). “De la lecture” (1905; Arles 1994, s. 55) adlı denemesine Proust şöyle başlayan bir not dahil etmiştir: “J’avoue que certain emploi de l’imparfait de l’indicatif – de ce temps cruel qui nous présente la vie comme quelque chose d’éphémère à la fois et passif...”. Paul Holdengräber’e bu parçayı bana bildirdiği ve Kyong Kyong Lee’ye de onun Ruskin’in Rawdon Brown’a bir mektubunu önvarsayar gibi göründüğüne dikkatimi çektiği için teşekkür ederim. “I find the imperfect is the great tense of my life –quite an intense tense– but it shall not at least be aoristic any longer” (bkz. *Times Literary Supplement*, 7 Ocak 2000).

5.

Egzotizmin Ötesinde: Picasso ve Warburg

1. 1955'te Erwin Panofsky *Meaning of Visual Art* (Görsel sanatın anlamı) başlığı altında uzun süreli bir şansa sahip olacak bir denemeler seçkisi yayımladı. Seçkide 1921 yılına ait bir yazı olan "Üsluplar tarihi üzerine düşünüş olarak insan bedeninin oranlarına ilişkin kuramın tarihi" de vardı. Panofsky sonuç bölümünde, en yeni sanat akımlarında insan vücudunun orantıları kuramının artık bütün önemini yitirdiğini belirtiyordu:

"Resimsel" öznelcilik terimi altında toplanabilecek üsluplar (Wölfflin'in verdiği anlamla resimsel-resimle ilgili: Bunların en canlı temsilcileri XVII. yüzyıl Hollanda resmi ile XVIII. yüzyıl empresyonizmidir) bir insani orantılar kuramıyla ne yapacaklarını bilemediler, zira onlar için genelde üç boyutlu nesneler ve özelde de insan betisi, sınırsız bir alana yayılmış ılık ve havaya göre pek az anlam ifade ediyordu. "Resimsel olmayan" öznelcilik terimi altında toplanabilecek üsluplar (barok öncesi özenticilik (manyetizm) ve modern ekspresyonizm) bir insani orantılar kuramıyla ne yapacaklarını bilemediler, zira onlar için, genelde üç boyutlu nesneler, özelde de insan betisi, ancak bunlar istenildiği şekilde kısaltılıp uzatılabildikleri,

çarpıtılabildikleri ve nihayet parçalara ayrılabilirdikleri ölçüde bir anlam ifade ediyordu¹.

Resmin modern evrimini kısaca anlatan bu özetle kübizm yer almıyor. Daha da şaşırtıcı olanı, başlangıçta bir Alman sanat dergisinde çıkmış olan bir denemede, savaştan hemen sonra Avrupa sanat sahnesinde kendini kabul ettirmiş olan sözde *retour à l'ordre*'a (düzene dönüş) herhangi bir değinmenin olmayışdır. Bu yeni eğilimin ilk ve en anlamlı belgelerinden biri, 1918'de Fransız ressam Amédée Ozenfant ile, daha çok (kendisine Ozenfant tarafından önerilmiş olan) Le Corbusier adıyla tanınan, İsviçreli ressam ve mimar Charles-Edouard Jeanneret tarafından yazılmış sanat manifestosu olan *Après le Cubisme* olmuştur. Kitapçıklarında Ozenfant ve Le Corbusier, yalnızca sanatsal değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal içerimleri de olan bir düzen öngörüyorlardı. İki yazar "sanatın da yalnızca protesto sanatı olarak görüldüğü bir grevler, istekler ve protestolar çağı"nın sona erdiğini açıklıyordu. Ozenfant ve Le Corbusier'nin "tasfiyecilik" (*purisme*) adını verdikleri, bilime ve sanayi toplumuna uygun, yeni bir sanat gerekiyordu. Betonarme gibi yeni teknik buluşlar sayesinde mimarlığın "her güzelliğin temeli olan sayı" üstüne kurulması gerekiyordu². Resim, özellikle –konuların en zoru olan– insan vücudunun betimlenmesine bağlı olan resim Antikçağın kurallarına dönmeliydi. Bunlar yapay kodlar değil, "doğru ve yalın yasalar"dı (*lois justes et simples*) ve bunlar sayesinde insanın amaçları doğaninkilerle uyuşuyordu.

Eukleides, Pythagoras ve Arkhimedes'in adlarıyla birleşmiş olan bu ilkeler, Ozenfant ve Le Corbusier tarafından yönetilen etkin dergi *L'Esprit Nouveau*'yu esinlemiştir, tıpkı, uzun yıllar sonra, Le Corbusier'nin *Modulor*'unu* olduğu gibi. Bu sonuncusu, bütün XX. yüzyıl boyunca, eski insan vücudunun orantıları kuramının canlılığını göstermeye yeterli bir örnekler. 1920'den başlayarak Oskar Schlemmer, kendi yapıtlarında olduğu kadar Bauhaus'ta verdiği derslerde de, insan vücudunun orantıları konusunda takıntılı biçimde çalışmaya başlamıştı. Bu, birkaç biçimde, Ozenfant ve Le Corbusier'nin fikirlerine bir yanıt olan bir tasarı idi³.

1. E. Panofsky, *Il significato delle arti visive*, İtal. çev. R. Federici, Torino 1962, s. 105 (özgün baskı, *Meaning in the Visual Arts*, Garden City, New York 1955, s. 106).

2. Ozenfant ve Jeanneret, *Après le Cubisme*, Paris 1918, s. 12.

(*) Le Corbusier'nin birçok evde kullandığı, 1.83 m. boyunda bir insanın ölçülerini ve hareketlerini temel alan oranlama sistemi. (ç.n.)

3. Krş. Oskar Schlemmer, *Opere del 1908-1942*, sergi kataloğu, Ascona 1987, resim 7 ve 8.

Ozenfant ve Le Corbusier manifestolarında adını vermedikleri bir matematikçiye atfedilen açıklamayı alıntılıyorlardı:

Eğer, diyor bir matematikçi, Yunanlılar barbarlara karşı utku kazanmışlar, eğer, Yunan düşüncesinin mirasçısı olan Avrupa dünya üstünde egemenlik kurmuş ise nedeni basittir: Vahşiler yalnızca duyulara egemen olan cırtlak renkleri ve davulların kulak tırmalayıcı seslerini severler; oysa Yunanlılar, duyulur güzelliğin arkasında saklı olan düşünsel güzelliği severlerdi⁴.

Bu nedenle dünyanın Avrupa tarafından fethedilmesi duygular ile düşünce arasındaki karşıtlık aracılığıyla açıklanıyor ve haklı görülüyordu. Bu zıtlığın genel içerimleri daha önce Platon tarafından vurgulanmıştı. Kaldı ki 1918'de çıkan bir yazısında Ozenfant *Philebos*'tan Platon'un geometrik biçimlerin güzelliğinden söz ettiği bir parçayı alıntılamıştı⁵.

Büyük olasılıkla 1907 yılının Nisan ya da Mayıs ayına, yani *Demoiselles d'Avignon*'a (Avignonlu kadınlar) (resim 5) götüren çılgınca çalışma döneminin en yoğun zamanına kadar giden bir dizi çizimde Picasso tarafından insan vücudunun orantıları kuramına gösterilen saygıya –Panofsky'den hiç söz etmeyelim– Ozenfant ve Le Corbusier'nin nasıl tepki göstereceklerini sormak geliyor içimden. XX. yüzyıl resim tarihi için temel olan bu yapının anatomik biçim bozukluklarında ve sert, göze batıcı renklerinde genel olarak Avrupalı değil, Afrikalı ya da Okyanusyalı betimlemelerin bir yansıması görülmüştür. Ancak *Avignonlu Kadınlar*'ın hazırlık malzemesi arasında orantılar kuramına bağlı çizimlerin varlığı daha karmaşık bir yolculuğu salık veriyor.

2. 1906 yılının Mayısı ile Ağustos ortası arasında Picasso hanım arkadaşı Fernande Olivier ile küçük bir İspanyol dağ köyü olan Gósol'da yaşamıştır. O yalnız çalışma aylarında, Picasso'nun yolculuğunda, sonraki yılın öngörülmedik gelişmelerini hazırlayan çok önemli bir an olduğu kabul edilir bugün. Gósol'da yapılan tablolar arasında, dört çıplak kadın,

4. Ozenfant ve Jeanneret, *Après le Cubisme*, a.g.y., s. 48.

5. Ozenfant Platon, *Philebos*, 51c'den (ki bu ona Léonce Rosenberg tarafından gösterilmişti) *L'Élan*, 9 Mart 1916, s. 14'te söz etmişti (yine bkz. onun *Mémoires 1886-1962*, Paris 1968, s. 94). *L'Élan*'ın (10, 1 Aralık 1916) sonraki fasikülündeki illüstrasyonlar arasında Picasso'nun figürasyona dönüşünün ilk örneklerinde biri, Max Jacob'un karakalem portresi (1915) vardı.

yine çıplak bir adam ve yaşlı bir mamayı gösteren, *Harem* adıyla ünlü, büyük boyutlu biri vardır. Belirtildiği gibi, *Harem*, hem biçimsel düzlemde hem de içerik düzleminde, Ingres'in *Türk hamamı* tablosuna (resim 8) bir yanıt idi.

Türk hamamı, uzun süre Türk diplomat Halil Beyin özel koleksiyonunda kaldıktan sonra, Ingres'in bir grup yapıtıyla birlikte, 1905 Salon d'Automne'unda halka sunulmuş; 1911'de de Louvre tarafından satın alınmıştır⁶. 1905 sonbaharında *Gazette des Beaux-Arts*'da çıkan bir yazısında André Gide Salon d'Automne'un salonlarını dolaşırken edindiği izlenimleri betimlemiştir. Gide Ingres'in, Dampierre'de Luynes dükünün şatosunu süslemesi gereken, bitirilmemiş duvar resmi *L'Âge d'or* (Altın çağ) (1862'de Ingres onun, bugün Cambridge'de Fogg Museum'da bulunan, çok daha küçük bir örneğini yapmıştır) için hazırlık çizimi üstüne yazmış olduğu şu cümleleri alıntılanmıştır:

... bizi büyüleyen ve bizi saran bu güzellik –insan vücudunun ayrıntılarını bir yana bırakmak gerek üstünde durmamalıyız– uzuvlar sütun gövdeleri gibidir – böyle [diyorlar] ustaların ustaları⁷.

Gide tarafından alıntılanan bu sözler, klasik ya da Antik geleneğin gerçek ya da varsayılan mirasçısı olan Ingres'in sözleridir. Vücut ile sütun arasındaki karşılaştırma da, Antikçağ'daki insan vücudunun orantıları kuramının bütünleyici parçası idi. Ama Salon d'Automne'u gezen genç kuşak ressamı için Ingres, bambaşka biri, açıkça anti-klasik bir ressam, on yıl sonra Maurice Denis'nin onu tanımladığı gibi, “ancêtre des deformatuers”, biçim bozucuların atası idi⁸. Matisse'in 1906'da sergile-

6. Halil Bey konusunda krş. F. Haskell, “A Turk and His Pictures in Nineteenth-Century Paris”, *Past and Present in Art and Taste*, New Haven- Londra 1987, s. 175-185.

7. A. Gide, “Promenade au Salon d'Automne”, *Gazette des Beaux-Arts*, 34 (Aralık 1905), s. 475-485, özellikle s. 479, not 1. Ingres'in çizimi bugün Montauban'dadır; sonraki kopyası ise (ortografik özellikler de dahil olmak üzere) G. Vigné'den alınmadır, *Dessins d'Ingres. Catalogue raisonné des dessins du musée de Montauban*, Paris 1995, s. 342, no 1297: “... cette beauté qui charme et transporte il faut bien passer les détails du Corps humain, que les membres sont pour ainsi dire comme des futs de colonnes, tels les maîtres des maîtres”.

8. M. Denis, “Le présent et l'avenir de la peinture française” [1916], *Nouvelles théories sur l'art moderne, sur l'art sacré, 1914-1921*, Paris 1927, s. 37; P. Daix, *L'historique des Demoiselles d'Avignon révisé à l'aide des Carnets de Picasso, Les Demoiselles d'Avignon*, haz. H. Seckel, II, Paris 1988, s. 493. Maurice Denis'nin gözlemi 1921'de Salmon tarafından yeniden ele alınmıştır. Bkz. C. Green, *Cubisme and Its Enemies*, New Haven-Londra 1987, s. 59.

diği *La joie de vivre* (Yaşama sevinci) tam olarak Ingres'in Altın çağ tablosundan esinleniyordu⁹.

Picasso'nun Gósol'da yaptığı *Harem* tablosu hem Ingres'e hem de Matisse'e bir yanıt sayılabilir¹⁰. Picasso tarafından 1907'de orantılar kuramı üstüne yapılan çizimlerin de sonuç olarak Ingres'den esinlenilmiş olduğu varsayılabilir; ancak bu genel bir varsayım olurdu. Sorunu derinleştirmeden önce, *Avignonlu Kadınlar* üstüne yapılmakta olan tartışmaya kısaca değinmek gerekiyor.

3. Tartışma yetmişli yılların başında Leo Steinberg'in "The Philosophical Brothel" (Felsefi kerhane) adlı denemesiyle yeni bir döneme girmiştir. Steinberg'in yorumunun iki noktası artık benimsenmiş gibi görünmektedir. Bunlardan birincisi, zamanında, *Avignonlu Kadınlar*'da kübizme doğru bir geçiş tablosu gören Kahnweiler tarafından önerilen yorumun aşılmış olmasıdır. İkincisi de, şaşırtıcı biçimde uzun zaman göz ardı edilmiş bir öge, tablonun saldırgan cinselliği üstüne Steinberg tarafından yapılan vurgudur¹¹. Buna karşılık, Steinberg'in Picasso'nun baştaki tasarımları ile ulaştığı sonuç arasındaki önvarsayılan süreklilik üstündeki ısrarı çok daha tartışmalıdır¹².

Tabloyu biçimlendirmeye başlamadan önce Picasso hem, hazırlık taslaklarında elinde bir kitap (ya da, seçenek olarak, bir kafatası) tutarak sol taraftan giren öğrenciyi (resim 9), hem de, sahnenin ortasında oturmuş sigara saran denizciyi çıkarmaya karar vermiştir. Böylece Picasso'nun yola çıktığı ilginç olay—hangisi olursa olsun—yitip gitmiştir. Denemenin 1988'de çıkan genişletilmiş baskısına eklenen notta Leo Steinberg, William Rubin tarafından önerilen, Picasso'nun *Avignonlu Kadınlar*'ı yaparken frengi korkusundan esinlenmiş olabileceği yolundaki yorumu "basite indirgemecilik" olarak açıklamıştır¹³. Ama *Kadınlar*'ı Kraliçe Viktorya dönemine özgü

9. M.G. Messina, *Le Muse d'oltremare. Esotismo e Primitivismo nell'arte contemporanea*, Torino 1993, s. 177.

10. W. Spies, *Sculpture by Picasso*, New York 1971, s. 20.

11. L. Steinberg, *The Philosophical Brothel*, *October*, 44 (1988 ilkbahar), s. 7-74 (daha önce, ama daha az geniş olan bir biçimi 1972'ye kadar çıkar). Yine krş. *Other Criteria*, Londra 1972, s. 187.

12. Bu nokta konusunda bkz. L. Nochlin, "The Vanishing Brothel", *London Review of Books*, 6 Mart 1997.

13. W. Rubin, "The Genesis of *Les Demoiselles d'Avignon*", *Les Demoiselles d'Avignon*, haz. W. Rubin, H. Seckel, J. Cousins, New York 1994, s. 13-144. Yine krş. M. Leja, " 'Le Vieux Marcheur' and 'les deux risques' ". Picasso, Prostitution, Venereal Disease, and Maternity,

bir anlatı tablosuna dönüştüren bu şaşırtıcı okumaya giden yolu açan kişi Steinberg'in kendisi olmuştur, zira Max Jacob ile özdeşleştirilebileceği düşünülen öğrenci ya da denizciyi ve Jacob'un eşcinselliğini, tabloyu bugün bizim gördüğümüz anlamıyla ortaya çıkaracak ipuçları olarak görmüştür¹⁴. Ama denemesinin hemen başında Steinberg, dikkatlice incelenmeye değer bir kanıtla ilgili, Rubin'in başıboş anlatısal varsayımlarına etkili bir ağıkırıcı (panzehir) sunmuştu.

4. Steinberg, Akdeniz resminin özelliği olan anlatısal bir biçim ile Kuzey Avrupa resminin özelliği olan anlatısal olmayan bir biçim arasındaki karşıtlığa değinmiş ve öğrenci ile denizcinin Picasso tarafından tablodan çıkarılmasında, Velázquez tarafından *Las Meninas*'ta yapılarına benzer, stratejik bir seçim görmüştü. "Velázquez [...] Picasso gibi", diye yazıyordu Steinberg, "aynı zamanda hem Akdeniz geleneğine hem de Kuzey geleneğine doğru hareket etmişti"¹⁵.

Resimleme eyleminin –bu *Kadınlar*'da eksik olan bir öğedir– *Las Meninas*'ta sahip olduğu merkezi önemi gözardı eden bu karşılaştırma pek inandırıcı görünmüyor. Steinberg'in Alois Riegl'in Hollandalı grup portresi üstüne yazdığı (sonradan kitap olarak yayımlanan) ünlü denemesine değinmesi çok daha yararlıdır¹⁶. Söz konusu olan, Riegl'in, ister eril olsun ister dişi, topluluk portresi olarak tanımladığı, kesinlikle anlatısal olmayan bir türdür¹⁷. XVII. yüzyıldan başlayarak moda olan Le Nain kardeşlerin tablolarını (resim 10) dolduranlar gibi, daha aşağı toplumsal koşullardan erkek ve kadın betimlemeleri de bu örnekten esinlenmiştir.

1899-1907", *Art History*, 8 Mart 1985, s. 66-81. Bu tür yazılara getirilen, haklı olarak sert, bir eleştiri R. Kraus tarafından dile getirilmiştir, "In the Name of Picasso", onun *The Originality of the Avant-Garde and the Other Modernist Myths*'i içinde, Cambridge (Mass.) 1985, s. 23-40.

14. W. Rubin, "Picasso's Portrait of Max Jacob and *Les Femelles d'Avignon*", *In medias res. Festschrift zum siebzigsten Geburtstag von Peter Ludwig*, haz. R. Jacobs vdy., Köln 1995, s. 117-130.

15. L. Steinberg, *The Philosophical Brothel*, a.g.y., s. 14.

16. A. Riegl, *Das holländische Gruppenporträt*, Wien 1931, "Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses", XXIII, fas. 3 ve 4, (1902), s. 71-278. Y.-A. Bois, Steinberg'in Riegl'e değinmesini farklı, Foucault tarafından önerilen *Las Meninas* yorumunu izleyen bir yönde geliştirmiştir ("Painting", s. 136, s. 173 not 29). Yine krş. W. Hofmann, "Réflexions sur l' 'iconisation', à propos des *Demoiselles d'Avignon*", *Revue de l'art*, no 71 (1986), 33-42.

17. A. Riegl, *Das holländische Gruppenporträt*, a.g.y., s. 72.

Le Nain kardeşler tarafından *La Forge*'da (Demirci ocağı) betimlenen kişiler, diye yazar Sainte-Beuve, bir izleyici tarafından suçüstü yakalanmışlar gibi, tablodan dışarı bakarlar. Jacques Thuillier bu gözlemi yeniden ele almış ve çoğu kez Le Nain kardeşlerin tablolarındaki kişilerin sabit bakışının "tabloyu seyirciye doğru ardına kadar açtığını" vurgulamıştır¹⁸. *Avignonlu Kadımlar* çözümlemesinde Leo Steinberg, bütünüyle bağımsız biçimde, benzer bir gözlemde bulunmuştur:

İç biçimsel süreksizlikleriyle ünlü bu tablonun birliği; daha çok seyreden kişinin seyredilmekte olmasından kaynaklanan şaşkın bilinçten oluşmaktadır¹⁹.

Picasso'nun Le Nain kardeşleri çok sevdiği iyi bilinmektedir. Picasso 1917'de onların tablolarından biri olan *Le retour du baptême* (Vaftiz dönüşü) üstüne kurulu bir *nazire* yapmıştır²⁰. 1919 ya da 1920'de, *La Halte du cavalier*'nin (Şövalyenin durağı), o zaman gerçek olduğuna inanılan bugün ise kopya sayılan bir değişkesi için 6000 frank ödemişti²¹. *Avignonlu Kadımlar*, Le Nain kardeşlerin tablolarından çok farklı olmasına karşın, onların anlatısal boyut eksikliğini paylaşır. Yakın zamanlardaki bir buluş, dolaylı biçimde, bu ögenin önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

5. Bütün yaşamı boyunca Picasso fotoğraf biriktirmişti. Öldüğü zaman 15.000 fotoğrafı vardı. Onlardan sürekli olarak dürtü ve esin almıştır; 1997'de Paris Picasso Müzesinde açılan unutulmayacak sergide sergilenen birçokları arasından rastgele seçilen iki örneğin gösterdiği gibi, öngörülemez ve karmaşık bir ilişkidir bu (krş. resim 11 ve 12, 13 ve 14)²².

Picasso Müzesinin belgeliklerinde, başka şeylerin yanı sıra, Dakar'da çalışmış bir fotoğrafçı olan Edmond Fortier tarafından hazırlanmış 40 kartpostal bulunmaktadır. Anne Baldassari tarafından hazırlanan *Le miroir*

18. *Les frères Le Nain, Grand Palais 3 octobre 1978-8 janvier 1979*, sergi kataloğu, Paris 1978, giriş J. Thuillier, s. 29-33.

19. L. Steinberg, *The Philosophical Brothel*, a.g.y., s. 12.

20. Ch. Zervos, *Pablo Picasso*, Paris III, 391 (bugün Picasso Müzesindedir).

21. A. Lhote, "Les frères Le Nain (Galerie Gambon)", *Nouvelle Revue Française*, 20 (1923), s. 589 not 1 (P. Rosenberg tarafından dile getirilir, *Tout l'oeuvre peint des Le Nain*, Paris 1993, s. 183).

22. *Le miroir noir. Picasso, Sources photographiques 1900-1928*, Paris, Musée Picasso, 12 mars - 9 juin 1997, haz. A. Baldassari, sergi kataloğu, Paris 1997.

noir. Picasso, *Sources photographiques 1900-1928* (Kara ayna. Picasso, fotoğraf kaynakları 1900-1928) başlıklı katalogun bir bölümü bu kartlardan 1906 tarihli birine ayrılmıştır. Bölümün alt başlığında, bütün belirsizliğiyle, *source* "kaynak" sözcüğü görülür: "L'humanité féminine. Une source africaine des *Demoiselles d'Avignon*" (Dişil insanlık. *Avignonlu Kadınlar*'ın Afrikalı bir kaynağı) (resim 15)²³. İyi ama, bu bağlamda, Afrikalı kaynak kesin olarak ne anlama geliyor? Ve eğer bu bir "kaynak" ise, onu "Afrikalı" olarak tanımlamak ne derece doğrudur?

Bu sorulara, birinciden başlayarak, ayrı ayrı yanıt verilmesi gerekecektir. Verilen az sayıdaki örneğin de apaçık gösterdiği gibi, Picasso'nun fotoğraf ile ilişkisi son derece saldırgan, yani herhangi bir sanat yapıtıyla, dahası ister mevcut olsun ister geçmiş, herhangi bir imgeyle kurduğu ilişkiden farklı değildi. Burada kaçınılmaz olarak, ona atfedilen ünlü "je ne cherche pas, je trouve" (Ben aramam, bulurum) deyişini düşünmek gerekiyor. Tam anlamıyla bir *sourcier*, değnekli kaynak arayıcısı olarak tanımlanabilecek bir adam için her şey bir kaynak, *une source* olabilirdi.

Anne Baldassari'ye göre Picasso'nun Fortier'nin fotoğraflarına tepkisi sonuç olarak *Avignonlu Kadınlar*'da Afrikalı bir ögenin, üstünde çok tartışılan varlığını açıklayabilir. Ama Fortier'nin fotoğrafları ayrıntılı olarak Avrupalı, dahası sömürgeci bir türe ait olup budunbetimsel belgeler olarak sunulan erotik fotoğraflar söz konusudur. Bu da yetmez. Bir Fransız erkeği tarafından bakılan ve Fransız erkek toplumuna yönelik bu Afrikalı kadınlar, genel ilke olarak, objektifin karşısına Avrupa resim geleneğinde kökleşmiş formüllere göre sıralanmışlardı. Fortier tarafından çekilen öteki fotoğraflarla, örneğin profilden görülen Malinke kadınıninkile (resim 13) yapılan bir karşılaştırma, cepheden poz ve iki sıra halinde yapay dizilişin sudanlı kadınları rahatsız ettiğini göstermektedir. Onların görkemli biçimde indirilmiş ya da şaşkın bir gülüşle yana çevrilmiş bakışları da, onlara dayatılmış olan yabancı ve eril bir örneğe olan bir direncin izleridir²⁴.

23. Fortier konusunda krs. P. David, "La carte postale sénégalaise de 1900 à 1960. Production, édition et signification: un bilan provisoire", *Notes Africains*, 157 (Ocak 1978), s. 3-12; D. Prochaska, "French Postcards. Views of Colonial Senegal", *African Arts*, Ekim 1991, s. 40-47.

24. A. Baldassari, *Le miroir noir, a.g.y.*, s. 106: "Quatre d'entre ces femmes tiennent les yeux baissés, une autre se détourne, aucune ne fait face au photographe".

Bir ya da iki sıra halinde dizilmiş, objektife sabit bakan insan grubu “etnografik” fotoğraflarda sıkça yinelenen bir özelliktir²⁵. Sonuç olarak, Riegl tarafından özdeşleştirilen grup portresinden gelen bir dinsel resim derlemesi söz konusudur. Anne Baldassari, Edmond Fortier'nin fotoğrafında, Picasso'yu daha çok etkileyen şeyin Afrikalı kadınlar grubunun cepheden dizilişi olduğunu düşünür²⁶. Eğer işler gerçekten böyle gitmiş ise, Picasso'nun, kendine özgü olan *sourcier* (değnekli kaynak arayıcısı) içgüdüleriyle, sonradan Salmon tarafından *Avignonlu Kadınlar* olarak adlandırılan *Bordel* (Kerhane) tasarısının birinci aşamasını oluşturmuş olan fıkramsı yerleştirmeden kurtulmak için özellikle bir Avrupa geleneğine başvurmuş olduğu sonucunu çıkarmak gerekir.

6. Eğer sözdizimi düzeyinden sözler düzeyine –yani grup dizilişinden kadınların hareketlerine– geçilecek olursa, Edmond Fortier'nin bir kez daha Avrupa sanatından, daha kesin bir deyişle, Yunan sanatından esinlenen bir örneği izlediği görülür. Sudanlı kadınlar yeniden bir Partenon efrizi yaratmak için yapay olarak dizilmişlerdi (resim 16).

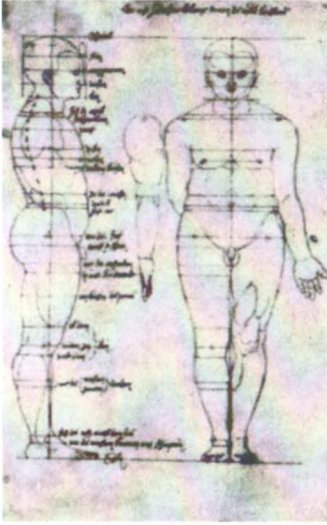
Avrupalı olmayan gerçeklere klasik biçimler aracılığıyla yaklaşmak egzotizmin sıkça yinelenen bir özelliğidir; böylece seyirci ya da okuyucuya evcilleştirilmiş bir farklılık duygusu aktarılmak istenir. Yunan ya da Roma heykellerinin aşama düzenli olarak Avrupalı olmayan görünümünün yanına koyulduğu her kezinde, açık ve saldırgan olan üstü kapalı ve babacan bir ırkçılık biçimi olup nazi Almanya'sı ve faşist İtalya'nın XIX. yüzyıl antropolojisinden aldıkları beylik bir düşüncedir²⁷.

Avignonlu Kadınlar olayında bütünüyle farklı yapıda bir yan yana koyma ile karşı karşıyayız. Görüldüğü gibi, tablonun ortasındaki kadın, Ingres'in *Venus*'ünden ya da Michelangelo'nun *Prigione morente*'sinden (Ölmekte

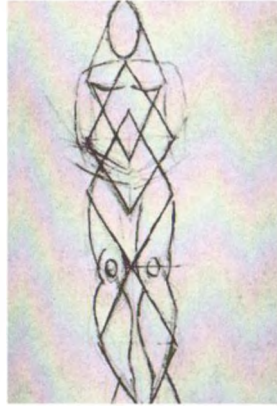
25. Örneğin bkz. N. Rosenblum, *A World History of Photography*, New York 1984, resim 414 ve 421, ve ilgili yorumlar için s. 344 ve 349-351: burada söz konusu edilen, her ikisi de 1870'lere tarihlenebilen ve biri Suriye'den bir bedevi kadınlar grubunu, öteki Rusya'dan bir kör dilenciler grubunu betimleyen iki fotoğraftır. Birincisi Marie Louise Cabannis Bonfils tarafından çekilmiş olabilir.

26. *Le miroir noir*, a.g.y., s. 94.

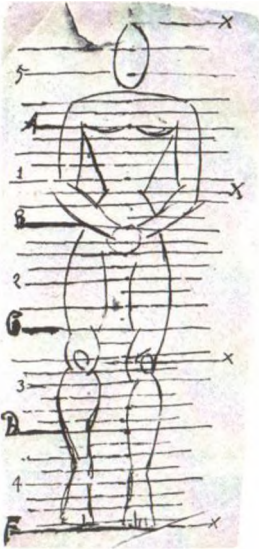
27. M. Cowling, *The artist as Anthropologist. The Representation of Type and Characters in Victorian Art*, Cambridge 1989, resim 40 (Nott ve Gliuddon'dan, *Types of Mankind*, Londra 1854), G. Isaac tarafından dile getirilir, “Louis Agassiz's photographs in Brazil. Separate Creations”, *History of Photography*, 21, 1, 1997 ilkbahar, s. 3-14, özellikle s. 8. Yine aynı anlamda bkz. Telesio Interlandi tarafından yönetilen *La difesa della razza* dergisinin kapağında çıkan ve çoğu kez kopya edilen imge.

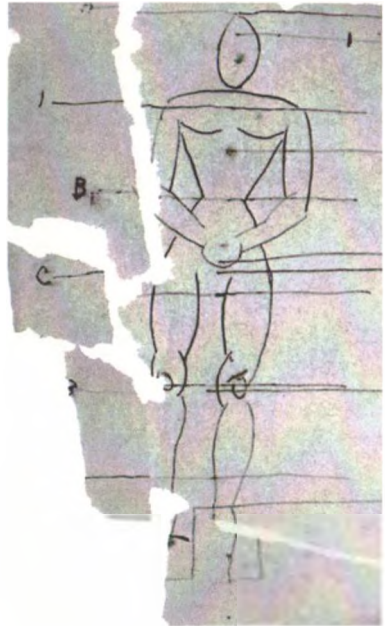
1. Albrecht Dürer, *Önden ve yandan çıplak erkek*, *Vier Bücher von Menschlicher Proportion*'un birinci kitabı için çalışma, yaklaşık 1523. Cambridge Mass., Fogg Museum.

2. Pablo Picasso, *Oran çalışması*, Nisan-Mayıs 1907, Defter no 5, s. 1 ön-1 arka. © Succession Picasso 2003.

3. Pablo Picasso, *Oran çalışması*, Nisan-Mayıs 1907. Paris, Picasso Müzesi. © Succession Picasso 2003.

4. Pablo Picasso, *Oran çalışması*, Nisan 1907. Paris, Picasso Müzesi. © Succession Picasso 2003.

5. Pablo Picasso, *Avignonlu kadımlar*, 1907. New York, Museum of Modern Art. © Succession Picasso 2003.

6. Pablo Picasso, *Harem*, 1906.
Cleveland, Museum of Art.
© Succession Picasso 2003.

7. Michelangelo, *Ölmekte olan tutuklu*. Paris, Louvre Müzesi

8. Jean-Auguste-Dominique Ingres, *Türk hamamı*, 1863.
Paris, Louvre Müzesi.

9. Pablo Picasso, *Avignonlu kadımlar için çalışma*, 1907. New York, Museum of Modern Art.
© Succession Picasso 2003.

10. Le Nain kardeşler, *Demirci ocağı*. Paris, Louvre Müzesi.

11. Pablo Picasso, *Soler Ailesi*, 1903. Liège, Musée des Beaux-Arts. © Succession Picasso 2003.

12. Anonim, *Soler Ailesi*, 1903. Özel koleksiyon.

1906
Afrique Occidentale
Étude N° 84
Femme Malinké

13. Edmond Fortier, *Malinke kadını*, kartpostal, 1906. Paris, Picasso Müzesi, Picasso Arşivleri.

14. Pablo Picasso, *Profilden kadın*, 1906-1907 kış. Özel koleksiyon.
© Succession Picasso 2003.

15. Edmond Fortier, *Sudan. Kadın tipleri*, kartpostal, 1906. Paris, Picasso Müzesi, Picasso Arşivleri.

16. Partenon efrizi: *hydriai* taşıyıcıları.

17. Pablo Picasso, *Ayakta çıplak kadın*, 1906-1907 kış.
© Succession Picasso 2003.

18. Pablo Picasso, *Kadın başı*, 1907, bir gazete parçası üstüne mürekkep ile çizim ("Le Vieux Marcheur"). © Succession Picasso 2003.

19. Pablo Picasso, *Josep Fontdevila*, 1906.
© Succession Picasso 2003.

20. Pablo Picasso, *Josep Fontdevila*, 1906.
© Succession Picasso 2003.

21. Pablo Picasso, *Josep Fontdevila*, Defter 1, 47. yaprak, ön, 1906. © Succession Picasso 2003.

22. *Afrikalı balıkçı*, İÖ III. yüzyıl, önceleri Ölmekte olan Seneca olarak bilinirdi. Paris, Louvre Müzesi.

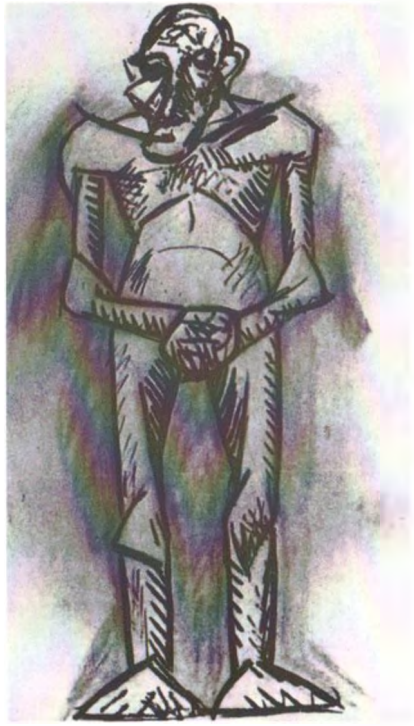

23. Pablo Picasso, *Josep Fontdevila*, 1906, ayrıntı.
Özel koleksiyon.
© Succession Picasso 2003.

24. André Salmon'un
fotoğrafı, 1922.

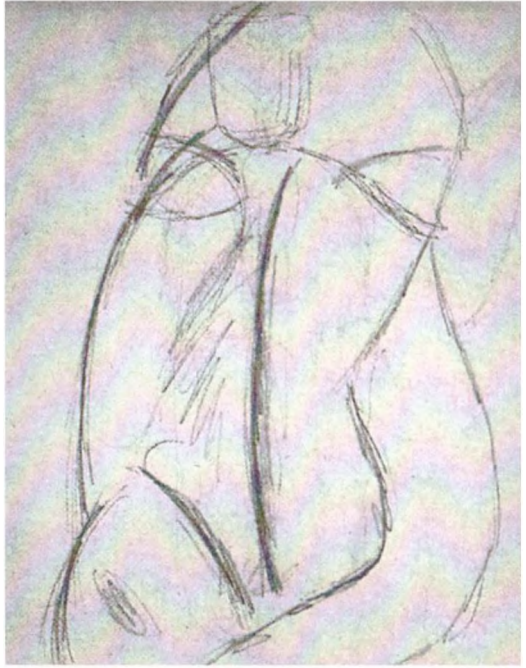
25. Pablo Picasso, *Ellerini
kavuşturmuş çıplak erkek*, 1906.
Jacqueline Picasso koleksiyonu.
© Succession Picasso 2003.

26. Pablo Picasso, *Josep
Fontdevila*, Defter 13, 8. yaprak,
ön, 1906. Paris, Picasso Müzesi.
© Succession Picasso 2003.

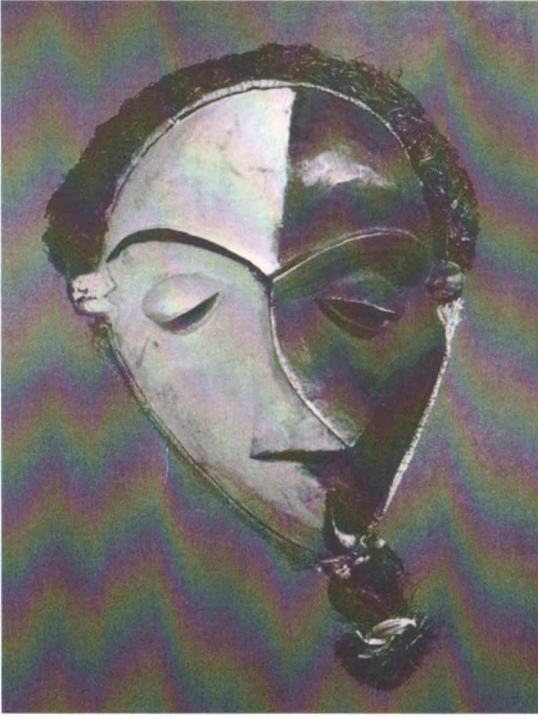

27. Pablo Picasso, *Josep
Fontdevila*, Defer 13, 10.
yaprak ön, 1906.
Paris, Picasso Müzesi.
© Succession Picasso 2003.

28. Pablo Picasso, *Avignonlu
kadınlar*, 1907, ayrıntı.
New York, Museum of
Modern Art.
© Succession Picasso 2003.

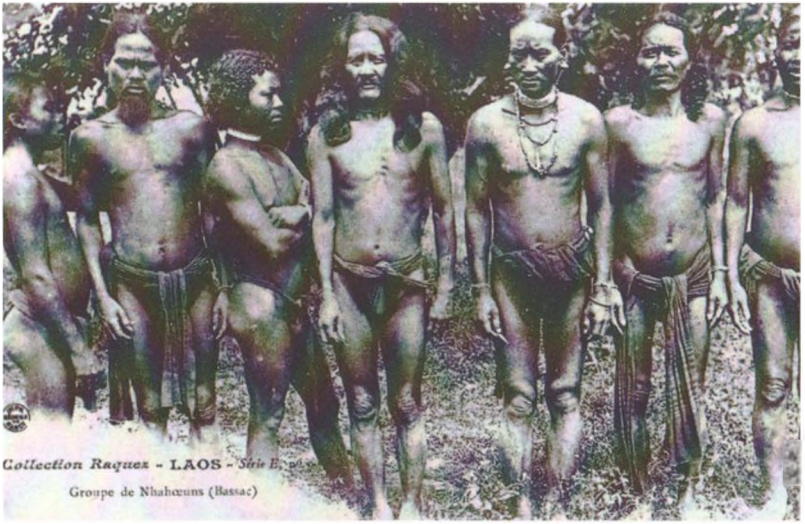

29. Pende maskesi, Zaire.
Musée Royal de l'Afrique
Centrale, Tervuren,
Belçika.

30. Pablo Picasso, Çift, yaklaşık 1899. Barselona, Museu Picasso.
© Succession Picasso 2003.

31. A. Raguez, Hanoi, *Nhahoeums grubu*, Laos, kartpostal, 1905-1906. Paris, Picasso Müzesi.

32. The American Group Photo Company, *Adam portresi [Maori]*. Paris, Picasso Müzesi, Picasso Arşivleri.

33. *Afrikalı balıkçı*, İÖ III. yüzyıl, önceleri *Ölmekte olan Seneca* olarak bilinirdi. Paris, Louvre Müzesi.

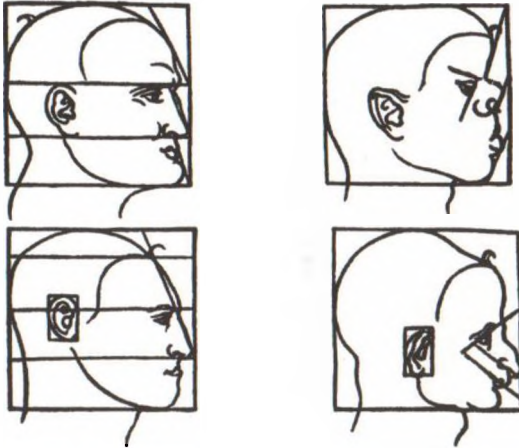
34. Afrikalı balıkçı, ayrıntı. İÖ III. yüzyıl. Önceleri Ölmekte olan Seneca olarak bilinirdi. Paris, Louvre Müzesi.

35. Gian Lorenzo Bernini, karikatür, 1644'ten önce. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei.

36. Pablo Picasso, André Salmon'un bir portresi için çalışmalar, 1907. Özel koleksiyon.
© Succession Picasso 2003.

37. Albrecht Dürer, *Vier Bücher von Menschlicher Proportion*'un üçüncü kitabından, Nürnberg, 1528.

olan tutuklu) (resim 7) süzölmüş, Helenistik bir betiyi düşöndürür. Picasso her ikisini de Louvre'da görebilmiştir²⁸. Sağdaki iki fahişenin bozulmuş çizgileri ve cırlak renkleri başka dünyalardan, Afrikalı ya da Okyanusyalı betimlemelerden gelmektedir. Picasso'nun tablonun bu parçasını, verdiği aradan sonra yeniden yaptığı kesin olarak bilinmektedir. Kahnweiler'in-kilerle doğrulan ve kesinleştirilen anıları, iki çalışma evresinin, sırasıyla 1907 ilkbaharının başında ve sonunda olduğunun belirlenmesini sağlar. Mart ayında koleksiyoncu Wilhelm Uhde Kahnweiler'e Picasso'nun garip, şaşırtıcı, "biraz Mısır tarzı" bir tablosundan söz etmiştir. Kahnweiler onu görmüş ve şaşırp kalmıştır; sonra onu birkaç kez daha görmüştür; Nisan ya da Mayıs'ta (henüz adsız olan) *Avignonlu Kadınlar* bugünkü biçimini almıştır²⁹.

Güncel, ama bitirilmemiş. Bitirilmemiş bir yapıtın söz konusu olması, Kahnweiler'e göre, açıktı: Sonradan onun tarafından kübizmin başlangıcıyla özdeşleştirilen sağdaki iki figürün şiddetli biçimsel ayrıntırdenliği, geri kalanına göre, başka bir yoruma izin vermiyordu³⁰. Daha önce dediğimiz gibi, bir zamanlar geçerli olan bu yorum bugün genellikle geri çevrilmektedir.

7. İyice yaşlanıncaya kadar Picasso Afrika heykellerini yalnızca *Avignonlu Kadınlar*'dan sonra, Apollinaire'le Trocadéro Müzesini gezerken gördüğünü yinelemiştir. Ama Picasso'nun ölümünden sonra, bu olumlama-yı getiren kişi de bu konudaki fikrini değiştirmiştir³¹.

Picasso'nun olumlaması inanılır değildir. Onun Trocadéro'yu ilk ziyareti büyük olasılıkla 1907 Martında olmuştu; ve önceki yıldan başlayarak, André Salmon'dan öğrendiğimiz kadarıyla, "tutkuyla zenci maskeleri

28. M. Denti, "Due "demoiselles" di tradizione ellenistica. Sul ruolo dell'arte antica nella formazione del Cubismo", *Prospettiva*, no 47 (Ekim 1986), s. 75-87.

29. *Demoiselles*, a.g.y., s. 234-242. Gertrude Stein'e yazdığı bir mektupta (1933) Kahnweiler, kendi galerisinin açılışından birkaç hafta sonra Picasso'nun atölyesini ziyaret ettiğini söyler (11 Temmuz 1907); ancak bu, J. Richardson'un anladığı gibi, ilk ziyaret olamaz (*A Life of Picasso*, II, Londra 1996, s. 34). P. Daix de Picasso'nun 1907 yazının başında tablo üstünde çalışmaya son verdiğini varsayar: Krş. *L'historique...*, a.g.y., II, s. 536, burada daha önce kendi önerdiği "yaz sonu-güz başı" tarihini de üstü kapalı olarak düzeltir ("Il n'y a pas "d'art nègre" dans les *Demoiselles d'Avignon*", *Gazette des Beaux-Arts*, 76 [1970], s. 260).

30. Son olarak bkz. D.-H. Kahnweiler – F. Crémieux, *Mes galeries et mes peintres. Entretiens*, Paris 1998, s. 5052.

31. P. Daix, *Il n'y a pas "d'art nègre"*, a.g.y., s. 247-269: Bu yazıda, sonradan Daix'nin kendisinin açıkladığı gibi, "söylemeden, Picasso'nun sözleri" yankılanıyordu (*Picasso créateur*, Paris 1987, s. 403 not 17).

toplamıştı”³². Ama bununla etkiden söz etme arasından çok zaman geçer. Kahnweiler’e göre işin aslı böyle değildir:

1907 ile 1909 arasındaki dönem Picasso’nun “zenci dönemi” olarak tanımlanmıştır. Tanım pek uygun değil, çünkü Afrika heykeline öykünmeyi çağrıştırıyor; oysa, bir yandan, Afrika heykeli ile, öte yandan, Picasso ve Braque’in özerk gelişmeleri arasındaki koşutluktan söz etmek gerekirdi. Kuşkusuz, Afrika heykellerinin koleksiyonunu yapan birileri vardı; ama bu, her zaman olduğu gibi, daha sonra olmuştur... Önce yaratı ortaya koyulur, benzer ve eş ürünler daha sonra keşfedilir³³.

Afrika sanatıyla kesin karşılaşmanın etkileri, önceden varolan bir sürece dahil edildikleri için, derin olmuştur. Dolaysız ya da dolaylı biçimde *Avignonlu Kadımlar*’a bağlı büyük malzeme yığını içinden seçilmiş dış öğeler sayesinde tarihi saptanabilen kimi hazırlık çizim ve taslakları üstünde durarak bu sürecin evrelerini yeniden oluşturabiliriz.

Belirtildiği gibi, 1906-1907 kışında Picasso çizimlerini zenci diline çevirerek, önceki dönemin İberik biçiminde yeniden yapmaya başlamıştır. Yumuşak taşa yontulmuş heykelleri çağrıştıran yuvarlak biçimlerin yerini, ağaç heykellerle karşılaştırılabilir sert ve traşlanmış biçimler alır. Gósol’daki İberik biçime bağlı, bir yıl sonu eğlencesinin reklamının görüldüğü bir gazeteden kesilmiş ve bu nedenle 1906 Aralığından öteye gitmeyen ayakta çıplak kadını (resim 17) 23 Ağustos 1907 tarihli erotik “Le Vieux Marcheur” dergisinin bir sayfası üstüne çizilmiş yüzle (resim 18) karşılaştırmak yeter³⁴. Bu ikisi arasına ise, başta sözü edilen, insan vücudunun orantıları kuramına bağlı çizimler düşer. Bunlardan kimileri Dau-

32. J. Richardson, *A Life of Picasso*, a.g.y., II, s. 25; A. Salmon, “L’art nègre”,

Propos d’atelier, Paris 1922, s. 120: “Picasso chasseur passionné de Masques nègres en 1906” (1906’da tutkulu zenci maskeleri avcısı Picasso). Bkz. yine a.y., “Histoire anecdotique du cubisme”, *La jeune peinture française*, Paris 1912, s. 41 vd. *Demoiselles* döneminde Picasso’ya çok bağlı (üstelik komşu da) olan Salmon’un tanıklığından kuşku duyulamaz.

33. D.-H. Kahnweiler, *Juan Gris*, Paris 1946, s. 154-55: “On a appelé la période 1907-1909 la Période nègre de Picasso. Nom regrettable, puisqu’il suggère une imitation de la sculpture africaine là où il y avait, en réalité, similitude de tendances entre la sculpture des Noirs et ce qui avait été, chez Picasso comme chez Braque, une phase d’une évolution autonome. Certes, on a collectionné la ‘sculpture nègre’, mais surtout après coup, comme toujours... On crée d’abord et on se découvre ensuite des parents, des répondants” (alıntı P. Daix, *Il n’y a pas “d’art nègre”*, a.g.y., s. 256).

34. P. Daix, “L’historique...”, a.g.y., s. 496, resim 9.

mier'nin Rosenberg galerisinde 15 Nisan 1907'de açılıp 6 Mayıs 1907'de kapanan bir sergisinin kataloğunda izlenmiştir. Bu tarihler, kuşku duyulmaz bir *terminus ante quem non*'dan (Ondan daha öteye gitmeyen bitiş noktası) başka, *Avignonlu Kadınlar*'ın yeniden yapılmasıyla çakışan gerçek bir *terminus ad quem* (varış noktası) oluşturur. Picasso, tam da sağdaki iki figürün korkunç biçimde değiştirilmiş yüz ve vücutlarını çizdiği sırada akademik orantılar kuramı üstünde düşünüyordu: Üstünde durmaya değer, görünüşte usa aykırı bir bitişiklik.

Orantılar kuramına bağlı çizimler ilk kez sergilendiği zaman (1988), Yves-Alain Bois onların, içinde belli belirsiz bir şaşkınlığın dolaştığı bir iki alaycı cümleyle işini bitirmiştir:

Picasso'nun tablosunun son biçiminden bu hoş geometrik çözümleme alıştırmalarından başka ne daha uzak olabilirdi ki? Daha da ileri giderek diyeceğim ki yeterince akademik olan bu yöntemlerin temizlenmesi (içinde, söylemeye bile gerek yok, bu tür alıştırmaların dolaylı olarak bile görünmediği) *Avignonlu Kadınlar*'ın yıkıcı amacına ulaşmak için gerekli bir adımdır³⁵.

Bu nedenle Picasso kendi akademik eğitimine, yalnızca ondan kesin olarak kurtulabilmek için dönmüş olacaktı. Bu kurtuluş sürecinde Afrika sanatıyla karşılaşmanın çok önemli bir işlevi olacaktı.

Yves-Alain Bois "o dönemde Picasso tarafından ortaya çıkarılan Afrika sanatının biri saf geometrik çizime, öteki ise vahşi ve kötü ruh kavucu ögeye dayanan iki yorumu arasında bir çatışma"³⁶ görür.

Picasso'nun tablosunun konusu ancak vahşi ögenin baskın biçimde ortaya çıkmasıyla işlenebilirdi: İğdiş edilmenin eğretilmesi olan Medusa mitinin yeniden düzenleniş³⁷.

Picasso'yu yalın bir yaşamöyküsel olaylar kopyacısı sayma yolundaki yaygın eğilimi haklı olarak geri çeviren Bois onu bir bilinçsiz ve doğrula-

35. Y.-A. Bois, "Painting as Trauma", *Art in America*, 76, Haziran 1988, s. 131-173, özellikle s. 137-138. Bütünüyle farklı bir bakış açısıyla bkz. D. Lomas, "A Canon of Deformity: *Les Demoiselles d'Avignon* and Physical Anthropology", *Art History*, 16 (1993), s. 424-446: Tablonun saçma biçimde sözcüğü sözcüğüne okunmasıyla boşa çıkarılan bir bütünleştirme girişimi.

36. Y.-A. Bois, "Painting", *a.g.y.*, s. 140.

37. *A.g.y.*, s. 138. "The Medusa (castration) metaphor is in fact the one that, in the picture of the *Demoiselles*, best accounts for the suppression of allegory, on the one hand, and, on the other, the apotropaic brutality of the finished picture". Bois burada, basılmamış bir denemesinde John Nash tarafından talkin edilen bir yorumu yeniden ele alır.

namaz itimler kopyacısı olarak görür. Onu bu yolda izlemenin bir yararı yok. Afrika heykelleriyle ilgili iki yorum arasındaki ayırım daha ilginç, ancak savunulamaz bir şeydir. Picasso'nun geometrik öge ile vahşi öge arasında bir seçim yapmasına gerek yoktu, çünkü yalınlaştırma ve yer değiştirme onun için çözülemeyecek biçimde birbirine bağlı, bir madalyonun iki yüzü idi³⁸.

8. Bu iki yönlü araştırmayı Gósol döneminden başlayarak izleyebiliriz. Pierre Daix, daha önce başka araştırmacılar tarafından açılmış yoldan giderek, dikkati, Picasso ve Fernande'nin Gósol'da kaldıkları aylarda oturdukları odaların sahibi, eski kaçakçı olan Josep Fontdevila'nın bir dizi portresi üstüne çekmiştir³⁹. Fontdevila doksan yaşındaydı. Kendi özyaşamöyküsünde Fernande ondan, Picasso'ya onu Paris'e kadar izlemeye çalışacak derecede bağlanmış olan "garip, vahşi güzellikte bir adam" olarak söz etmiştir⁴⁰. Fontdevila'yı betimleyen çizimler, Gósol döneminin "Ingres tarzı" çizgisel biçiminin aşamalı olarak bırakıldığını belgeler (resim 19, 20)⁴¹.

Fontdevila'nın imgesi, 1906 sonbaharında Paris'e dönüşünden sonra da Picasso'nun peşini bırakmamıştı (resim 21). Bu durum Picasso tarafından modelin yokluğunda tamamlanan Gertrude Stein'in portresinin yeniden yapılmasını düşündürmektedir⁴². Fontdevila olayında bu yeniden işleme süreci bütün bir yıla yayılmış ve daha da köklü sonuçlara ulaşmıştır. Rubin ve Daix, Fontdevila'nın çıkık elmacık kemiğinden bir kılavuz ipi gibi yararlanarak, Picasso'nun yaşlı kaçakçının betisi ile André Salmon'unkini nasıl azar azar üst üste koyduğunu göstermişlerdir. Galton'un bileşik imgelerinde olduğu gibi, her ikisinde de ortak, derin, yalınlaştırılmış bir yapının ortaya çıktığını görüyoruz (resim 23-26)⁴³. 1907 Haziran sonu ile Temmuz ayına tarihlenebilen bir defter, Fontdevila'nın başının yalınlaş-

38. Yer değiştirme konusunda, L. Steinberg'in sert gözlemleri, *Other Criteria*, a.g.y., s. 162, 165-166.

39. P. Daix, "L'historique...", a.g.y., s. 490-594, özellikle s. 514 vd.

40. F. Olivier, *Picasso et ses amis*, Paris 1933, s. 116: "Un vieil homme de quatre-vingt-dix ans, ancien contrebandier, voulait absolument le suivre à Paris. Vieillard farouche, d'une beauté étrange et sauvage, il avait, malgré son âge, gardé ses cheveux et des dents tout usées, mais fort blanches. Méchant, acariâtre avec tous, il ne retrouvait sa bone humeur qu'après de Picasso, qui a fait de lui un dessin très ressemblant".

41. J. Palau i Fabre, "The Gold of Gósol", *Museu Picasso, Barcelona-Kunstmuseum, Berne, Picasso 1905-1906*, sergi kataloğu, Barcelona 1992, s. 166-172.

42. L. Belloli, "The Evolution of Picasso's Portrait of Gertrude Stein", *Burlington Magazine*, cilt CXXI (Ocak 1999), s. 12-18.

43. Galton konusunda yakında çıkacak olan bir denememe gönderme yapıyorum.

tırılmış ve oduncu planlarının yer değiştirmesinin, birkaç sayfa sonra, nasıl *Avignonlu Kadınlar*'daki oturmuş fahişenin korkunç sırtımsıyla ilgili ilk fikri doğurduğunu gösterir (resim 26-28)⁴⁴.

Bu durumda Josep Fontdevila, o zamanlar Paris'te erişilmez olan Afrika maskelerinininkine benzer bir biçim bozukluğuna dönüşecek olan bir araştırma sürecini başlatmış olacaktı (resim 29). Neden? (Çünkü) Anne Baldassari, Picasso'nun koleksiyonundan alınan fotoğraflarla yaptığı bir dizi karşılaştırmaya dayanarak, yaşlı kaçakçının, içinde Afrikalı kadınlarla Laos ve Okyanusya savaşçılarının birbirine karıştığı bir "karmaşık görsel karmacılık"ın buluşma noktası olacağını savunmuştur (resim 15, 31, 32)⁴⁵. Ama farklı bir varsayım düzenlenebilir. Picasso, diye yazar 1942'de Christian Zervos tarafından hazırlanan yapıtlarının kataloğunun girişinde, "Antikçağ sanatının bize sunduğu iyi şeylerden" kaçınmanın olanaklı olmadığını biliyordu; bu nedenle, daha 1906'dan başlayarak, akademinin zorlamalarından kurtulmak için İberya (İspanya) heykeline yönelmişti⁴⁶. Zervos'un, doğal olarak Picasso'dan esinlenmiş olan açıklaması, *Avignonlu Kadınlar*'ın sağ tarafının yeniden işlenmesinin (tablo üç yıl önce New York Modern Sanat müzesine girmişti) Afrika heykeliyle karşılaşmadan esinlendiğini savunan A. H. Barr tarafından önerilen yorumu çürütmeyi hedefliyordu. Ama *Avignonlu Kadınlar*'a hazırlık olan malzemeler, bu evrede, Picasso'nun herkesten uzak araştırmasının yalnızca İberya sanatını değil, ama terimin en geniş, yani hem, insan vücudunun orantıları kuramı gibi, ondan akademik geleneğe karışmış olan şeyi, hem de akademik gelenek tarafından dışlanmış olan şeyi kapsayacak kadar geniş anlamıyla antik sanatı da konu ediniyordu. O dönemde Picasso, Soffici ile birlikte, aralıksız olarak Louvre'a devam ediyordu⁴⁷. Yaşlı Fontdevila'nın

44. Carnet no 13, kart 8 ön ve 10 ön (krş. *Demoiselles d'Avignon*, a.g.y., haz. H. Seckel, I, s. 282).

45. A. Baldassari, "Le miroir noir", a.g.y., s. 107.

46. Ch. Zervos, *Pablo Picasso: II* – Oeuvres de 1906 à 1912*, Paris 1942: "Picasso qui, dès cette époque [1906] n'admettait pas que l'on put se passer, sans niaiserie, du meilleur que nous offre l'art de l'antiquité, avait renouvelé dans une vision personnelle les aspirations profondes et perdurables de la sculpture ibérique. Dans les éléments essentiels de cet art il trouvait l'appui nécessaire pour transgresser les prohibitions académiques, dépasser les mesures établies, remettre toute légalité esthétique en question" (J. J. Sweeney tarafından da dile getirilmiştir, "Picasso and Iberian Sculpture", *The Art Bulletin*, 23 [1941], s. 191-198). Krş. M. L. Catoni, "Parigi 1904: Picasso 'iberico' e le 'Demoiselles d'Avignon'", *Bollettino d'Arte*, no 62-63, Temmuz-Ekim 1990, s. 117-130.

47. A. Soffici, *Trenta artisti moderni italiani e stranieri*, Firenze 1950, s. 18 (1935 yılına ait bir metindir).

iri kemikli başı ve gürbüz vücudu çevresindeki takıntılı araştırma o zaman Louvre'da sergilenen ve hâlâ sergilenmekte olan ünlü bir heykelden yararlanmış olmalıydı. Bu da İÖ III. yüzyıla ait Hellenistik bir heykelin Romalı kopyası olup XVII. yüzyılın başında bir ölmekte olan Seneca portresi olarak tanımlanmış ve bu yoruma uygun olarak yenilenmişti (resim 33)⁴⁸. Bugün o heykelde, yüz çizgilerinin ve siyah mermer vücudunun gösterdiği gibi, Afrika kökenli yaşlı bir balıkçının betimlemesi görülmektedir. Kesin bir toplumsal ve etnik aşama düzenine bağlı bir imge ile karşı karşıyayız. Yaşlı adamın şişmiş damarları ve yüzü (resim 34) çoğu kez, Yunan ve Roma sanatlarında, aşağı tabakadan, özellikle de yabancı kökenli olursa, bireylerin betimlemelerinde bulunan grotesk (garip, gülünç) ögenin altını çizer⁴⁹. Afrikalı yaşlı balıkçının abartılmış çizgileri ve bütün vücudu Picasso'nun, yaşlı Katalan kaçakçıyı *Avignonlu Kadınlar*'a götüren "kesin yollar"dan birine dönüştüren –biçimsel açıdan çok farklı olsa da– Afrikalı biçim bozukluklarının özünü fark etmesine yardım etmiş olabilir⁵⁰.

Tablo, bilindiği gibi, görenleri büyük bir şaşkınlığa düşürmüştür. 1910'da, ilk kez *Avignonlu Kadınlar*'ın bir kopyasını yapan Amerikalı gazeteci Gelett Burgess şaşkınlıkla "[Picasso'nun] piramit kadınları"ndan "ve onun Afrikalı kokan karikatürleri"nden söz etmiştir⁵¹. Dahası Félix Fénéon gibi çok akıllı bir eleştirmen Picasso'ya karikatüre yönelmesini

48. Krş. *Musée du Louvre. Catalogue sommaire des marbres antiques*, Paris [1896], no 1354. Yenileme konusunda krş. S. Pressouyre, "Le 'Moro' de l'ancienne collection Borghese", *Monuments Piot*, 56, 1969, s. 77-91, özellikle s. 87. *Morte di Seneca*'da (Seneca'nın ölümü) (bugün Monaco'da bulunmaktadır) Rubens, kendisinin de eğreti-Seneca heykelinden yaptığı görkemli kopyadan yola çıkmış, ancak onun yüz çizgilerini değiştirip daha "soylu" kılmıştır: Krş. G. Fubini ve J. Held, "Padre Resta's Rubens Drawing after Ancient Sculpture", *Master Drawings*, II, 1964, 2, s. 123-141; M. van der Meulen, *Rubens Copies After the Antique*, II, Londra 1994, s. 34-36; M. Warnke, *Peter Paul Rubens. Life and Work*, İng.çev. New York 1980, s. 34-37. Yine bkz. B. Strandman, "The Pseudo-Seneca Problem", *Konsthistorisk Tidskrift*, XIX (1950), s. 53-93.

49. Krş. genel olarak H. P. Laubscher, *Fisher und Landleute*, Mainz 1982, s. 99-100.

50. *Musée Picasso. Carnets. Catalogue des dessins*, cilt I, haz. Brigitte Léal, Paris 1996, s. 110: "la figure quasi emblématique du style gosolan, de Josep Fontdevila, l'une des pistes décisives du tableau".

51. Krş. G. Burgess, "The Wild Men of Paris", *The Architectural Record*, 27 (Mayıs 1910), s. 400-414, özellikle s. 408: "the terrible pictures loom through the caos. Monstrous, monolithic women, creatures like Alaskan totem poles, hacked out of solid, brutal colors, frightful, appalling! [...] I doubt if Picasso ever finishes his paintings. The nightmares are too barbarous to last; to carry out such profanities would be impossible. So we gaze at his pyramidal women, his sub-African caricatures, figures with eyes askew, with contorted legs, and things unmentionably worse, and patch together whatever we may...". Yazıdaki illüstrasyonlar arasında "Study by Picasso" başlığıyla *Demoiselles* vardı (s. 408).

öğütlemiştir. Bu hiç de iyi niyetli olmayan, ama bilinçsiz olarak hedefini bulan bir sözdü⁵². Büyük olasılıkla 1899'a doğru Barselona'da yapılmış olan bir karikatür çizimi, sağ taraftaki oturan fahişenin, Fontdevila ile Salmon arasındaki karışımından ortaya çıkan, pis sırtmasını olduğu gibi önceler (krş., resim 27, 28, 29)⁵³.

Gençlik dönemi karikatürlerinin Picasso'ya "ilkelciliğin ve soyutlamanın keşfedilmesine götüren yolu" açmış olduğu çoktan beri bilinen bir şeydir⁵⁴. Nedenleri açıktır. Karikatürde yalınlaştırma ve yer değiştirme saldırgan biçimde yaklaşır (resim 35)⁵⁵. Denetlenen ruhbilimsel bir geri gitme aracılığıyla karikatür, sanat tarafından evcilleştirilmiş, unutulmuş ve gömülmüş bir katmanı, imgenin büyüğü boyutunu yeniden kazanır⁵⁶. Trocadéro müzesindeki Afrika maskeleriyle karşı karşıya geldiği zaman Picasso'yu sarıp sarmalayan da bu aynı büyüğü boyuttur. Bu karşılaşma, onun zaten bildiği bir şeyi güçlendiren belirleyici bir karşılaşma olmuştur⁵⁷.

Bütün bunlar Picasso tarafından gerçekleştirilen yıkıcı dönüm noktasını hafifletmez, tersine, hem sanatsal hem de resmi çevrelerde sık sık olduğu gibi, onu olanaklı kılan daha küçük sayılan bir tür ya da sektör olmuştur⁵⁸.

52. W. Rubin, "The Genesis...", *a.g.y.*, *Demoiselles*, *a.g.y.*, s. 209. Krş. J. Ungersma Halpherin, *Félix Fénéon. Aesthete and Anarchist in Fin-de-Siècle Paris*, New Haven ve Londra 1988, s. 128. Elli yıl sonra Picasso şu yorumu yapmıştır: "Kaldı ki Fénéon'un uyanısı hiç de öyle aptalca değildi; bütün iyi portreler, bir anlamda, karikatürdür" (R. Penrose, *Picasso. His Life and Work*, New York 1973, s. 134).

53. Krş. J. E. Cirlot, *Picasso: Birth of a Genius*, New York-Washington 1972, s. 794 (Barcelona, Museu Picasso).

54. A. Gopnik, "High and Low: Caricature, Primitivism, and the Cubist Portrait", *The Art Journal*, 43 (1983), s. 371-376; B. Léal, *Camets...*, *a.g.y.*, I, s. 35.

55. Bkz. I. Lavin, *Passato e presente nella storia dell'arte*, İtal. çev. G. Perini ve A. Roca De amicis, Torino 1994 (özgün baskı: *Past-Present. Essays in Historicism in Art from Donatello to Picasso*, 1993), s. 325-405. S. 383'te (ve s. 404 not 63) Lavin, *Demoiselles* döneminin orantıları üstüne çalışmalarından, "klasik olmayan ya da daha çok bir ilk klasik ideal araştırması"nın belirtileri olarak söz eder, ancak bunları kendi denemesinin konusu olan karikatürle birleştirmez.

56. E. Kris (E. H. Gombrich ile birlikte), "The Principles of Caricature", E. Kris, *Psychoanalytic Explorations in Art*, Londra 1953, s. 189-203 (İtal. çev. E. Fachinelli, *Ricerche psicoanalitiche sull'arte*, Torino 1988).

57. Picasso 1954'te M. Georges-Michel'e, her zaman olduğu gibi *art nègre*'den etkilendiğini yadsıyarak, "Mais la découverte de ces statues coïncidait, dans l'époque, avec ce que nous cherchions" (Ama bu heykellerin ortaya çıkarılması, o dönemde, bizim aradıklarımızla çakışıyordu) demiştir (M. L. Catoni tarafından dile getirilmiştir, *a.g.y.*, s. 119). Malraux'un ünlü sayfaları (*La tête d'obsidienne*, Paris 1974, s. 17-19), varsayım olarak elden geçirilmiş olsa da, özde inanılırdır.

58. T. Kuhn, *La struttura delle rivoluzioni scientifiche*, İtal. çev. A. Carugo, Torino 1968 (özgün baskı *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1962).

Ama karikatür, gölgenin ışığı önvarsaydığı gibi, genelde klasisizmi, özelde de orantılar kuramını önvarsayar⁵⁹. Picasso orantılar kuramına kurtulunması gereken bir engel gibi değil, ama değerli bir araştırma aracı gibi bakmıştır. André Salmon'un çizgileri üstünde yapılan, Afrika heykellerine böylesine yakın görünüşbilimsel biçim değiştirme denemeleri, Dürer'in insan vücudunun orantıları kuramı üstüne kitabının bir sayfasını yansıtıyordu (resim 36 ve 37)⁶⁰. Ve Dürer, bir gün, Azteklerin çizimlerinden ve onları yapanların ince *ingenia*'larından hayranlıkla söz etmiştir⁶¹.

"Polinezya ve Dahomey'in imgeleri", diye yazar André Salmon Picasso'dan söz ederken, "ona 'mantıklı' gibi görünüyordu"⁶². İlkeliği kuramın klasik gelenek olduğu yalnızca görünüşte usa aykırı bir sözdür⁶³.

9. Kültürlerarası diyalog, kültürel çokyönlülük; burada çözümlemesi yapılan bu durum bugün çoğu kez unutulmuş bir şeyi, yani bütün kültürlerin aynı güce sahip olmadıklarını anımsatıyor. Avrupalı olmayan betisel kültürlerin Picasso tarafından benimsenmesini olanaklı kılan şey sömürgecilik olmuştur. Fortier'nin erotik ve sömürgeci kartpostallarının Picasso tarafından kullanılmasının (ve biçiminin bozulmasının) simgesel bir anlamı vardır. Ama Picasso, içinde yetiştiği betisel geleneğin içine alıcı, gerçek ve gizli yeteneği sayesinde, Afrikalı imgelerin –özdeksel olarak henüz erişilemez olanlar da dahil olmak üzere– kodlarını çözmeyi başarmıştır. Kuşkusuz, klasik yankıların ve Avrupalı olmayan betisel geleneklerden esinlenmiş öğelerin *Avignonlu Kadınlar*'da yan yana getirilmesi egzotizme ve ırkçılığa kökten yabancı idi. Ama o yan yana getirme, dolaylı olarak, dünyanın Avrupa tarafından ele geçirilmesine ideolojik dayanak ve düşünsel araçlar sağlayan bir kültür geleneğinin gücüne tanık-

59. İdeal portreler ile Leonardo'nun acayip kafaları arasındaki ilişki aynı yönde ilerler; krş. E. H. Gombrich, "Le teste grottesche", *L'eredità di Apelle*, İtal. çev. K. L. Biasi, Torino 1986, s. 80-106.

60. W. Hofmann, *Caricature from Leonardo to Picasso*, New York 1957, Dürer'in bir baş çalışması (fig. 6: A. Dürer, *Study of Heads*, 1513, Kupferstichkabinett, Berlin) ile Picasso'nun aynı konudaki 1948 tarihli bir taşbaskısını (fig. 80) "aşamalı yaratı süreci"nin örnekleri olarak karşılaştırır.

61. F. S. Connelly, *The Sleep of Reason. Primitivism and Modern European Art and Aesthetics 1725-1907*, University Park, Pennsylvania 1995, s. 30. Bkz. E. Battisti, *L'antirinasimento*, Milano 1962, s. 179.

62. P. Daix, "Il n'y a pas 'd'art nègre'", *a.g.y.*, s. 255'te söz edilir.

63. F. S. Connelly bunu çok güzel gösterir, *The Sleep of Reason*, *a.g.y.*

lık ediyordu. Picasso tarafından *Avignonlu Kadınlar*'da sahneye koyulmuş olan heterojen betisel kültürler arasındaki çatışma simgesel olarak o tarihsel süreci özetliyordu.

10. Aby Warburg ile bu satırların yazılmasına yol açan Picasso'yu yan yana getirme de daha az ayrıttürden değildir. Toplumsal alanda birbirinden bundan daha uzak iki birey düşlemek olanaksızdır: Bir yanda, büyük bir Hamburglu bankerler ailesinden biri, öte yanda, omuzlarında çok zor koşullarda geçmiş yılların ağırlığını taşıyan Malagalı genç bir ressam.

Warburg, Franz Marc'ın yapıtlarına olan ilgisinin gösterdiği gibi, çağdaş resme karşı hiç de duyarsız değildi; ancak Picasso ile hiç ilgilenmiş gibi görünmez. Warburg'un bu metindeki varlığı onun 1895-96'daki Amerika yolculuğu ile bağlantılıdır. Bu yolculuk sırasında Warburg Pueblo yerlilerinin kimi köylerini ziyaret etmiş, onların kültürleri, özellikle de ritleri hakkında bilgi toplamıştır. Bu araştırmaya bağlı notlar, fotoğraflar ve anılar Warburg'un, akıl hastalığına gömülmüş biçimde geçen uzun yıllardan sonra, Ludwig Binswanger tarafından yönetilen Kreuzlingen kliniğinin öteki hastalarına 1923'te verdiği, Puebloların yılan ritleri hakkındaki konferansın temelini oluşturmuştur⁶⁴. Warburg'un, ancak ölümünden sonra yayımlanan konferansının yazıtı, Goethe'nin *Faust*'unun ikinci bölümünden alıntılanan iki dizenin (7742-7743 dizeler) değiştirilmiş biçimiydi: "Eski bir kitabı karıştırmak gibidir: / Atina ve Oraibi, herkes kuzen" (*Es ist ein altes Buch zu blättern / Athen, Oraibi, alles Vettern*). Kayalara oyulmuş, gözden ırak bir köy olan Oraibi'de Warburg Puebloların yılan riti üstüne belgeler toplamıştı. 1920'de, Luther ve astrolojik kehanetler üstüne yazdığı büyük denemesine yazıt olarak Goethe'nin dizelerini –Harz'dan Yunanistan'a, herkes kuzen– özgün biçimiyle kullanmıştı⁶⁵. Klasik geleneğin *Nachleben*'inin araştırılmasına adanmış bir kitaplığın kurucusu, Harz'ın yerine Oraibi'yi koyarak, kültürel görüngülerin çözümlemesinin yalnızca Akdeniz'in değil, Avrupa'nın sınırlarının ötesine de yayılmasının gerekliliğini vurguluyordu. Pueblo yerlileriyle karşılaşması Warburg'a İtalyan

64. A. M. Warburg, *Il rituale del serpente*, İtal. çev. G. Carchia ve F. Cuniberto, sonsöz U. Raulff, Milano 1988; *Images from the region of Pueblo Indians of North America*, çeviri ve giriş, M. P. Steinberg, Ithaca ve Londra 1995; *Photographs at the Frontier. Aby Warburg in America 1895-1896*, haz. B. Cestelli Guidi ve N. Mann, Londra 1998.

65. M. P. Steinberg, A. M. Warburg, *Images...*, a.g.y., s. 70; ancak bkz. J. L. Koerner, "Palefaces and Redskin", *The New Republic*, 24 Mart 1997, s. 30-38.

Rönesansını, bugün hiç olmadığı kadar canlı, güçlü ve özgün bir perspektif içinde çözümleme olanağı vermiştir⁶⁶.

Kuşkusuz, kendi kültürel açılımını düzenlemek için Warburg tarafından kullanılan bilgisel ulamlar özgül bir geleneğe aitti; bunun için, Goethe tarafından kuramlaştırılan ve “Mnemosyne” başlıklı büyük tasarımı esinlemiş olan biçimbilimsel benzerlikleri düşünmek yeter. Kültürel çokyönlülük özgül bir dille düzenlenmelidir; renksiz bir Esperanto içinde sulandırılırsa, çokyönlülük de ortadan kalkar. İyi de, bu özgül dili kim konuşacak? İlke olarak buna hakkı olanların yalnızca küçük bir parçası. Bir kez daha güç ilişkilerine dönelim. İyi edebiyat iyi duygularla yapılmaz, diye yazmış Gide; tarihsel araştırma da öyle⁶⁷.

11. 1943'te, Macar kökenli ünlü fotoğrafçı Brassai, arkadaşı olduğu Picasso'ya neden bütün yapıtlarına, en küçük çizim de dahil olmak üzere, bir tarih –gün, ay ve yıl– koyma alışkanlığı olduğunu sormuş. Picasso da, bir gün, “yaratan bireyi inceleyerek genelde insan hakkında daha çok şey öğrenmeye çalışacak –belki de insan bilimi olarak adlandırılacak– bir bilim” tarafından kullanılabilecek biçimde, olabildiğince eksiksiz bir belge bırakmak istediğini söyleyerek yanıt vermiş⁶⁸.

Avignonlu Kadınlar döneminde, görüldüğü gibi, Picasso'nun tarih takıntısı yokmuş. Ancak bu burada çözümlenen durumun örnek değerini geçersiz kılmaz. Geçmişte *exemplum* sözcüğü, Yunanca karşılığı *paradeigma* gibi, ahlaki anlamda bir örneği belirtiyordu. Daha yakın zamanlarda “örnek” ve “paradigma” bilgisel bir boyut kazandılar. Picasso'nun, zorlamaları meydana okumalara, meydan okumaları seçimlere dönüştürme yeteneği hiç kuşkusuz alışılmışın dışında bir şeydi. Ama zorlamalar, meydan okumalar ve seçimler herhangi bir kimsenin yaşamının bir parçasıdır. *Avignonlu Kadınlar*'ın sancılı doğumu, genelde insan davranışının –örneklere özgü olduğu gibi– yalınlaştırılmış– bir örneği sayılabilir.

66. Warburg'un kişiliği ve çalışması üstüne yapılan çok sayıda toplantının ötesinde, son olarak onun basılmamış yazılarından geniş bir seçkinin yayımlanmasına karar verilmiş olması da bunun kanıtıdır. Yine bkz. yapıtın uzun süredir beklenen İngilizce çevirisi, *The Renewal of Pagan Antiquity*, giriş K. W. Forster, çev. D. Britt, Los Angeles 1999.

67. Bu konulardaki siyasal açıdan doğru bir araştırma örneği için bkz. P. Leighton, “The White Peril and l'art nègre: Picasso, Primitivism and Anti-Colonialism”, *The Art Bulletin*, 72 (1990), s. 609-630.

68. Brassai, *Conversations avec Picasso*, Paris 1964, s. 123 (6 Aralık 1943), *Das Schwermund die Glühbirne. Eine neue Lektüre von Picasso Guernica*'daki parçayı bütünüyle alıntılardım, Frankfurt a / M. 1999. Yine bkz. I. Lavin, *La (-e) litografia (-e)...*, a.g.y., s. 391.

İsim Dizini

- Acidini Luchinat, C. 79.
Acosta, J. de 86-87, 89.
Adler, K. 113.
Agricola, Gn. G. 95-96.
Agulhon, M. 116, 118.
Aiskhylos 25.
Alföldy, G. 58.
Alfsvåg, K. 35.
Alighieri, D. 66.
Alkibiades 25, 50.
Anderson, P. 12-13.
Andrews, A. 20.
Angermann, O. 75.
Annas, J. 11, 53.
Antiphon 58.
Apelle 79.
Apollinaire, G. 129.
Aristophanes 25.
Aristoteles 13, 22, 33, 44-46, 50-63, 65, 75-77, 79, 87, 90.
Arkhimedes 121.
Artabanos 55.
Auerbach, E. 34.
Aurispa, G. 68.
Bacon, F. 46, 47.
Bainton, R. H. 72.
Bakhtin, M. 91.
Baldassari, A. 126-128, 133.
Balzac, H. de 104-105, 113.
Banville, T. de 112.
Barnes, J. 53, 58.
Barrucand, V. 112.
Barthes, R. 51, 70-71.
Bataille, G. 110.
Baudelaire, Ch. 39, 112.
Bayle, P. 67, 97.
Benjamin, W. 47-48, 114.
Bernoulli, C. A. 25, 29, 32.
Besomi, O. 68, 77.
Besterman, T. 87.
Biasi, P.-M. de 110, 114.
Binswanger, L. 137.
Blanc, L. 109.

- Bloch, M. 14, 45, 79, 117-118.
 Bock, G. 11, 88.
 Bohley, R. 30, 36.
 Bois, Y.-A. 125, 131.
 Bongiovanni Bertini, M. 103.
 Bonifatius, Papa VIII. 66.
 Böning, T. 28.
 Bonnefon, P. 114.
 Borges, J. L. 38-39.
 Borghero, C. 97.
 Bori, P. C. 11, 68.
 Bouilhet, L. 113.
 Bowersock, G. 15.
 Bracciolini, P. 70-71.
 Braque, G. 130.
 Brassai (Gyula Halász) 138.
 Breazeale, D. 29, 36-37.
 Brébeuf, J. de 87.
 Brennecke, D. 25.
 Briggs, J. C. 47.
 Brooks, P. 105.
 Browning, C. 65.
 Bruneau, J. 106, 110.
 Bruni, L. 70-71, 79.
 Buffon, G., conte di 108.
 Burckhardt 110.
 Burnyeat, M. F. 53-55, 58, 60-61.

 Cabannis Bonfils, M. L. 128.
 Cabet, E. 109.
 Cagnazzi, S. 18.
 Calame, C. 63.
 Calder III, W. M. 31.
 Calvino, I. 7.
 Camporeale, S. 68.
 Canfora, L. 17, 25, 60.
 Cantimori, D. 72, 81, 94.
 Carchia, G. 137.
 Carpitella, M. 24.
 Carré, J.-M. 113-114.
 Carugo, A. 135.
 Castro, A. 95.
 Catilina, L. S. 88-89.
 Catorni, M. L. 11-12, 133, 135.
 Cento, A. 103.
 Cesarini Martinelli, L. 74, 77.

 Cestelli Guidi, B. 137.
 Chinard, G. 86, 100.
 Church, F. C. 72.
 Cicero 27, 35, 75-78, 80, 119.
 Cirlot, J. E. 135.
 Clarac, P. 106.
 Clark, M. 37, 42.
 Clemens, Papa XI. 99.
 Codignola, E. 72.
 Collet, P. 109.
 Colli, G. 19, 26.
 Collier, H. 110.
 Compère, M.-M. 96.
 Comte, A. 109.
 Connell, W. J. 80.
 Connelly, E. S. 136.
 Conrad, J. 41-42.
 Cowling, M. 128.
 Crémieux, E. 129.
 Croce, B. 28, 116.
 Crosby Jr., A. W. 102.
 Cuniberto, F. 137.
 Cusano, N. 67.

 Daguerre, L. J. M. 114.
 Dainville, F. de 96.
 Daix, P. 123, 129-130, 132, 136.
 Darwin, Ch. 24.
 Daumier, H. 130.
 David, P. 127.
 Davis, N. Z. 101.
 De Caprio, V. 68.
 de Man, P. 27-28, 35, 37-41.
 de Negri, E. 33, 35.
 De Paola, G. 118.
 de Sanctis, G. 20.
 Del Corno, D. 25.
 Demostenes 75.
 Denis, M. 123.
 Denti, M. 129.
 Derrida, J. 27, 40-41, 46.
 Des Brosses, C. 86.
 Descharmes, R. 112.
 Desideri, P. 96.
 Detienne, M. 47.
 Diagoras 56.

- Diderot, D. 46, 86, 100.
 Diffley, P. B. 89.
 Dockhorn, K. 35.
 Dodds, E. 22, 25.
 Donini, P. 57.
 Dorieus 45, 53-54, 56-57.
 Dorion, L.-A. 22.
 Dostoyevski, F. M. 91.
 Dover, K. J. 20.
 DuBois, P. 47.
 Du Camp, M. 108, 112-115, 118.
 du Halde, J. B. 92.
 Dulong, G. 89, 96.
 Dürer, A. 136.

 Eisenstein, S. 111.
 Elliott, J. 11.
 Elspenger, C. S. T. 33.
 Erasmus 81.
 Eugenius, Papa IV. 66.
 Eukleides 121.
 Eusebios, Caesareali 81.

 Fachinelli, E. 135.
 Febvre, L. 116-117.
 Federici, R. 119, 121.
 Feingold, M. 11, 31.
 Fénéon, F. 134-135.
 Ferré, A. 106.
 Figl, J. 30.
 Finley, M. I. 50, 59, 61-62.
 Flaubert, G. 48, 103-116, 118-119.
 Fontdevila, J. 132-135.
 Forster, K. W. 138.
 Fortier, E. 126-128, 136.
 Foucault, M. 27, 47.
 Fourier, Ch. 109.
 Friedlander, S. 11.
 Friedrich, H. 39.
 Fries, T. 37.
 Frommel, C. L. 12.
 Fubini, G. 134.
 Fubini, R. 67-68.
 Funkenstein, A. 92.
 Furley, D. J. 53.
 Fusco, F. 67.

 Gajano, A. 11.
 Galileo, G. 14.
 Galton, E. 132.
 Garasse, F. 98.
 García, R. 101.
 Garin, E. 77.
 Garzia, F. 83.
 Gastineau, B. 115.
 Gates, R. 37.
 Gellner, E. 42.
 Genette, G. 106, 110, 112.
 Gentile, G. 72.
 Georges-Michel, M. 135.
 Gerber, G. 28, 31, 35-36.
 Gernet, J. 83.
 Gernsheim, A. 114.
 Gernsheim, H. 114.
 Gerratana, F. 37.
 Gersdorff, C. von 28, 32.
 Giametta, S. 17, 29.
 Giannantoni, G. 51.
 Gibbon, E. 62.
 Gide, A. 123, 138.
 Goethe, W. J. 31, 137-138.
 Gombrich, E. H. 119, 135-136.
 Gorgias 20.
 Gouthier, G. 45, 79, 118.
 Grafton, A. 80.
 Gray H. H. 73-74.
 Gregorio, M. 101.
 Guevara, A. de 95.
 Guglielmo di Moerbeke 77.
 Guidis, O. de 107.
 Guthrie, W. K. C. 20-21, 24.

 Hagen, K. 33, 35.
 Halikarnassoslu Dionysios 18.
 Halil Bey 123.
 Hankinson, J. 53.
 Haraway, D. 43-44.
 Hartog, F. 59-60.
 Hay, D. 81.
 Heidegger, M. 28, 32, 37, 73.
 Herodotos 45, 54-55, 59, 61.
 Herter, H. 17.
 Hippias 56-57, 62.

- Hirsch, E. 36.
 Hofmann, W. 125, 136.
 Holdengräber, P. 11, 115, 119.
 Homeros 29, 58, 75.
 Hornblower, S. 17, 20-21, 23.
 Hugo, V. 116.
 Humboldt, W. von 35-36.
 Hurao 83, 86, 88, 91, 94-96, 98-101.
 Hutten, U. von 67, 74.

 Ingres, J.-A.-D. 123-124, 128, 132.
 Interlandi, T. 128.
 Isaac, G. 128.

 İsa 33-36, 92.
 İsokrates 23, 63.

 Jacob, M. 122, 125.
 Jantz, C. P. 30, 44.
 Justi, C. 86.

 Kaan, P. 110.
 Kaegi, W. 94.
 Kahnweiler, D.-H. 124, 129-130.
 Kaiser, B. 88.
 Kalgakos 95-96.
 Kallikles 20-25.
 Kant, I. 68, 119.
 Kantorowicz, E. H. 67.
 Kaplan, Y. 11.
 Kassiodoros 34.
 Kempshall, M. S. 11.
 Kennedy, G. 76.
 Kerferd, G. B. 22.
 King, M. L. 73.
 Koch, C. 30.
 Koerner, J. L. 137.
 Kofman, S. 40.
 Konfüçyüs 83.
 Konstantin, İmparator 45-46, 66-70, 73-75, 81.
 Kopperschmidt, J. 28.
 Kremer-Marietti, A. 36.
 Kris, E. 135.
 Kristeller, P. O. 71-73.
 Ksenophanes 59-60.

 Kserkses 23, 54-55.
 Kuhn, T. 135.
 Kurz, O. 80.
 Künzli, R. E. 28.

 Lacou-Labarthe, P. 28.
 Lambert, Ch. 114.
 Landucci, S. 85.
 Laubscher, H. P. 134.
 Lavin, I. 135, 138.
 Le Comte, L. 92-93, 99.
 Le Corbusier 121-122.
 Le Gobien, C. 46, 82-83, 85-86, 88, 90-92, 94-95, 98-102.
 Le Nain, kardeşler 125-126.
 Léal, B. 134-135.
 Lee, K. R. 11, 119.
 Lehman, D. 38-39, 41.
 Lenglet du Fresnoy, N. 96.
 Leonardo da Vinci 111, 136.
 Leopardi, G. 28.
 Levick, B. 57.
 Levin, H. 38.
 Lévi-Strauss, C. 40.
 Liefde, C. L. de 114.
 Lincoln, B. 25.
 Lipsio, G. (Joost Lips) 95.
 Lo Cascio, E. 50.
 Loesberg, J. 38, 41.
 Louis, XI. 98.
 Louÿs, P. 112.
 Löwith, K. 37.
 Lukianos 55.
 Luther, M. 29, 31-36, 137.

 Mabillon, J. 45, 79.
 Mably, G. Bonnot de 88, 91, 98, 109.
 Machiavelli, N. 88.
 MacLean Rogers, G. 15.
 Mahoney, E. P. 71.
 Mailla, Joseph-Anne-Moyriac de 93-94.
 Malraux, A. 135.
 Mann, N. 137.
 Mansfeld, J. 31.
 Marc, E. 137.
 Marcus Aurelius, İmparator 95.

- Mardonios 55.
 Marx, K. 88.
 Mascardi, A. 87, 89-90.
 Matisse, H. 123-124.
 Maynial, E. 105.
 Mazzarino, S. 52, 61.
 Mehmet Ali 113.
 Mehus, L. 79.
 Meijers, A. 28, 35-36.
 Menzel, A. 24.
 Messina, M. G. 124.
 Meulen, M. van der 134.
 Michelangelo 128.
 Minucci, S. 80.
 Momigliano, A. 7, 20, 57, 59-64, 67, 78, 90.
 Montaigne, M. E. de 13, 42, 94-99.
 Montinari, M. 17, 19, 29.
 Morelly 109.
 Moretti, F. 11, 41, 91, 109.
 Most, G. 37.
 Mungello, D. E. 92.
 Musa 33, 78.
 Müller, F. 25.

 Nadeau, M. 116.
 Nagel, T. 44.
 Nagy, G. 62-63.
 Nancy, J. L. 28.
 Napolyon, III. 110.
 Nestle, W. 18-19, 22.
 Nietzsche, F. 17, 19-20, 24-32, 35-37, 39-42, 44, 47, 51, 70-71, 73.
 Nixon, R. 37.
 Numa Pompilius 98.

 O'Gorman, E. 87.
 Olbrechts-Tyteca, L. 44, 76.
 Olivier, F. 122, 132.
 O'Malley, J. W. 91-92, 99.
 Origenes 34.
 Oster, D. 113.
 Overbeck, F. 25, 31-32.
 Ozenfant, A. 121-122.

 Panofsky, E. 120-122.
 Pascal, R. 109-110.

 Paulus, Aziz 34-35, 92.
 Perikles 24.
 Picasso, P. 47, 120, 122-138.
 Pilatus 36.
 Pius, Papa II. 81.
 Platon 19-20, 23-25, 47, 52, 56-57, 68, 91, 122.
 Plaza, F. E. 101.
 Plebe, A. 51, 87.
 Pomata, G. 11.
 Pozzi, R. 46, 100.
 Priscianus 80.
 Prosperi, A. 46, 72, 83, 92, 100.
 Proust, M. 103-107, 116, 119.
 Pythagoras 121.

 Quintilianus, M. F. 45, 68, 73-75, 77-78, 80.

 Rapin, R. 87-88, 96.
 Raulff, U. 118, 137.
 Regio, R. 74.
 Regoliosi, M. 68, 77-78.
 Retz, Cardinal de 89.
 Ricci, M. 98.
 Richardson, J. 129-130.
 Riegl, A. 125, 128.
 Rohde, E. 25, 28, 32.
 Romilly, J. de 20, 23-24, 59.
 Rorty, R. 17, 28.
 Roscioni, G. C. 55.
 Rousseau, J.-J. 25, 40-41, 46, 86.
 Rubens, P. P. 134.
 Rubin, W. 124-125, 132, 135.
 Ryan, E. E. 56.

 Said, E. 41, 42.
 Saint-Just, L.-A.-L. 109.
 Saint-Real, C. de 89-90, 96-98.
 Saint-Simon, C.-H. de Rouvroy de 109, 113.
 Sainte-Beuve, Ch.-A. 126.
 Sallustius Crispus, C. 88-89, 95, 99.
 Salmon, A. 129-130, 132, 136.
 Sanvitores, Diego Luis de 88, 101.
 Scherer, E. 112.
 Schiller, F. von 96.

- Schivelbusch, W. 115.
 Schlemmer, O. 121.
 Schlottmann, C. 30.
 Schopenhauer, A. 29.
 Seckel, H. 123-124, 133.
 Seneca, L. A. 30, 80, 134.
 Settis, S. 12, 20, 53.
 Setz, W. 46, 67-68, 74.
 Silvester, Papa I. 66, 69-70.
 Soffici, A. 133.
 Sokrates 21-25.
 Solmsen, R. 52, 75-77.
 Solon 55.
 Souvarine, B. 110.
 Spedding, J. 47.
 Spitzer, A. B. 42.
 Stalin, J. 110.
 Ste. Croix, G. E. M. de 19-20.
 Stein, G. 129, 132.
 Steinberg, L. 124-126, 132.
 Steinberg, M. P. 137.
 Stern, M. 11.
 Strauss, D. 32.
 Struever, N. 70-71, 73.

 Tacitus, P. C. 89, 95-96, 99.
 Tedeschi, A. 12.
 Tedeschi, J. 12.
 Thibaudet, A. 104, 106, 109, 113, 119.
 Thuillier, J. 126.
 Thukydides 17-25, 42, 56-62, 78.
 Tiberius, İmparator 81.
 Titus Livius 87.

 Tocqueville, A. de 110.
 Todorov, T. 43.
 Tortelli, G. 68, 74-75.
 Tovar, J. de 87.
 Tritantaikhmes 55.
 Troper, M. 16.

 Uhde, W. 129.
 Ulpianus 80.

 Valla, L. 11, 45-46, 66-71, 73-75, 77-81.
 Velázquez, D. Rodriguez de Silva y 125.
 Vergilius 80.
 Vitruvius 34.
 Voltaire (F.-M. Arouet) 62, 94, 99.

 Wagner, R. 32.
 Warburg, A. M. 12, 137-138.
 Warnke, M. 134.
 Weber, M. 19.
 Weil, S. 96.
 Wetherill, P. M. 107-108.
 White, H. 51, 63, 116.
 Wilamowitz-Möllandorff, U. von 23, 30-31.
 Wolff, E. A. 29.

 Yates, F. 72.
 Yekutiël, Z. 11.
 Yuhanna 30-34, 36, 81.

 Zerdüşt 98.
 Zervos, Ch. 126, 133.

